

**KU OVIWA KA TIMFANELO TA VAXINUNA EKA MATSALWA YA MITLANGU
LAMA HLAWURIWEKE (ABUSE OF MEN'S RIGHTS IN SELECTED XITSONGA
DRAMA TEXTS)**

hi

MADALANE JOHN

Yi nyikiwile hi ku landza swilaveko swa digiri ya

DOCTOR OF LITERATURE AND PHILOSOPHY

Eka dyondzo ya

TINDZIMI TA XINTIMA

eYunivhesiti ya Limpopo

MULETERI: Dkd. O.R. CHAUKE

KHOTAVUXIKA 2021

**KU OVIWA KA TIMFANELO TA VAXINUNA EKA MATSALWA YA MITLANGU
LAMA HLAWURIWEKE (ABUSE OF MEN'S RIGHTS IN SELECTED XITSONGA
DRAMA TEXTS)**

By

MADALANE JOHN

Submitted in accordance with the requirements for the degree of

DOCTOR OF LITERATURE AND PHILOSOPHY

In the subject

AFRICAN LANGUAGES

at the

UNIVERSITY OF LIMPOPO

PROMOTER: DR. O.R. CHAUKE

JUNE 2021

KU NYIKETA

Ntirho lowu wu kongomesiwile eka vatsari, vahlayi na vaxopaxopi va matsalwa ya Xitsonga hi ku angarhela kun'we no hlohletela varhandzi va tindzimi xa xinto hinkwavo. Ku tlhandlekela kwalaho, ntirho lowu wu tlhela wu nyiketiwa eka vanhu hinkwavo va laha misaveni hi ku angarhela tani hileswi xikongomelo xa wona wu katsaka munhu un'wana na un'wana laha hansi ka dyambu.

DEDICATION

This work is dedicated to all authors, critics and readers of Xitsonga literary works plus to promote love to African Languages. In addition to the above, this thesis is also directed to every human being as its aim affects every individual person who live on earth.

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna eka matsalwa ya mitlangu ya Xitsonga lama hlawuriweke i ntirho lowu wu nga wa mina na leswaaku hinkwako lomu ndzi nga kuma vuxokoxoko kona ku kombisiwile hi mfanelo.

John Madalane

15/06/2021

Nsayino

Siku

DECLARATION

I declare that ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna eka matsalwa ya mitlangu ya Xitsonga lama hlawuriweke is my own work and that all the sources used have been acknowledged by means of complete references.

John Madalane

15/06/ 2021

Signature

Date

XINKHENSO

Ndzi rhandza ku ba mandla ndzi vuyelela ndzi khensa muleteri wa mina Dokodela O.R. Chauke eka ku tinyiketela ka yena ku ndzi letela eka ntirho lowu wo hlawuleka. Ku ndzi lehisela mbilu na nhlohletelo wa yena swi ve swa xiyimo xa le henhla leswi faneleke ku nkhenywa swinene hi laha ku nga heriki.

Dokodela J.S. Kubayi a mi rivariwanga eka ku hoxa xiandla ka n'wina eka ntirho lowu kun'we na Dokodela Baloyi ku va mi tshikile mintirho ya n'wina mi ndzi hlayela xitsalwana lexi hi xikongomelo xo lulamisa swihoxo no ni pfuna hi ku ndzi komba ndlela.

Ndzi nga va ndzi endla xihoxo loko ndzo rivala mudyondzikulorhi Dokodela H.A. Machete ku va vona va ni hlohleteleke ku endla ntirho lowu. Hi vona a va ndzi khutaza ku yisa emahlweni loko xiyimo xi tika va endla ndzi nga heli matimba. Ehenhla ka sweswo hi vona va ndzi thayipeleke ntirho lowu hi ku pfunana na Valentine Mkansi, Ronnel Mundhlovu-Makgopane na Glory Sibiya.

Loko ndzo rivala Dokodela D. Masinga nhloko ya xikolo xa Masana ndzi ta va ndzi nga endlanga kahle tani hileswi a hoxeke xandla eku mpfampfarhuteni ka "proposal" ya ndzavisiso lowu.

Eka vatswari va mina sirha tatana Tom Mahukani Madalane jaha ra (Thobecani Joromiya Madalane na Mayibasi Mathebula), manana wa mina Martha Dumela ntombi ya (Lucas Ngwenya na Nomiya Shabangu loyi a hundzeka emisaveni hi ti 11/12/2020 laha a ndzi fanele ku hetisa ndzavisiso lowu ku wu ta rhumeriwa hi ti 14/12/2020) ndzi khensa ku va mi ndzi tumbuluxile kutani ndzi mi hakela hi xitsalwana lexi. Na n'wina vamakherhu va mina mufi Ester N'wamashimbyana, Leah N'wamahukwane, Michael, Elphus Dlayani na Butin. Luceth Zondi Mona madyondza ya mina (hundzile emisaveni) na Lovedelia ntombi ya ka Mahlake vavasati va mina kun'we vana va mina Kulane Chriselda, Believe, Shepard Success, Neo Blessing na Nikiwe Precious (Masesi) kun'we na ntukulu wa mina Poko Chiloane ndzi rhandza nseketelo wa n'wina ku va mi ni seketerile loko ndzi tirhana na ndzavisiso lowu.

Ehenhla ka hinkwaswo ndzi khensa Xikwembu xa le Matilweni ku nga munyiki na mutumbuluxi wa hinkwaswo ku va Xi ndzi niserile minkateko na vutlharhi ku kota ku humelerisa ndzavisiso lowu.

NKATSAKANYO

Dyondzo ya ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna eka matsalwa ya mitlangu ya Xitsonga lama hlawuriweke yi susumetiwiwe hi ku vona vaxinuna va overiwa timfanelo ta vona ta ximunhu siku rin'wana na rin'wana. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku kombisa no paluxa ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna eka mitlangu leyi hlawuriweke ya Xitsonga. Ku oviwa ka timfanelo i xiphiqo lexi namuntlha xi hangalakeke na misava hinkwayo xi ri karhi xi nga kumi swintshunxo swo ta xi herisa.

Swikongomelontsongo swa dyondzo leyi i ku humesela erivaleni tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna, i va mani va ovaka timfanelo leti na swivangelo leswi vangaka ku kandziyeriwa (swo oviwa) ka timfanelo leti ta vona.

Ndzavisiso lowu wu avanyisiwile hi tindzima ta ntlhanu. Ndzima yo sungula i ya xikongomelo na nhlohlotelo leyi landziwaka hi ndzima ya vumbirhi ku nga ya tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo. Ku tlhandlekela kwalaho ku va ndzima ya vunharhu ku nga ya ku hlamula xikongomelontsongo na ndzima ya vumune ku nga ya ku dlayelela kun'we na tibuku leti ti tirhisiweke.

Ndzavisiso lowu wu ta va na ku kucetela ku yisa timhaka ta minxopaxopo ya matsalwa emahlweni.

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the violation of men's rights in selected Xitsonga drama texts. The study is guided by qualitative approach. The approach involves collecting and analysing non - numerical data to understand concepts, opinions or experiences. In this study purposive sampling is employed. The researcher deliberately chooses who to include in the study based on their ability to provide the necessary data. Data are collected using content and document analysis from sampled drama texts. Like other analytical methods in qualitative research methods, documents analysis requires that data be examined and interpreted in order to elicit meaning, gain understanding and develop empirical knowledge. The advantage of document analysis includes, efficiency which means that it is not time consuming but is more efficient than other research methods. Its effectiveness entails that it is less costly and makes it the method of choice. Thematic analysis is also used as the method of systematically identifying, organising and offering insight into patterns of meaning (themes) across dataset. The process involves a careful more focussed, re – reading and review of data. Two main reasons to use thematic analysis are its accessibility and flexibility. *Nhlonipha* theory is tested in this study. *Hlonipha* can be described as politeness register originating from Nguni and primarily used by Zulu women before and after marriage (Rudwick & Msibi, 2016). The motive behind using this theory is that if you hlonipha you cannot violate another person's rights but you will have to respect them. The study finds out that men become victims of abuse, and the violation of their rights is just as criminal as the violation of the rights of their female counterparts. This study also inspires harmony and peaceful coexistence among consumers of its content. It is recommended that more studies of similar kind should be undertaken to influence humanity to desist from violating the rights of other human beings.

KEYWORDS

Man abuse, woman abuse, child abuse, human rights, violation of rights, nhlonipha

Contents

KU NYIKETA	i
DEDICATION	i
XIHLAMBANYO	ii
DECLARATION	ii
XINKHENSO	iii
NKATSAKANYO	iv
ABSTRACT	v
KEYWORDS	v
NDZIMA YA 1	1
MANGHENELO	1
1.1 MATIMUNDZHAKU NA NSUSUMETO	1
1.2 XITATIMENDHE XA XIPHIQO	1
1.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	3
1.3.1 Xikongomelonkulu	3
1.3.2 Swikongomelontsongo	4
1.4 THİYORI YA “EXISTENTIALISM”	4
1.4.1 Existentialism” tanihi “philosophy”	4
1.4.2 “Existentialism” tanihi “philosophy” hi tlhelo ra ntshuxeko wa ximunhu	5
1.4.3 “Existentialism” hi tlhelo ra ntokoto wa ximunhu	6
1.5 Magoza lawa ya nga ta landzeleriwa “research approach”	7
1.5.1 Goza ra “Fundamental”	7
1.5.2 Goza ra “Hypothetical-deductive”	7
1.6 THİYORI YA NDZAVISISO	7
1.7 NKOKA WA NDZAVISISO	8
1.8 NHLAMUSELO YA MATHEME	9
1.8.1 Ku oviwa ka timfanelo	9
1.8.2 Ku twisa ku vava hi ku ba	10
1.8.3 Ku xanisa hi timhaka ta swa masangu	10
1.8.4 Ntshikelelo wa miehleketo	11
1.8.5 Ku khunguvanyekisa moya wa munhu	11
1.8.6 Ku oviwa ka tinfanelo ta ximunhu hi tlhelo ra timali	11
1.8.7 Ku tsan’wa munhu	12
1.8.8 Ntlangu	12
1.9 XIKOPU XA NDZAVISISO	13
NDZIMA YA 2	15

NKAMBISISO WA MATSALWA.....	15
2.0 MANGHENELO	15
2.1 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE	15
2.1.1 Ku honisiwa ka timfanelo ta ximunhu eka vaxisati	15
2.1.2 Ku honisiwa ka timfanelo ta ximunhu eka vana	16
2.1.3 Ku honisiwa ka timfanelo ta ximunhu eka vaxinuna.....	18
2.3 NKATSAKANYO	20
NDZIMA YA 3.....	21
MAENDLELO YA NDZAVISISO	21
3.0 MANGHENELO	21
3.1 NHLAMUSELO NA MAENDLELO YA NDZAVISISO	21
3.2 NXOPAXOPO WA MATSALWA	22
3.3 MALUKELO YA NDZAVISISO	23
3.4 NTIYISISO WA TISAMPULA	23
3.4.1 Tibuku leti nga ta xopaxopiwa	24
3.5 KU HLENGETA VUXOKOXOKO	24
3.6 NXOPAXOPO WA VUMBHONI.....	25
3.7 Nkatsakanyo.....	25
NDZIMA YA 4.....	26
4.1 MANGHENELO	26
4.2 NKOMISO WA MITLANGU.....	26
4.2.1 <i>Vatukulu va ka Gaza</i>	26
4.2.2 N’wamayengani	27
4.2.3 Mahewu N’wananga	28
4.2.4 Ri N’wi Xele Kambirhi.....	29
4.2.5 Ndzi Dlayisile hi Mhani.....	30
4.2.6 Vukosi I Mberha	31
4.2.7 I Tatana wa Hina.....	31
4.2.8 Ndlandlalti ya Malenga	33
4.2.9 Jairus Jiri Siyandhani	34
4.3 Swikongomelontsongo.....	34
4.3.1 Tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo eka mitlangu ya:	35
4.4 I vamani va ovaka timfanelo ta vaxinuna eka mitlangu ya?	137
4.4.1 <i>Vatukulu va ka Gaza</i>	137
4.4.2 N’wamayengani	139
4.4.3 Mahewu N’wananga	140

4.4.4 Ri N’wi Xele Kambirhi.....	141
4.4.5 Ndzi Dlayisile hi Mhani.....	142
4.4.6 Vukosi i Mberha	146
4.4.8 Ndlandlalati ya Malenga	151
4.4.9 Jairus Jiri Siyandhani	155
4.5 Swivangelo swo oviwa ka timfanelo eka mitlangu ya:.....	156
4.5.1 Vatukulu va ka Gaza	157
4.5.2 N’wamayengani	157
4.5.3 Mahewu N’wananga	158
4.5.4 Ri N’wi Xele Kambirhi.....	160
4.5.5 Ndzi Dlayisile hi Mhani.....	161
4.5.6 Vukosi i Mberha	163
4.5.7 I Tatana wa Hina.....	164
4.5.8 Ndlandlalati ya Malenga	165
4.5.9 Jairus Jiri Siyandhani	167
4.6 Switandzhaku eka overiwa timfanelo eka mitlangu ya:.....	168
4.6.1 Vatukulu va ka Gaza	168
4.6.2 N’wamayengani.....	169
4.6.3 Mahewu N’wananga	169
4.6.4 Ri N’wi Xele Kambirhi	170
4.6.5 Ndzi Dlayisile hi Mhani	170
4.6.6 Vukosi I Mberha	171
4.6.9 Jairus Jiri Siyandhani.....	172
4.7 Magoza lawa ya tekiwaka hi vaoveriwa timfanelo eka mitlangu ya:.....	173
4.7.1 Vatukulu va ka Gaza	173
4.7.2 N’wamayengani.....	174
4.7.3 Mahewu N’wananga	175
4.7.4 Ri N’wi Xele Kambirhi	175
4.7.6 Vukosi I Mberha	176
4.7.7 I Tatana wa Hina.....	176
4.7.8 Ndlandlalati ya Malenga.....	177
4.7.9 Jairus Jiri Siyandhani.....	177
4.8 Ku katsakanya	178
NDZIMA YA 5.....	179
5.1 MANGHENELO	179
5.2 LESWI SWI KUMEKEKE EKA NDZAVISISO LOWU	179

5.3 SWIBUMABUMELO	180
TIBUKU LETI TI TIRHISIWEKE	181

NDZIMA YA 1

MANGHENELO

1.1 MATIMUNDZHAKU NA NSUSUMETO

Ku oviwa ka timfanelo i xiphiko lexi namuntlha xi hangalakeke na misava hinkwayo xi ri karhi xi nga kumi switshunxo swo ta xi herisa. Siku rin'wana na rin'wana vanhu va kandziyana swirhendze laha eka mikarhi yin'wana va va va nga ri eku swi lemukeni kasi ka mikarhi yin'wana ku va xiendlahivomu.

Xiyimo lexi xo xanisa van'wana xi va xi tumbuluka no vangiwa hi swiyimo na vuxaka exikarhi ka mutwisa na mutwisiwa ku vava. Rachel et al. (2002:1603) va seketela mhaka leyi hi ku vula leswaku "the huge population number of abuse victims consists of women and children" laha va engetelaka hi ku vula leswaku vanhu lava va overiwaka ngopfu timfanelo ta vona i vaxisati na vana.

Eka ndzavisiso lowu, ku ta langutisiwa swinene eka vaxinuna va nga vona vamafanato hi leswi va chavaka na ku nyuma ku tihumesela erivaleni loko swi ta eka ku xanisiwa ka vona ngopfungopfu loko swo ta swi huma hi le ka tlhelo ra vaxisati.

Tjaden na Thoennes (1999:93) va pfumelelana na miehleketo leyi boxiweke hi ku vula leswaku "within United States, American women will experience violence by an intimate partner sometime during their lifetime". Swidyondzeki leswi swi kongomisa ngopfu maseketelelo ya nhlokomhaka leyi hileswi va swi tweke na ku swi vona swi ri eku humeleleni kwale. Va vula leswaku vaxisati va le Amerika va tokota ku xanisiwa hi lava va va tekeke evuton'wini bya vona ku tlula vaxisati va laha misaveni hinkwayo.

1.2 XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Nkarhi na nkarhi loko ko twala kumbe ko vulavuriwa hi ku oviwa ka tinfanelo ta ximunhu, ku vumbeka no humelela xifaniso xa ku xanisiwa ka waxisati kumbe n'wana. Miehleketo ya hina yi vavisekile no voyamela eka tlhelo rin'we laha vaxisati na vana va tekiwaka va ri vatwisiwakuvava kasi va xinuna ku nga vatwisakuvava.

Siku na siku, timfanelo ta vaxinuna ta kandziyeriwa emisaveni. Vaxinuna va tshikeleleka no tikiseriwa erixakeni kambe va chava ku humesela erivaleni ku

tshikeleriwa ka vona tanihi vaxisati na vana. Vaxinuna va nyuma ku vulavula hi ku tshikeleriwa ka vona hi ku anakanya leswaku ku hava munhu na un'we loyi a nga va tshembaka no va yingisela.

Ku fika nkarhi kumbe xiyimo laha vavanuna va nga ehleketeki no swi lemuka leswaku timfanelo ta vona ti le ku kandziyeriweni laha va hetelalaka hi ku titwa no titshemba ku va ta ti ololoxela xiphigo lexi hi voxo. Ku ya hi xiyimo lexi Seelau na Seelau (2005:364) va xi vulaka ku:

In terms of partner abuse, such a power inequalities
are theorized to be maintained in and through
lay gender stereotypes of the man as aggressive and
dominant and the woman as passive and submissive,”

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa ku va vaxinuna va ri na matimba ku tlula vaxisati. Leswi swi seketeriwa hi Connel na Messerschmidt (2005:839) laha va vulavulaka hi “hegemonic masculinity” ku nga ku va va xinuna va langutiwa va ri na matimba ku tlula vaxisati ku ya hi ndhavuko wa xi hina.

Kasi loko hi languta laha tikweni ra Afrika-Dzonga, emalembeni lawaya ya khale, loko ku nga si humelela ntshuxeko wa 1994, mhaka ya madzolongwa ya le mindyangwini a yi nga tekeriwi enhlokweni hi mfumo wa nkarhi wa kona. Loko tiko ra Afrika-Dzonga ri ta va ri ntshuxekile hi 1994, ku humesiwile nawu wa “Domestic Violence Act of 1998,” lowu wu lwisanaka na timhaka ta ku oviwa ka timfanelo ku nga “abuse” hi ririmi ra Xinghezi kambe xitsalwana lexi xona xikongomisiwa eka ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna ku nga ri ta vaxisati na vana.

Tanihileswi ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu ku nga xiphigo lexi chavisa swinene, matiko ma tumbuluxile tindlela to hambana hambana to lwisana na ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu to fana na “Human Rights Commission” leyi langutanaka na timfanelo ta ximunhu, ntshuxeko na ndzingano tanihi laha swi kombisiweke eka “Chapter 1.7(1)” ya vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga ra 1996.

Vaxisati na vana va na xiave lexikulu ku tlula va xinuna xa nsirhelelo xo huma eka voko ra nawu erixakeni. Hambiswiritano ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna a hi xiphigo lexintshwa eka rixaka kambe mhakakulu hileswi swi nonohaka ku vulavula hi swona

nkarhi na nkarhi. Ku nonoheriwa loku nga kona ku nga va ku vangyiwa hi ndhavuko wa hina vanhu tani hileswi eka Bibeke swi kumekaka leswaku vaxinuna hi vona va rhangelaka vaxisati na vana ku ya hi matimba ya xivumbeko xa miri.

Kutani ke, ku tumbuluxiwa ka ndzavisiso lowu i mbuyelo wa xivangelo lexi xi vangiwaka hi mianakanyo ya xiyimo xa leswaku vaxinuna va ha kumeka va ri ehenhla ka vaxisati hi swiyimo. Leswi swi va na switandzhaku swo va madzolonga ya ri swakudya swa siku na siku. Madzolonga lawa ya veka van'wana vanhu va ri ehansi ka nxungeto na ntshikelelo ngopfu vaxinuna laha swi languteriwaka ebodloleni. Xiyimo lexi hi xona xi ndzi susumeteke ku endla ndzavisiso lowu.

Mafenya (2000:34) u vulavula hi "strong belief that superiority complex of men and the inferiority complex of women have a historical origin" leswi swi vulaka ku va vaxinuna va kumeka va ri eka xiyimo xa le henhla xo antswa kasi vaxisati va paluxiwa va ri vanhu lava tsaneke ku ya hi matimu. Mhaka ya "superiority" na "masculinity" yi seketeriwa hi Gamlim (1984:40) loko a vulavula hi "the idea of masculine superiority is perennial and routed at the deepest level of our historical experiences," leswi ku nga mianakanyo ku ya hi ntokoto na matimu kambe vaxisati masiku lawa va na maqhinga ni tindlela to xanisa vaxinuna.

Vaxinuna va va ni ntlimbo lowu va vangela hi vaxisati hambi ku ri hi vana. Milandzu ya ku xanisiwa ka vaxinuna ya pfumaleka no kayivela lomu tihubeni ta milawu hikuva vaxinuna va ti tumbeta, a va lavi ku humela erivaleni va ya pfula milandzu ya ku xaniseka ka vona. Ku tumbela loku ku nga va hileswi va chavaka ku hlekuriwa hi maphorisa (warrant officers) loko va ya pfula miladzu ya kona.

Vaxinuna lava khumbekaka eka ku kandziyeriwa ka timfanelo va hetelela va nga tiphini emirini na le moyeni laha van'wana va hetelelaka va hlangane tinhloko. Ku tshikeleriwa loku ka vaxinuna hi vaxisati hi xona xiphiso lexi xi faneleke ku lemukisiwa na ku humeseriwa ehandle.

1.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

1.3.1 Xikongomelonkulu

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku lavisisa ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna eka matsalwa ya mitlangu ya Xitsonga lama hlawuriweke.

1.3.2 Swikongomelontsongo

Swikongomelontsongo swa ndzavisiso lowu hi leswi landzelaka:

1.3.2.1 Ku xopaxopa tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna.

1.3.2.2 Ku paluxa vaovi va timfanelo ta vaxinuna.

1.3.2.3 Ku kambela swivangelo swa ku kandziyeriwa ka timfanelo ta vaxinuna.

1.3.2.4 Switandzhaku eka overiwa timfanelo.

1.3.2.5 Magoza lawa ya tekiwaka hi vaoveriwa timfanelo.

1.4 THYORI YA “EXISTENTIALISM”

1.4.1 Existentialism” tanihi “philosophy”

Vanhu va tumbuluxiwile, va kona naswona a va fani. Munhu un’wana na un’wana u na xivumbeko xa yena n’wini. Tanihileswi vanhu va hambaneke, munhu un’wana na un’wana u na vutihlamuleri bya vutomi bya yena. Hungu leri ri seketeriwa hi Hornby (1987:288) loko a vula ku ri munhu u “unique and isolated individual in a different or hostile universe, responsible for his own actions and free to choose his destiny” leswi ku nga va ku munhu a hanya exikarhi ka valala laha a faneleke ku ti hlawulela leswi a lavaka ku hanyisa swona.

Munhu u sungule ku ya hi Marie na Heese (1988:201) “men first exist and then choose their own essence or nature which is not laid down in advance”. Munhu u tumbulukile kutani a tihlawulela ndlela yo tihanyela hi yona. Nhlamuselo yin’wana yo tsakisa i ya Abrams (1993:1) laha a nge:

View a human being as an isolated existent who cast
into an alien universe, to conceive the universe as a
possessing no inherent truth, value, or meaning, and
to represent human life, as it moves from the nothingness
whence it came toward the nothingness where it must

end, as an existence which is both anquished and absurd.

Munhu wa velekiwa emisaveni laha a hlanganaka na tinxaniseko kun'we na mahlomulo. Mhaka ya tinxaniseko leti munhu a hlanganaka na tona laha misaveni yi yisiwa emahlweni hi Harris na Hodges (1995:76) laha va "emphasized the loneliness and despair of free man in a hostile world" leswi swi vula leswaku hambileswi munhu a tshunxekeke u tikuma a hanya etikweni ro taleriwa hi vubihi laha a pfaleriwiki no biyeleriwa hi xivundza kun'we no heleriwa hi ku tshemba.

Lancaster (2011:1) u hlamusela mhaka ya nkoka loko a ku:

Existence preceeds essence, the individual human
consciousness logically preceeds the reality of the
world. The individual comes first, defines himself,
and then examines the world, his context."

Laha henhla ku kombisiwa mhaka ya mapfalo lawa munhu a nga na wona loko a ri karhi a hanya laha misaveni. Munhu u hanya a ri karhi a hlangana na swiyimo swo tsakisa na leswo ka swi nga tsakisi. Mhaka leyo hanya ka munhu endzhaku ka ku tumbuluxiwa yi kandziyeriwa hi Wartenberg (2008:4) laha a kombisaka leswaku "expression of a way of life, a mode of conduct" ku nga leswaku munhu u va leswi a nga xiswona hi ku ya hi matikhomelo ya yena eku hanyeni ka yena.

Mhakankulu i ku munhu u ti hlawulela ndlela leyi a nga ta hanya ha yona leyi yi nga ta va na vutihlamuleri emakumu ka vutomi bya yena. Xiyenge lexi xi ta avanyisiwa ku huma swiyenge swimbirhi ku nga leswi landzelaka:

1.4.2 "Existentialism" tanihi "philosophy" hi tlhelo ra ntshuxeko wa ximunhu

Munhu un'wana na un'wana u tumbuluxiwile a ri na timfanelo. Timfanelo ta munhu ti fambelana na vutihlamuleri. Lancaster (2011:2) u vulavula hi ku:

Absolute freedom means that the individual is absolutely
responsible. Whatever happens to me or others is
something of the individual's creation. There are no
accidents.

Laha henhla ku vuriwa ku munhu tanihi xivumbiwa xo hlawuleka u tumbuluxiwile a ri na vutihlamuleri lebyi byi kandzeriwaka hi ntshuxeko. Harris na Hodges (1995:76) va yisa emahlweni va vulavula hi “the existential writings of theologians elaborate the positive nature of freedom of choice” ku nga mhaka ya vupfumeri leyi yi kongomaneke na ku va munhu a a ntshuxekile ku ti hlawulela leswi a swi rhandzaka, vatsari lava va tlhela va engetela hi ku dyondzisa leswaku munhu u byarha vutihlamuleri bya ta na swiboho leswi a swi tekaka.

1.4.3 “Existentialism” hi tlhelo ra ntokoto wa ximunhu

Loko munhu a hanya laha misaveni u kuma ntokoto siku rin’wana na rin’wana. Heese na Lawton (1988) va seketela hi ku vula leswaku:

“... personal experience of individual, rather than general theories, he rejects to reason as a guide in the affairs of man, but is confident that men are free to make choices”

Marito lawa ya nga laha henhla ya tshikelela ntokoto lowu munhu a wu hlengeletaka siku na siku a ri karhi a tshunxekile ku ti hlawulela leswi a tsakelaka ku hanyisa xi swona. (Abrams, 1993:1) u seketela mhaka leyi loko a vulavula hi “all aspects of human experience; and that language, like temporality, pervades all aspects of that experience” ku nga ntokoto wa munhu ku ya hi ndzhawu leyi a ti kumaka a hanya eka yona.

Matimu ya pfuna vanhu ku teka swilo leswi swi humeleleke khale va swi tirhisa ku kunguhata ku ri mundzuku va lava ku endlisa ku yini. Leswi swi va endla vanhu va kota ku papalata swihoxo leswi va swi endleke eka nkarhi lowu nga hundza.

Hi nga katsakanya hi vula leswaku ku ya hi tidyondzo na mianakanyo leyi nga laha henhla hi kuma ku tumbulukile magoza mabirhi lawa ya nga ntokoto na ntshuxeko wa vanhu. Hikokwalaho ka magoza lawa ya boxiweke, loko dyondzo leyi yi ri karhi yi ya emahlweni magoza lawa ma nge tekeriwi ehansi kambe ya ta tekeriwa enhlokweni ya tlhantlhiwa hi ku koxometa.

1.5 Magoza lawa ya nga ta landzeleriwa “research approach”

Laha ku vulavuriwa hi tindlela leti ti tirhisiwaka eka ku hlengeleta no xopaxopa vuxikoxoko. Magoza lawa hi wona ya nga ta va xigandlo eka ku vona leswaku ndzavisiso lowu wu twisiseka hi ku olova hi ku tirhisa magoza lawa ya landzelaka laha hansi ku nga lawa:

1.5.1 Goza ra “Fundamental”

Timitsu ta xitsalwana lexi ti endliwa hi leswi swi endlekeke ku katsa leswi tivekaka. Leswi swi endlekeke swa hundzuleka “possibilities” no cinceka “variable” laha swi nga nonohisiwaka kambe swi va olovisiwa “practical” hi xikongomelo xo tirhiseka “serviceable”. Hikokwalaho ka leswi, eka ndzima yin’wana na yin’wana ku ta rhanga hi ku hlamuseriwa ka marito ya nkoka ku nga matheme lawa ya tekaki xiave lexikulu xa ndzavisiso lowu.

1.5.2 Goza ra “Hypothetical-deductive”

Lawa i maendlelo lawa (Lawson, 2014) a ya vulaka “the empirical sciences induction is used to summarize the data, the results of observations or experimental research” ku nga ku kumiwa ka maendlelo hi ku tirhisa magoza hi tindlela letintshwa. (Clapham et al., 2012) va pfumelelana na Lawson hi ku hlamusela leswaku:

Hypothetical-deductive method is a theoretical method
of scientific knowledge based on deductive inference
consequences of the hypothesis or system of hypothesis
and empirical (experimental) verification.

Laha henhla ku kongomisiwa eka ku kuma ntiyiso wa mhaka leyintshwa laha swi nga ta va tano tani hileswi hi lavaka ku humesela ehandle ka tinxaniseko ta vaxinuna eka mitlangu leyi yi hlawuriweke.

1.6 THİYORI YA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu kuceteriwile ku tirhisa thiyori ya Hlonipha. (Rudwick na Msibi, 2016) eku hlamuseleni ka vona ka Hlonipha va ri “a politeness register primarily used

by Zulu woman before and after marriage” ku nga ku rhomba loku ku endliwaka hi rixaka ra vaxisati va Mazulu loku ku nga xikoweto xa ku kombisa ku rhomba na ku xixima ka vona.

Luthuli (2017) u boxa mhaka ya nkoka mayelana na ku rhomba hi ku tirhisa xihadyana lexi vuriwaka Xihloni, lexi xi tivekaka hi ku verhama hi minkarhi leyo tala loko xi hlangana na Xihloni xa xinuna ku kombisa ku xi xixima.

Ku yisa emahlweni hi twa Kubayi na Maluleke (2017), De kadt (1988) laha va vulavulaka hi riendli ra inhlonipho leri laha ri tumbulukaka kona ri fambelanaka na rito ra Xinghezi ra “respect” leswi hi swi vulaka ku xixima.

Childs (2003:179) u vulavula hi ndlela leyi “a way of registering social relationships in order to code the asymmetrical power or status relationship between social entities” laha mhakankulu ku nga ku kombisa ku xiximana.

Nsusumeto lowu endlaka ku ku tirhisiwa thiyori leyi hileswi loko munhu o taleriwa hi ku xixima a nga ka a nga pfuki a tshovile kumbe ku ova timfanelo ta un’wana munhu. Ku xixima loku hi loko ku vulavuriwa hi Ubuntu. Kubayi (2013:28) u hlamusela a ku “Ubuntu is located on the connectedness between people, making it impossible for one to exist without the other” ku nga ku hanyisana loku nga kona exikarhi ka vanhu. Leswi swi vula leswaku munhu i munhu hi un’wana munhu. Kasi loko swi nga ri tano “a man who does not earn inhlonipho from his wife will equally not earn defence from his children and society in general” ku ya hi Kubayi (2013) ku nga leswaku loko wanuna a nga hloniphiwi hi wansati wa yena u sala erivaleni a ri hava nsirhelelo lowu humaka eka vana va yena hambu ku ri eka vanhu eka rixaka leri a hanyaka eka rona leswi swi nga tano ni le ka vaoveriwa timfanelo (xinuna) eka ndzavisiso lowu.

1.7 NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu ta va wa nkoka eka vahlayi, vadyondzi kun’we na vaxopaxopi va matsalwa hi ku angarhela. Ku engetela kwalaho, ndzavisiso lowu wu ta hlohletela vamakwerhu ku tshika no hambana na ku ova timfanelo ta van’wana vamakwerhu. Leswi swi ta endla leswaku ku hanyiwa hi ku rhula ku ri hava mpho wa nhonga tanihileswi matsalwa ku nga xivono eka ku hanya ka vanhu.

Ku tlhandlekela kwalaho, ndzavisiso lowu wu ta va xipfuno, ngopfungopfu eka machudeni lava lavaka ku endla milavisiso. Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu yisa xivono xo lemukisa vanhu leswaku na vaxinuna va nga hundzuka mahlonga hi ku tshikeleriwa tanihi vaxisati na vana.

1.8 NHLAMUSELO YA MATHEME

1.8.1 Ku oviwa ka timfanelo

Ku oviwa ka timfanelo ku vuriwa “abuse” hi Xinghezi. Munhu loyi a tokotaka “abuse” u endliwa leswi Hornby (1987:4) a swi vulaka ku “make a bad or wrong use of” ku nga ku tirhisa swilo hi tindlela to hoxeka.

Swilo leswi swi endliwaka hi tindlela to hoxeka swi va swi kongomisiwile eka un’wana makwerhu. Barker (1991:1) u vulavula hi “any improper behaviour intended to cause physical, psychological or financial harm to an individual or group” ku nga maendlelo yo hamboloka lawa ya nga na xikongomelo xo vanga ku vaviseka emirini, moyeni kun’we na le miehleketsweni evanhwini. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Webster (1995:27) laha a engetelaka a vulavula hi:

Excessive use or treatment language that condemns
or vilifies [usually] unjustly, imperatively angrily,
physical behaviour that seeks or control and extreme
power over others.

Ku ya hi ku leteriwa hi ntshaho lowu nga laha henhla, hi nga katsakanya hi ku vula leswaku ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu hiloko munhu un’wana a ringeta hi matimba ku lawula munhu un’wana leswaku a tshika ntolovelo wa yena a hanyisa leswi yena a swi lavisaka xiswona.

Munhu u’nwana na u’nwana u tswariwa a ri na timfanelo. Timfanelo leti ti fanele ku sirheleleka. Ku ya hi vumbiwa bya tiko bya (1995:6) lebyi nge “rights everyone has and inherent dignity and rights to have their dignity respected and protected” leswi vulaka ku sirhelela xindzhuti xa munhu un’wana na un’wana.

Davel (2000:120) u kombisa leswaku “people are born with those basic rights” ku nga ku tswariwa na timfanelo. Jourbet na Prinsloo (2001:291) va tshikelela hi ku vula

leswaku “those rights that are naturally due to every person, irrespective of his or her status, colour, beliefs”.

Hi nga dlayiseta hi ku vula leswaku timfanelo a ti yi hi nghohe, ti hava xihlawuhlawa hambi ku ri ku ya hi xiyimo xa munhu wo karhi. Hinkwerhu vanhu ha fana loko swi ta eka tlhelo ra timfanelo ta ximunhu.

1.8.2 Ku twisa ku vava hi ku ba

Ku twisa miri ku vava hi ku ba hi xikongomelo xo u ta kota ku n’wi lawula munhu. Kubayi (1990:13) u vulavula hi “act of physical violence to a complainant” ku nga ku tirhisa madzolonga hi ku himetela un’wana a ri karhi a twa ku vava. Scholtz na Litt (1988:25) va hlamusela leswaku:

Physical abuse consists of the infliction of injuries
such as bruises, laceration, fractures and burns,
although stabbing with a variety bites are also
sometimes manifested themselves.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tshikilela leswaku lawa i maendlelo lawa ku nga ku tirhisiwa ka minchumu ku vangela miri timbanga to chavisa na hambi ku ri ku tshovekana ka swirho swa munhu.

Hi nga katsakanya hi ku vula leswaku vanhu va vavisiwa hi van’wana hi ku tirhiseriwa swilo swo fana na mabanga, tinhonga, mikwana na hambi ku ri swibalesa.

1.8.3 Ku xanisa hi timhaka ta swa masangu

Laha ku vulavuriwa hi ku sindzisa munhu ku a tikatsa eka timhaka leti fambelanaka na swa masangu a nga tiyimiselanga. Leswi swi seketeriwa hi kubayi (1990:13) laha a kombisaka ku xanisiwa loko a ku “humiliates, degrades or otherwise violets the sexual integrity of a complainant” laha ku chichiwa no hingakanya xindzhuti xa mutwisiwa ku vava.

1.8.4 Ntshikelelo wa miehleketo

Eka muxaka lowu wo xanisa hi laha munhu a ku endlaka swilo leswi nga ta ku endla u ti vona u ri xiphunta kumbe xilo xo ka xi nga nyawuli. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Kubayi (1990:13) loko a ku u “repeated insults, ridicule or name calling” ku nga ku rhukana munhu, u n’wi vita hi mavito yo nyadza. Scholtz na Litt (1988:20) va ri:

Emotional abuse also verbal assaults such as ... threats, blaming and sarcasm. Emotional abuse manifests in these forms: rejecting, isolating, terrorizing, ignoring, or corrupting the child.

Laha henhla ku vulavuriwa hi ku chavisela munhu hi ku n’wi rhukana, ku n’wi hambanya, ku n’wi sola no endla hi matshalatshala hinkwawo leswaku munhu un’wana a nga ntshuxeki emiehleketweni ya yena.

1.8.5 Ku khunguvanyekisa moya wa munhu

Hornby (1987:282) u hlamusela ku khunguvanyekisa moya wa munhu loko a ku “when someone uses threats and causes fear in individual to gain control” ku nga leswaku munhu wa ku chavisela leswaku u ta chava hi xikongomelo xo va a ta kota ku ku lawula. Hornby (ibid.opcit) u ya emahlweni a ku “when someone uses language, whether spoken written to cause harm to an individual” leswi swi vulaka ku tirhisa marito ya vukari kumbe ndzukano loku ku nga va ka hi ku vulavula kumbe ku tsala ehansi leswi endlaka mubyeriwa a ta twa ku vava.

1.8.6 Ku oviwa ka tinfanelo ta ximunhu hi tlhelo ra timali

Laha eka xiyenge lexi ku vulavuriwa hi ku lawula xuma xa un’wana munhu handle ka mpfumelelo wa yena hambu ku ri ku xi tirhisa hi vusofa kumbe switirisiwa leswi yelanaka na swa timali. Ku lawula loku ku hlamuseriwa hi Hornby (1987:284) loko a ku “someone controls an individual’s financial resources without persons consent or misuse those resources” Kubayi (1990:14) u seketela mhaka leyi hi loko a vulavula hi

“unreasonable depriving a complaint of economic or financial resources that a complaint has a right to in law” leswi swi vulaka ku siveriwa no tekeriwa ka mutwisiwa ku vava timfanelo ta yena ta xinawu mayelana na switirhisiwa leswi fambelanaka na timhaka ta macheleni.

Munhu u vakeriwa swipimelo swa matirhelo ya mali ya yena hambu ku ri ku tirhisiwa ka mali ya yena hi tindlela to hoxeka na va hileswi a nga swi laviseki xiswona. Leswi swi seketeriwa hi Nkuna (2015:22) loko a ku “lowu I muxaka wa ku oviwa ka timfanelo ta vanhu kumbe munhu eka timali ta yena”.

1.8.7 Ku tsan’wa munhu

Ku tsan’wa hi Xinghezi swi vuriwa “neglect” leswi Hornby (1987:565) a swi vulaka ku “when someone has the responsibility to provide care or assistance for an individual but does not”. Ku tsan’wa vutihlamuleri byo hlayisa munhu loyi u nga na mfanelo yo n’wi hlayisa u nwi tshika a xaniseka. Munhu a nga tsan’wiwa swilo swo tala laha ku nga ha katsiwaka na ku alela munhu ku va a kuma vutshunguri loko a vabya. Hornby (ibid.opcit) u ya emahlweni a ku “Medication abuse: withholding medication” ku nga ku alela munhu ku kuma vutshunguri.

1.8.8 Ntlangu

Ntlangu i tsalwa leri vumbiwaka hi vatlangi, ku nga na swimunhuhata, ri vumbiwa hi xikongomelo xo tlangiwa exitejini, eka mavonakule hambu eka xiyanimoya. Marhenele na Bila (2016:486) va ri:

[Xing, drama or play] i tsalwa leri nga na nxaxamelo
wa vatlangi [cast of charecters hi Xinghezi] lava faneleke
ku tlanga exitejini hi xikongomelonkulu xo nyanyula
vahlaleri.

Ku tihandlekela ka leswi swi boxiweke laha henhla, Heese na Lawton (1988:114) va vulavula hi “action” eku hlamuseleni ka vona ka ntlangu laha va kongomisaka eka vatlangi.

Eka xiyenge lexi xa vatlangi, Nkondo (1986:12) Meye na Beigent (1989:100) va kombisa ntlangu wu endliwe hi xikongomelo loko va ku “performed on a stage by live actors” ku nga ku tlangela exitejini. Mhaka yo “perform” yi katsakanyiwa hi Harris na Hodges (1995:63) laha va vulavulaka hi ndlela leyi “typically emphasizing conflict in key charecters and written to be performed by actors”.

Hi nga songasonga hi ku vula leswaku vatlangi va humesela erivaleni ntlimbo wa vona exitejini va ri karhi va hlaleriwa hi vahleleri. Eka xiyenge lexi landzelaka hi ta longoloxa mintlangu ya hina hi ku siyerisana hi ri karhi hi hlamusela swiyenge swa xikongomelontsongo xa hina leyi yi hlawuriweke.

1.9 XIKOPU XA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu ta rhendzeleka ehenhla ka ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna, (ntshuxeko wa vona na ntokoto lowu va wu tokoteke) swivangelo leswi khayimeke no vanga ku oviwa ka tona timfanelo leti ta vaxinuna kun’we na ku boxa lava va ovelaka vaxinuna lava timfanelo ta vona ta ximunhu eka matsalwa lawa ya hlawuriweke.

Miehleketo ya “existentialism” yi ta hoxiwa ku humelerisa mongo wa ndzavisiso lowu erivaleni.

Ndzavisiso lowu wu ta avanyisiwa hi tindzima ta ntlhanu.

Ndzima yo sungula yi ta sungula hi manghenelo lawa vumbiwaka hi matimundzhaku, nsusumeto, leswi na swona swi nga ta landziwa hi xitatimendhe xa xiphiko. Leswi swi ta landzeriwa hi xikongomelo lexi xi nga ta vumbiwa hi xikongomelonkulu na swikongomelontsongo kutani ku katsiwa na xiyenge xa “Existentialism philosophy” laha yi nga ta avanyisiwa hi ku ya hi ntshuxeko na ntokoto wa munhu.

Ku ta tlhela ku kombisiwa na ndlela leyi ku nga ta fambiwa hi yona eka ndzavisiso lowu ku nga “research approach” laha ku nga ta tshikeleriwa eka “Fundamental” na “Hypothetical-deductive” ntsena. Nkoka wa thiyori wu ta endla xiave na wona eka ndzima leyi, wu ta landzeriwa hi nkoka wa ndzavisiso lowu kutani emakumu ku va xikopu na nkatsakanyo wa ndzima leyi.

Ndzima ya vumbirhi i ya mintirho ya milavisiso leyi yi endliweke mayelana na nhlokomhaka leyi yi nga eku lavisisiweni. Milavisiso leyi yi endliweke yi ta avanyisiwa hi swiyenge swinharhu ku nga ya ku honisiwa ka tinfanelo ta ximunhu eka vaxisati, ku honisiwa ka timfanelo ta ximunhu eka vana na ku honisiwa ka timfanelo ta ximunhu

eka vaxinuna hi xikongomelo xo hi ta kota ku tiva no xaxameta ku ndzavisiso lowu wu wela ehansi ka xiyenge xihhi eka leswi swi boxiweke. Emakumu ka ndzima leyi ku ta va nkatsakanyo.

Ndzima ya vunharhu i maendlelo eka ndzavisiso lowu. Eka maendlelo ya ndzavisiso lowu ku ta katsiwa nxopaxopo wa matsalwa, malukelo ya ndzavisiso, ntiyisiso wa tisapula lowu wu nga ta humesela ehandle na tibuku leti ti nga ta xopaxopiwa, ku hlengeleta vuxokoxoko na ku xopaxopiwa ka vumbhoni. Ndzima leyi yi ta gimetiwa hi nkatsakanyo.

Ndzima ya mune i ya nxopaxopo wa mitlangu leyi yi hlawuriweke leyi nga ta va na manghenelo lama nga ta landzeriwa hi nkomiso wa mitlangu leyi yi xopaxopiwaka hi ku landzelelana ka yona tani hileswi swi nga hi nonohelaka ka yi xopaxopa hinkwayo hi nkarhi un'we. Nkomiso wa mitlangu wu ta tlhandlametiwa hi swikongomelontsongo swa ndzavisiso lowu kutani emakumu ka yona ku va nkatsakanyo.

Ndzima ya ntlhanu yi ta va na manghenelo lama nga ta landzeriwa hi ku dlayelela hi ku angarhela na swibumabumelo.

Emakumu ku ta va nongoloko wa tibuku leti ti tirhisiweke.

NDZIMA YA 2

NKAMBISISO WA MATSALWA

2.0 MANGHENELO

Ndzima leyi yi xopaxopa milavisiso yo hambanahambana leyi nga ni xiave eka ndzavisiso lowu.

2.1 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Pickard (2013:26) u hlamusela mitirho ya milavisiso yi ri “critical discussion or evaluation of all significant publicity available reading material,” ku nga ku kambisisa no xopaxopa mitirho leyi endliweke leyi yi yelanaka na nhlokomhaka leyi yi nga ku endliweni.

Mitirho ya milavisiso yi endliwa leswaku mulavisisi a ta kota ku kuma swin’wana swa swiphiqo leswi swi yelanaka na ndzavisiso wa yena. Milavisiso leyi yi endliweke yi endla leswaku hi va ni tindlela to oloxa swiphiqo leswi hi hlanganaka na swona leswi laha eka ndzavisiso lowu ku nga ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna ntsena.

Mitirho leyi yi endliweke yi hi pfuna ku twisisa no hi pfuna eka ku endla ndzavisiso hi ku olova ku kota ku tiva ku ndzavisiso lowu wu wela kwihi. Yin’wana ya mitirho leyi endliweke ya ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu hi leyi landzelaka:

2.1.1 Ku honisiwa ka timfanelo ta ximunhu eka vaxisati

Hobyani (2012) u tsarile hi ku xanisiwa ka vaxisati ku ya hi swiyimo swo hambana hambana. Xitsalwana xa yena xi paluxa ku va vaxisati va tikeriwa swinene hi timhaka ta ku dlaya vukati hi ku chava ku vuriwa swivuya.

Mulavisisi u kombisa N’wa-Khazamula a hlanganile nhloko hikokwalaho ka leswi Xisandzhaku a vuyeke hi le Joni a khomiwile hi vuvabyi bya TB. N’wa-Khazamula u tshemba leswaku nuna wa yena u khomiwile hi vuvabyi bya tingana lebyi a tluletaweke hi vavasati va le xilungwini.

Ehandle ka Xisandzhaku, Nkavelani na yena u sukela no cukumeta nsati wa yena wa xitekwa, Khombomuni a ya titshamela na nsati un'wana exilungwini.

Ku ya hi mulavisisi, ku ka ku nga tirhiwi, vusiwana na ku tirhisa swipyopyi ku tlurisa i swivangelonkulu leswi swi vangaka ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu.

Mulavisisi u kombisile vumunhu na vumunhuhati a kongomisa eka swimunhuhatwa leswi swi khumbekaka eka ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu.

Mulavisisi u bumabumela leswaku vaxinuna va sukela ku xanisa vavasati va vona emiehleketweni hikuva vavasati lava va hetelela va ri na ntshikelelo na mavabyi lawa ya fambelanaka na miehleketo. U tlhela mulavisisi a bumabumela ku va swidyondzeki swi lavisisa hi mitlamgu ya ndhavuko, nkoka wa swibyariwa swa Xitsonga, mathyelo ya mavito ya tihosi kun'we na nxopaxopo wa mitlamgu ya Xitsonga.

2.1.2 Ku honisiwa ka timfanelo ta ximunhu eka vana

Reavey (1998) u endlile ndzavisiso lowu wu kambelaka vaxisati lava va overiweke timfanelo ta vona hi timhaka leti ti fambelanaka na swa masangu eka minkarhi leyi a va ha ri swihlangi kumbe va ha ri vana.

Maendlelo ya ndzavisiso wa yena ya vile yo tirhisa nhlokahlokisano. Nhlokahlokisano wa yena wu katsile Khume (10) ra swiyenge leswi swi vumbiwaka hi vutshunguriri (professional therapists, clinicians, counsellors) na Ntlhanu (5) wa vaxisati lava nga mahlonga ya ku overiwa timfanelo eka nkarhi lowu a va ha ri swihlangi.

Mulavisisi u tshikilela swinene hi vuenti vutshembheki endzhaku ka ku endliwa nsele. Ku engetela kwalaho ku katsiwile na Ntlhanu (5) wa "self help text" hi xikongomelo xa ku kambela ku vona vutitshembi bya vaxisati endzhaku ka ku endliwa manyala lawa ya fambelanaka na timhaka ta swa masangu kumbe ku pfinyiwa.

Mayimele (2013) u endlile ndzavisiso lowu wu kombisaka ku xanisiwa ka vana hi vakulukumba va xinuna na va xisati.

Eka tsalwa ra *N'wana wa Tindhlu*, Chavani u bukutela Xaniseka. Eka *Rhukubya ro swoswela embilwini*, Mpotipoti na Makhawukani va xanisa Hlupheka laha va kalaka va n'wi chelela chefu hi xikongomelo xo n'wi vutlela vutomi bya yena.

Mulavisisi u kombisa ku biwa, ku sivela ku ya exikolweni, ku xanisa hi swa masangu, ku tekela ehansi na vusiwana ku ri xivangelo xa ntshikelelo. Mulavisisi u kombisa ku xanisa hi swa le masangweni swi angarhela: ku khoma swirho swa le xihundleni, switshamo, mavele, ku tswontswa no vukarha vana. Mulavisisi u kombela lavakulu ku kombisa vana rirhandzu, ku kombela ku rivaleriwa loko va hoxile, va amukela leswaku vana na vona va endla swihoxo, kutani lavakulu va fanele va va tsundzuxa no va komba ndlela hi tindlela letinene.

Hi tlhela hi kuma Khumalo (2012) laha a kombisaka ku xanisiwa ka vana eka vukati bya va ka ntimeni. Ndzavisiso lowu wu paluxa tindlela leti vana va xanisiwaka ha tona eka tinovhele ta *Madumelana* na *Hi ya Kwihi*.

Kkumalo u humelerisa vana va languteka va nga ri na mpfuno wa nchumu, va biwa no phangeriwa hinkwaswo leswi swi nga swa vona hambu ku ri xuma xa vona hinkwaxo hi vanhu lavakulu ka vona.

Ndzavisiso lowu wu bumabumela ku yisiwa ka milavisiso ya ku xanisiwa ka vana emahlweni eka tinovhele ta Magagane M.G., mapaluxelo ya vaxinuna eka matsalwa ya Xitsonga, mathyelo ya mavito ya tihosi eka yin'wana ya miganga na minkongomelo ya matsalwa ya 1998-2013.

Ku engetela kwalaho hi tlhela hi kuma ndzavisiso wa Lamula (2012) lowu na wona wu vulavulaka hi ku xanisiwa ka vana. Ndzavisiso lowu wu navela ku lwisana na ku xanisiwa ka vana loku nga le ka xiyimo xa le henhla tani hilaha swi kombisiwaka hakona eka swihangalasa mahungu swo hambanahambana swo tani hi maphephahungu na mavonakule.

Lamula u kombisa ku va vana va dlayiwa hi ndlela ya tihanyi, va pfinyiwa, va "bulled" hambu ku ri ku biwa hi masiku. Lamula (2012) u kombisa leswaku vana va xanisiwa na le tikerkeni laha tintiho ti kombetaka vaxinuna ku ri vona vaendli va nsele.

Ndzavisiso lowu wu bumabumela ku yisiwa emahlweni ka milavisiso ya ku xanisiwa ka vaxinuna eka tinovhele na Magagane M.G., mapaluxelo ya vaxinuna eka matsalwa ya Xitsonga, mathyelo ya mavito ya tihosi eka yin'wana ya miganga na minkongomelo ya matsalwa ya 1998-2013.

Mashao (2004) u endlile ndzavisiso wa ku oviwa ka timfanelo ta vana eka tinovhele ta *Bowelakalamu* (Retapa, 1987), *Meokga ya Lethabo* (Matlala, 1982) na *Megekgo Bjoko* (Matsepe, 1968).

Mashao u boxile timhaka ta vana lava va tsan'wiwaka nhlaysi, ku va hlawula kun'we no va xanisa hi ku va ba. Mashao u boxile mhaka ya nkoka mayelana na mbangu. U kombisa ku va mbangu wu tlanga xiave mayelana na laha madzolonga ya humelelaka kona tani hileswi eka tinovhele leti ti kombisiweke laha henhla ka leswaku ku oviwa ka timfanelo leti ta vana ku humeleleke eka tindhawu leti tinovhele leti ti vulavulaka ha tona.

Morrison (2016) u xopaxopile vumbhoni lebyi tirhisiwaka ku sirhelela swiboho leswi swi tekiweke hi vana swo paluxa no humesela erivaleni timhaka ta ku twisiwa ka vona ku va va ka ku fambelana na swa masangu. Dyondzo leyi yi pfula misava mahlo "awareness" ku endla ku sirheleriwa ka swiboho leswi vana va swi tekeke. Mulavisisi u kombisa mphofulo wu ri wona goza ro sungula ku ya hi vuhlayiseki ehansi ka nawu na "therapeutically".

Mulavisisi u yisa emahlweni a paluxa mhaka ya nkoka ya leswaku ku humesela ehandle timhaka ta nxaniseko swa pfuna ku susa switandzhaku swo hambuka ndlela tani hileswi ku nga ku tlula nawu, ku hlayisa vaoveriwa timfanelo,

ku humesela erivaleni vaovi va timfanelo na ku papalata ku veka vutomi bya vanhu ekhombyeni.

Dyondzo leyi yi tumbuluxile Tsevu (6) wa minkongomelo ku nga leyi landzelaka: Ku chava leswi nga ta humelela, ku chava leswaku vanhu van'wana a va nge tshembi, ntshikilelo na switandzhaku swa ku overiwa timfanelo, nkateko wo paluxa na ku xana rixaka ri ti twisa ku yini hi vaovi va timfanelo.

Minkongomelo leyi kombisiweke yi kongomana na ku humesa tindlela to hlayisa na ku hlohletela vana ku humesela erivaleni timhaka ta ku xanisiwa ka vona to fambelana na swa masangu. Vana va fanele ku lemukisiwa no tivisiwa hi mihlangano leyi yi tirhanaka na timhaka ta vuhlayiseki bya vona.

2.1.3 Ku honisiwa ka timfanelo ta ximunhu eka vaxinuna

Lundberg (2000) eka dyondzo ya yena u pimanisa tinxaka timbirhi ta vaxinuna lava tshikeleriweke, lava ringanaka nhlayo ya 39, na ya 61 ya va vaxinuna vo ka va nga tshikeleriwanga. Tinxaka leti u ti pinanisa ku ya hi swikombiso swa xihoko, ku hlundzuka, “anxiety”, ku tshemba ku ba vavasati, mavondzo, vukati lebyi fambaka kahle, swiphigo swa vatekani, mpfilungano, mpfilungano wa miehleketo lowu katsaka ku ba.

Mbuyelo wa kona wu kombisa ku hambana exikarhi ka matlhelo lawa ya mbirhi. Eka tlhelo ra lava tshikeleriweke, mulavisisi u kombisa mpimo wa le henhla wa swikombiso leswi nga laha hehla. Mulavisisi u katsakanya hi ku kombisa laswaku matlhelo lawa hi mambirhi a ya hambani ngopfu ku ya hi mavondzo, ku hambana ka miehleketo ka lava va tekaneke kumbe ku tshembela eka ku ba vavasati.

Mulavisisi u bumabumela leswaku mimbuyelo leyi yi yisiwa emahlweni yi lavisisiwa na ku kambisisiwa.

Ku tlhandlekela ka Lundberg (2000), eka ndzavisiso wa yena, Josolyne (2011) u paluxa hi ta ku twisiwa ka yena ku vava hi ntombi ya yena. Mutsari u kombisa leswaku u chava ku tlherisela endzhaku ka loko ntombi ya yena yi n’wi haxile hi mpama. U boxa xivangelo xo va a nga tlheriseli ku ri hileswi a kurisisiweke xiswona na ku dyondzisiwa leswaku ku ba waxisati i nandzu. U kombisa ku tikeriwa loku a veke na kona emoyeni mayelena na ku xanisiwa hi ntombhi ya yena. Mulavisisi u humesela ehandle ku nonoha ku twisisa leswaku waxinuna a nga va mutwisiwa ku vava hi waxisati.

Ku overiwa ka timfanelo ta vaxinuna ku tlhele ku kombisiwa eka ndzavisiso Bettis (2008) laha a kombisaka hi ta ku xanisiwa hi swa le masangwini. Eka dyondzo leyi mulavisisi u kombisa ku kandziyeriwa ka timfanelo ta vana va xinuna na vaxisati laha va xanisiwaka hi vanhu lavakulu eka vona. Mulavisisi u humesa mhaka ya nkoka ya mahlomulambilu ya leswaku eka timinete tin’wana na tin’wana ta makumembirhintlhanu laha tikweni ra Afrika-Dzonga ku ni vana vo tala lava va xanisiwaka.

Hi tlhela hi kuma Nkuna (2015) laha a paluxeke ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya eka mitlangu ya *Vatukulu va ka Gaza* na *Gija Wanuna wa Matimba*. Mulavisisi u boxile nhlamuselo ya ku oviwa ka timfanelo na tindlela leti ti paluxisiwaka xiswona.

Swivangelo na switandzhaku swa ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya swi hlamusuriwile hi ku koxometa. Magoza lawa ya tekiwaka hi vatirhi va le makaya lava va onheriwaka timfanelo ta vona ya vile xiave xa ndzavisiso lowu.

Mulavisisi u bumabumela leswaku matsalwa ya timfanelo ta vatirhi va le makaya ya fanele ya landzeleriwa hi xikongomelo xo lava ku kota ku hlayisa vatirhi. Nkuna (2015) u yisa emahlweni a bumabumela ku endliwa ka milavisiso leyi yi landzelaka: ku oviwa ka timfanelo ta vanhu eka tsalwa ra *Gija Wanuna wa Matimba na Vatukulu va ka Gaza* (ku tsundzuxa vanhu leswaku va papalata ku xanisa vanhu van'wana), switandzhaku eka vanhu lava va xanisiwaka no kombisa leswaku swi nyanyisa nhlayo ya vugevenga etikweni, mahanyelo ya vanhu lava va nga hlangana ni ku xanisiwa na tindlela to pfuna vanhu lava xanisiwaka.

2.3 NKATSAKANYO

Milavisiso leyi kombisweke laha henhla a hi yona ntsena leyi yi vulavulaka hi ku oviwa ka timfanelo kambe ko va ntsena ku pambula yintsanana tani hi swikombiso swa milavisiso leyi yi endliweke mayelana na ku oviwa ka timfanelo.

NDZIMA YA 3

MAENDLELO YA NDZAVISISO

3.0 MANGHENELO

Leyi ndzima yi kanela maendlelo lama ndzavisiso lowu wu ti xaxametaka na wona.

3.1 NHLAMUSELO NA MAENDLELO YA NDZAVISISO

Tanihileswi swi kombisiweke laha henhla leswaku ndzavisiso lowu i wa ku xanisiwa ka vaxinuna hi tlhelo ra timfanelo ta vona ku ya hi leswi swi paluxisiwaka xiswona eka yin'wana ya mitlangu ya Xitsonga emikarhini ya xihlawuhlawu ni le ka ya namuntlha eAfrika-Dzonga, mhaka ya nkoka ku tava ku dyondza mitlangu leyi. Ku ta tlhela ku hlayiwa na milavisiso leyi yi vulavulaka hi nhlokomhaka leyi ku suka eka tindzini to hambana hambana.

Ku ta va mhaka ya nkoka leswaku ku tirhisiwa tibuku ta tindzmi timbe laha loko swi koteka tanihileswi tibuku to tala ta minxopaxopo ti xopaxopiweke no tsariwa hi Xinghezi na Xibunu. Hikokwalaho ka swona swi ta hlamuseriwa hi Xitsonga kasi kun'wana marito mambe ya ta vakeriwa endzeni ka swiangi.

Creswell (2002:190) u boxa mhaka ya nkoka loko a ku:

Methodology is a criterion for the reason why a particular method is applied that includes a strategy for gathering; collecting and data analysis.

Laha henhla ku kombisiwa leswaku maendlelo i ya nkoka hikuva ya kombisa tindlela leti ti nga ta tirhisiwa eka ku hlengelela mahungu lawa ya lavaka ku xopaxopiwa. Mhaka leyi boxiweke laha yi pfumelelana na Josolyne (2011:27) loko a ku:

Research methodology is a fundamental systematic technique that is applied when one seeks, collects and selects data that are required for the research work.

It is a technique for data collection under philosophical Assumption.

Laha henhla ku tshikileriwa ku yisiwa emahlweni ka mhaka ya tindlela leti ti tirhisiwaka eka ku hlengeleta no hlawula vuxokoxoko lebyi byi nga ta tirhisiwa eka dyondzo yoleyo.

Nouria na Green (2007:227) va ri “in the study of literature the researcher uses qualitative paradigm that does not involve statistical analysis, but comparison, content analysis and interpretation” ku nga ku papalata tinhlayo kambe ku xopaxopiwa ka vundzeni bya matsalwa. Mcmillan na Schumacher (1993:250) vona va ri:

Qualitative research is designed to reveal a target audiences range of behavior and perceptions with reference to specific topics or issues. It uses in-depth studies of small groups of people to guide and support the construction of hypothesis.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tshikelela ku va maendlelo lawa ya ri yo languta mikhuva, mahanyelo na mintolovelo yo karhi ya mintlawa ya vanhu. Dyondzo leyi yi ta tirhisa maendlelo lama landzelaka:

3.2 NXOPAXOPO WA MATSALWA

Nxopaxopo wa matsalwa wu hlamuseriwa hi Harris na Hodges (1995:225) loko va ku i “textual analysis” leswi va swi vulaka “the analysis of the structural characteristics of text, as coherence, hierarchical organization, concept load or density, etc., as they relate to comprehensibility” ku nga ku ntlhantlha vundzeni bya leswi swi tsariweke na ku hlaya tsalwa hi ku ri xopaxopa hi xikongomelo xo lava ku kumisisa hungu ra rona hi ku hetiseka. Lawa i maendlelo ya nkoka lawa ya dlayisetakani ku humesela ehandle ka swikhedzhekhedzhe leswi mutsari a tsaleke hi swona. Neuman (1987:273) yena u paluxa swa ku “text analysis is anything written, usual or spoken, that services as a medium for communication” ku nga ku xopaopa nchumu un’wana na un’wana lowu tsariweke, lowu vulavuriweke kumbe lowu nga voniwaka kunene hi mahlo. Handle ka “textual analysis hi ta tlhandlekela hi “content analysis” leswi Harris na Hodges (1995:43) va swi hlamuselaka ku ri “a systematic procedure for determining the extent

to which printed materials present specific aspects of content” ku nga tindlela leti ti tirhisiwaka ku kambela matsalwa.

Ndzavisiso lowu wu ta anghara no tirhisa “content analysis within qualitative research” ku ya hi leswi Mayring (2004:266) a swi vulaka ku va swi ri swa “the method that calls for verifications and examination of written data” ku nga ku xopela no kambela vumbhoni lebyi tsariweke. Neuman (1980:2) u vulavula hi ku “the content refers towards meaning, pictures, symbols, ideas, themes or any message that can be communicated” ku nga swifaniso, muhlovo, mianakanyo, minkongomelo hambi ku ri ku fambisa hungu. Palngquist (1980:2) u vulavula hi ku dyondzisiwa ka “recorded human communication such as books” leswi swi tsariweke ku nga matsalwa hi xiheri. Hi nga dlayiseta hi ku vula leswaku “content analysis” i ku xopaxopa, ku hlahluva no kambela matsalwa.

3.3 MALUKELO YA NDZAVISISO

Leyi i ndlela leyi yi nga ta tirhisiwa ku ku ya hi Polit et al. (2001:167) laha va nge:

It articulates what data is required, the types of methods
that will be applied in collecting and analyzing the data
for answering the question or the hypothesis.

Marito lawa ya vatsari lawa ya nga laha henhla ya vula leswaku leyi i pulani leyi tirhisiwaka eka ku hlengeleta na ku xopaxopa swivutiso leswi swi faneleke ku hlamuriwa eka ntirho lowu wu rhangeke emahlweni.

Eka dyondzo leyi ku ta tirhisiwa “qualitative research approach” tani hileswi Schunk (2000:5) a yi vulaka ku katsiwa ka ku hlala leswi swi ku nga “includes observations, use of existing records” katsa mimbuyelo ya matsalwa lawa ya tumbuluxiweke.

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa “explanatory design” leyi Hornby (1987:299) a yi vulaka ku “serving or intended to explain” ku nga ndlela leyi yi nga ta tirhisiwa ku hlamusela hi yona eka ndzavisiso. Laha ka ndzavisiso lowu ku ta xopaxopiwa vatekaxiave lava kumekaka eka nhungu wa mitlangu leyi kombisiweke eka 3.3 laha hansi.

3.4 NTIYISISO WA TISAMPULA

Ku ya hi Patton (1990:1197) “sampling involves the studying of the information-rich cases in depth and detailed” hi leswaku ku sampula i ku kambela na kudyondza hi ku koxometa ku fikelela vumbhoni lebyi taleriweke hi mfuwo mayelana na dyondzo leyi yi nga eku dyondziweni. Laha eka xiyenge lexi mhakankulu i ku hlawuriwa ka vuxokoxoko lebyi nga fanela ku ya tirhisiwa na ku kamberiwa.

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa “purposive sampling” laha Black (2010:1) a vulavulaka hi “judgement, selective” ku nga ku hlawula na vuahluri. Mhaka ya vuahluri yi yisiwa emahlweni hi Saunders et al. (2012:288) laha va nge “judgemental or expert sample” ku nga ku nga ku hlawula ku ya hi ku leteriwa hi nhlokomhaka leyi nga tafuleni.

3.4.1 Tibuku leti nga ta xopaxopiwa

Laha ku vulavuriwa hi “primary sources” ku nga matsalwa lawa ya mitlangu ya Xitsonga lama hlawuriweke lama nga laha hansi. Dyondzo leyi yi ta tirhisa leswi Ellsberg na Heise (2005:106) va swi vulaka ku “the first available primary data source will be used for the research” ku nga ku kongomisa eka mitlangu leyi hlawuriweke.

Leswi boxiweke laha henhla swa “primary sources” laha eka ndzavisiso lowu swi ta katsa swimunhuhatwa leswi khumbekaka eka mitlangu leyi ku ya hi ntokoto wa vatekaxiave mayelana na nhlokomhaka leyi ya ku kandziyeriwa, ku xanisiwa na ku tikiseriwa ka vaxinuna ngopfu hi tlhelo ra timfanelo ta ximunhu.

Ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna ku ta xopaxopiwa eka mitlangu ya Xitsonga leyi landzelaka ku nga mintlangu ya mune leyi tsariweke hi nkarhi wa malembe ya xihlawuhlawu loko ku nga siva na xidemokirasi kumbe ntshuxeko. Mintlangu ya kona hi leyi yi landzelaka ku nga: Muzwayine H.S.V (1972) ra *Jairus Jiri Siyandhani*, Muzwayine H.S.V (1972) ra *Vatukulu va ka Gaza*, Nkhwashu M.T (1992) ra *N’wamayengani* na Mahatlana A.D (1993) ra *Ndlandlalati ya Malenga*. Ku tlhandlekela kwalaho hi kuma ntlhanu wa mintlangu leyi yi tsariweke endzhaku ka ntshuxeko laha Afrika-Dzonga ku nga: Zwane B.G (1996) ra *Mahewu N’wananga*, Malungana M (1997) ra *Ri N’wi Xele Kambirhi*, Ngobeni K.J (1997) ra *Ndzi Dlayisile hi Mhani*, Ngobeni K.T (1997) ra *I Tatana wa Hina* na ra Ndlovu P (2008) ra *Vukosi I Mberha*.

3.5 KU HLENGELETA VUXOKOXOKO

Laha ku vulavuriwa hi maendlelo lawa ya nga tirhisiwaka loko ku hlengetiwa vumbhoni lebyi byi nga ta laveka no tirhisiwa. Kumar (1999:05) u seketela mhaka leyi loko a ku “data collection methods depend on the purpose of the study and the resources available”.

Eka dyondzo leyi vuxokoxoko byi ta keleriwa eka mitlangu leyi yi hlawuriweke kun’we na milavisiso leyi yi endliweke, tijenali kun’we na tibuku leti ti vulavulaka hi ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu ku nga siyiwi endzhaku leswi Cohen et al. (2007:197) va swi vulaka ku “involve the participant’s perception of the context and experience about abuse” ku nga ku katsa mavonelo kun’we na ntokoto wa vatwisiwa ku vava mayelana na ntokoto wa vona hi nhlokomhaka ya ku oviwa ka timfanelo loku va nga tshama va hlangana na kona.

3.6 NXOPAXOPO WA VUMBHONI

McMillan na Schumacher (2001:201) va hlamusela nxopaxopo wa vumbhoni ku ri “a process whereby order, structure and meaning are imposed on the mass of data collected in a qualitative research study” leswi vulaka ku longoloxiwa ka vumbhoni hi vurhon’wana lebyikulu ku humelerisa nkoka wa hungu leri ri nga eku tirhiweni.

Ndzavisiso lowu vumbhoni byi ta xopaxopiwa byi huma eka mintlangu leyi yi kombisiweke eka 6.3 laha henhla. Eka mintlangu leyi yi boxiweke ku ta tirhisiwa maendlelo lawa Braun na Clarke (2006:86) va ma vulaka “method of identifying, analyzing and reporting patterns or themes within the data” ku nga ku langa, ku xopaxopa no boxa maendlelo ya minkongomelo ya vumbhoni hi ku angarha. Liamputtong (2009:135) u boxa mhaka ya nkoka loko a ku “thematic analysis is most commonly used in qualitative research and it is sometimes called interpretative thematic analysis” laha a tshikelelaka mhaka ya ku hlavutela minkongomelo hi tlhelo ra minxopaxopo kasi Mayring (2004:266) yena u swi vula “the method that calls for verifications and examination of written data” ku nga ku kamberwa no xoperiwa ka vumbhoni lebyi tsariweke.

3.7 Nkatsakanyo

Tani hilaha swi boxiweke leswaku ku toloveriwile leswaku i vaxisati na vana va xanisiwaka, swi kombisiwile leswaku xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku paluxiwa ka

ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna eka mitlangu leyi yi hlawuriweke. Vanhu va hanya ehansi ka milawu leyi yi va endlaka leswaku va hanya va ntshuxekile leswi hi swi voneke hi mianakanyo ya “existentialism”.

Maendlelo ya ndzavisiso lowu ya “qualitative” ya kombisiwile lawa ya katseke nxopaxopo wa matsalwa, malukelo, tise mpula, ku hlengeletwa ka vuxokoxoko kun’we na nxopaxopo wa vumbhoni.

NDZIMA YA 4

4.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi mulavisisi u ta humesela erivaleni tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu ta vaxinuna eka matsalwa ya mitlangu lama hlawuriweke ha rin’we rin’we tani hileswi swi nga hi nonohelaka ku ya kanela hinkwawo nkarhi wun’we.

Ndzima leyi hi ta sungula hi nyika nkomiso wa mitlangu leyi ku xopaxopiwaka yona. Xiyenge xa nkomiso xi ta tlandlamiwa hi ku nyikiwa ka tinhlamuselo ta matheme ya nkoka ya ndzavisiso lowu ku nga lawa ya landzelaka: ku honisiwa ka timfanelo ta munhu eka vukati, ku twisa ku vava hi ku ba, ku tshikeleriwa emiehleketweni, ku jeleterwa timali, ku khunguvanyisiwa emoyeni, ku tsan’wa timhaka ta vutshunguri na ku xanisiwa hi swa le masangweni. Tinxaniseko na mintshikilelo leyi nga laha henhla loko yi tlhantlhiwile yi ta pfuna eku xopaxopeni ka nhlokomhaka leyi nga ku lavisisiweni.

Ndzima leyi yi ta gimetiwa hi ku xopaxopiwa ka tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna, ku paluxa wa vaovi va timfanelo ta vaxinuna na ku kambela wa swivangelo swa ku kandziyerwa ka timfanelo ta vaxinuna kun’we na nkatsakanyo.

4.2 NKOMISO WA MITLANGU

4.2.1 *Vatukulu va ka Gaza*

Ntlangu lowu wu vulavula hi *Vatukulu va ka Gaza* lava va kholweke eJoni. Le Joni va vitaniwa no cinciwa mavito ya vona ya ntolovelo. Va kumeka va xaniseka va tshama emindyangwini leyi fambisiwaka hi vaxisati.

Benjamini Nkwinika na Francisco Forensca va tumbuluxile huvo yo tlhelerisela *Vatukulu va ka Gaza* emakaya. Lizzy u fuwile Ndirayi, u tshama na Francisco kasi

Bellina yena u tshama na Taljaart tani hi mupfuni kwala ndyangwini wa yena laha a tirhaka ku endla no xavisa byalwa.

Lizzy na Bellina a va yimi na swona leswaku ku tlheriseriwa vanhu lava (Vatukulu va ka Gaza) emakaya. Lizzy u tsoniwe swihlangi kutani Francisco u kunguhata ku n'wi yisa eXipilonko ku ya tshunguriwa kambe wa ala ku ya.

Lizzy na Bellina va kunguhata ku dlaya Francisco. Swiyembana Ndirayi na Taljaart swa hlongoriwa kutani va byela maphorisa hi ta mabyalwa na kungu ra ku dlayiwa ka Francisco. Maphorisa ma yile ma ya khoma Bellina na Lizzy. Un'wana wa Vatukulu va ka Gaza Benett u tlhaviwile hi mukwana a lova kutani u boheka ku heleketiwa a ya lahliwa ekaya Xipilonko.

Emakumu Taljaart na Ndirayi va vuyiseriwa emakaya na vona.

4.2.2 N'wamayengani

Ntlangu wa *N'wamayengani* wu vulavula hi dzolonga leri humeleshaka endyangwini wa Xitlakati Maxele. Tatana Maxele u na vavasati vambirhi ku nga Biriviri na Nkiyasi ku nga nsati lonkulu na lontsongo hi ku landzelelana.

Tatana Maxele u humile phexeni kambe xuma xa yena a xi nga si humesiwa. Hikokwalaho ka leswi; mhisi yi tlakule tshuri. Ndyangu wu tivula wa nkateko endzhaku ka loko Biriviri a hola mudende wa vadyuhari. Khombo ra kona hileswi Biriviri a dyaka a tsona nuna Xitlakati, nkatikulobye Nkiyasi na xihlangi Maphike. Ku tlhandlekela kwalaho, Biriviri u hlohleteriwa hi munghana wa yena N'waNdhilivichi ku huma ntsonga a ya tshama ni n'wana wa yena Jamela a sukela vukati.

Biriviri u dya a xurha kasi hala ka Maxele ka hluphekiwa, ku hanyiwa hi rikoko ra xilondza. Xiyimo xa swilo xi sungula ku hundzuka, Xitlakati u kuma papila ra leswaku hi xa n'hwetile leyile landzelaka u ta sungula ku hola.

Xihlamariso Nkiyasi u hlohletela nuna ku ya tivisa Biriviri hi mhaka leyile yo u ta sungula ku hola mudende wa yena. Mhaka yo karhata hileswi Xitlakati a tlherisiwaka hi Biriviri a nga si veka ni nenge endyangwini wa Biriviri. Biriviri u bava a khalakhasa a lava ku n'wi khavangela hi xikomu, Xitlakati u pumbiwa ku ta nyunyetela murhi endyangwini. Xitlakati wa vanhu a tsutsuma a tlhelela ekaya.

Timhaka ti tlhela ti teka xiyimo xin'wana xo tika eka Biriviri. Biriviri u dlayile nyoka a ndzululuta kutani ta mincele ta n'wi landzula. Jamela u biha emirini, Biriviri yena hi yexe u susiwa eka nongoloko wa ku hola mudende kutani ndlala yi nghena endyangwini wa Biriviri, Biriviri u chava ku tlhelela evukatini. Munghana wa yena wa ntiyiso u n'wi tsona swo dya.

Biriviri u mangalela Xitlakati ehosini. Loko timhaka ti tengiwa, nandzu wu dya Biriviri, a lerisiwa ku hahlula mintsonga ya yena a tlhelela evukatini. Biriviri u rila hi munghana wa yena N'waNdhilivichi hi ku n'wi vula "Madlayisani N'wamayengani".

4.2.3 Mahewu N'wananga

Ntlangu wa *Mahewu N'wananga* wu thiywile hi vito ra ximunhuhathwankulu ku nga Mahewu.

Mahewu ni vanghana va yena Magarimani, Ndzondzometani na Xinyeketi a va ri makhamba. A va tekela vadyuhari mali ya mudende. Va luka na kungu ro dlaya mukhalabye Masirheni hi xikongomelo xo ya n'wi xavisa eka Mayimayi leswaku va ta kuma rifumo ro tala.

Vatswari va Mahewu Magawula na Marhumbi kun'we na Mufundzisi Sithole va ringetile ku tshinya Mahewu kambe swi tsandza. Mahewu na vanghana va khandziyile xitimela va ya eGermiston, laha va fikeke va kombela ntirho ni ko tshama eka nkulukumba Makhuvela.

Vukhamba byi va ngenile engatini. Va luka rhengu ro ya vutla mali ebareni ra ka Pinky. Eku phangeni ka vona, Xinyeketi wa dlawa. Va boheka ku cinca golonyi ya ka Krost hi ku chava ku khomiwa hikuva a yi tiveka leswaku vaphangi va mali a va balekile hi yona kutani va tihisa ya ka Rennies. Xiyimo xi sungurile ku biha ku kala va huma ni mano yo xava bokisi ro lahla vafi hi xikongomelo xo hoxa mali leswaku va nga karhatiwa hi vahlayisi va nawu endleleni loko va ri karhi va baleka va tlhelela eXinavani.

Loko va fika ekaya vanhu va tile hi xitalo ku ta hlalela hi ku hlamala ku chavisiwa hi bokisi ro lahla vafi. Exikarhi ka ntshungu ku humelerile maphorisa ya mfumo lowa nga fika va khoma Mahewu ni vanghana va yena.

4.2.4 Ri N'wi Xele Kambirhi

Ntlangu wa *Ri N'wi Xele Kambirhi* ri vulavula hi makwanga ya le ntirhweni. Mukamberi Nyoka u lava leswaku makwavo Ruel a siva xivandla xa nhloko ya xikolo xa le henhla xa Maweni lexi xi pfulekeke endzhaku ka rifu ra Swiwundlana.

Vadyondzisi va xikolo xa le henhla xa Maweni va bohile ku rhangariwa hi Hon'wana tani hileswi a ri yena mupfuni wa Swiwundlana. Mukamberi Nyoka u yile na Ruel exikolweni xa Maweni, u n'wi tivisile eka vadyondzisi. Ku sungurile nkwetlembetano ku fikela laha ku twananiweke ku hlawula hi ku yimisiwa ka mavoko ku hlawula murhangeri exikarhi ka Ruel na Hon'wana. Mukamberi Nyoka u sungurile hi ku lava lavaka ku hlawula ku rhangeriwa hi Ruel va yimisa mavoko, kutani ku pfumala na voko na rin'we. Hikokwalaho ka sweswo a nga ha yanga emahlweni, u sukile a famba na Ruel.

Ku humesiwile xinavetiso xa xivandla xa nhloko ya xikolo. Hon'wana u hlurile eka lava a phikizana na vona.

Hon'wana u endzeriwa hi vakamberi Mongwe, Ngoveni na Nyoka hi xikongomelo xo ya kambisisa tibuku ta timali. Eka vulavisisi bya vona mukamberi Nyoka u kumile leswaku rhasiti ya mali ya tipholichi a kayivela. Vakamberi va byerile Hon'wana leswaku va ta tlhela va vuya ku ya vona loko hakunene leswaku i ntiyiso leswaku rhasiti yi lo nyamalala kutani u fanele ku va a yi kumile handle ka swona u ta heleriwa hi ntirho.

Hi siku nene, ku nga si ba awara ya Khumen'we na mixo, vakamberi va hundzile hi le xikolweni xa Maweni hi xikongomela xo tsundzuxa Hon'wana leswaku va ha ri endleleni. Kuteloko va nga se famba, ko ta humelela muchayeri wo huma Basani Dry Cleaners a tisa mali yo ringana R100-00, xilipi na bajji a nyika Hon'wana. Mongwe na Ngobeni va sayinile "log book" ku kombisa leswaku rhasiti leyi a yi kayivela se yi kumekile kambe mukamberi Nyoka yena u arile a vula leswaku u jahile.

Hon'wana u lahlekeriwile hi makhiya ya xisefo kutani a ya vika eka mukamberi Nyoka. Mukamberi Nyoka u twile a ri wa nkateko hikuva leswi a ri na rona khiya ra Y2 leri a ri pfula ehofisini ya Hon'wana hi leswi swi nga ta endla leswaku a ya nghena hi ku olova.

Nyoka u yile a ya nghena ehofisini ya Hon'wana a ngundzuvanya ku kondza eka khabodo a kuma "cheque book". Eka yona u handzurile matluka mambirhi. A nga si huma u khomiwa hi Sejeni Hakamela. Nyoka u ringeta ku tsutsuma kutani a balaseriwa nhloko a fisa xisweswo.

4.2.5 Ndzi Dlayisile hi Mhani

Ntlangu lowu wu vulavula hi Nkatavanharhu a nga n'wa timhakankulu. Nkatavanharhu u tekiwile hi Khetani. Tani hilaha vito ra Nkatavanharhu ri ti hlamuselaka ha kona, u rhandzana na Yimeko, Yingwani ku katsa na N'wathyakeni mutirhi wa yena.

Khetani u kumeka a huma ntsonga a ya tshama ePietersburg hikokwalaho ka nsati. Manana wa Khetani Vusiwana a nga wu tivi ndyangu wa n'wana wa yena kambe Ausie Menza ku nga manana wa Nkatavanharhu, a wu tiva no tlhela loko a endzile a heta masiku lawa yo tala a ri kwale ka wona.

Ausie Menza u hlohletela Nkatavanharhu ku venga Vusiwana mana wa Khetani, ku va ni varhandzani va le xihundleni no ti pfulela xibukwani xa bangi hi tlhelo.

Vusiwana u twalerile laha ndyangu wa Khetani wu nga kona kutani a wu vhakela. Loko a fika u lerisiwa ku tshama ehandle hikuva a nga thyakisa endlwini. Vusiwana u sindzisiwa ku tshama ku fikela mafelelo ya nhweti hi Khetani. Leswi a swi va nga tano, endzhaku ka loko Nkatavanharhu a ta va a endzerile manana wa yena, loko a fika ekaya ka yena u bile Vusiwana manana wa nuna hi xihahati.

Vusiwana a nga lelanga kambe u lo tlhelela ekaya. Rirhandzu ra Yimeka eka Nkatavanharhu ri sungule ku vuna na ku hela hikokwalaho ka ku va Nkatavanharhu a ala ku tlakusa mpandzwa wa ku hakela N'wathyakeni ku hela ka nhweti.

Nkatavanharhu u boheka ku rhandzana na N'wathyakeni endzhaku ka loko N'wathyakeni a tava a thumbile xifaniso xa Nkatavanharhu na Yimeka.

Khetani u sungurile ku kanakana hi ta vutomi bya Nkatavanharhu na N'wathyakeni. Khetani u thumbile papila leri Ausie Menza a ri tsalele Nkatavanharhu ra leswi Nkatavanharhu a fanele ku endlisa xi swona hi mayelani ni makhomele ya nuna. Papila leri ri endlile leswaku vukati byi fa eka Khetani na Nkatavanharhu. Emakumu hi

vona yindlu ya Khetani na Nkatavanharhu yi xavisiwa kutani Khetani a tlhelela eOlifontshoek.

4.2.6 Vukosi I Mberha

Eka ntlangu lowu ku vulavuriwa hi Xikweni loyi a tekile tshengwe; vavasati va yena ku nga N'wa-Vusika, N'wa-Vukwele na Boneka.

N'wa-Vusika u kombela nuna wa yena ku landza Boneka leswaku a ta n'wi tshamela ni n'wana wa yena Fambeleni loko a ta va a yile eku rimeni emasin'wini. N'wa-Vusika u vula leswaku Boneka i makwavo wa yena wa ngati ku nga mhaka leyi N'wa-Vukwele a nga yimeki na yona.

Boneka u tekiwile a ta tshama endyangwini wa Xikweni ku fika loko a khombisiwa. Endzhaku ka ku khombisiwa, Xikweni u famba na Boneka eJoni hi ku vula leswaku u n'wi sivela ku karhatiwa hi majaha tanihileswi a ha ku khombisiwaka.

Xikweni u hundzurile Boneka a va nsati wa yena kutani a heta hi ku hlongola N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele. Boneka u sala a xanisa vana va Xikweni Khetani na Khegu. Boneka u yiva mali ya nuna a tumbeta yin'wana a ya xava yindlu eBushbuckridge.

Boneka u luka kungu a hlongola vana va makwavo. Xikweni u huma phexeni kutani a sungula ku ka a nga khomiwi kahle hi Boneka. Xikweni u hundza emisaveni kutani Khetani a hisa yindlu ya tatana wa yena. U teka vamanana wa yena N'wa-Vusika, N'wa-Vukwele ni vamakwavo a ya tshama na vona.

Boneka u yile a ya tshama eBushbuckridge na vana va yena. Mali yi n'wi helerile kutani a tsandzeka ku hakela yindlu. Wa hlongoriwa ku kondza a ya ti kuma a kombela ko tshama eka Khetani. Boneka u hlongoriwa bya mbyana kutani a tisola eka vutomi bya tihanyi na manyunyu lebyi a byi hanya.

4.2.7 I Tatana wa Hina

Ntlangu wa lowu wu vulavula hi Mahatlani loyi a nga nuna wa Khensani. Va katekisiwile hi vana vambirhi ku nga Khangela na Dlayani.

Mahatlani u suka a ya eKhimbini ku ya singilela muti wa yena tani hileswi a a ri yena nhloko ya muti. Loko a fika exilungwini u teke wansati wa vumbirhi, loyi a nga tshama na yena nkarhi wo leha kwala Joni loko a nga vuyela ekaya.

Hi rin'wana ra malembe u ve a vuya ku ta pfluxela muti na ku languta swifuwo swa yena. Leswi a nga kahlula ku suka u fikile ekaya ra ha vona. Hi nkarhi lowu a nga fika hi wona ekaya, Khangela na Dlayani a va nga si vuya na swifuwo ekaya. Mahatlani u ve a hlundzuka a sungula ku vutisa Khensani ku hikokwalaho ka yini vafana va yena va nga vuyisi swifuwo ekaya ra ha vona leswaku a ta kota ku vona na homu leyi vekiweke ku va ya timhamba hi vakokwana wa yena va ha hanya. Khensani u tsundzuxile nuna wa yena ku ka a nga heli mbilu hikuva swa endleka leswaku vafana va yena va ha rivatiwa hi swin'wana swa le ku riseni swi nga lo ti talela.

Mahatlani na Khensani a va nga swi tivangi leswaku Khangela na Dlayani va hlwerisiwa hileswi va lahleke homu liya ya timhamba. Khangela na Dlayani va lavile hinkwako lomu va tivaka leswaku yi fambela kona kambe do ko fana na kwala.

Mahatlani u ve a byela nsati wa yena leswaku vafana va yena va fanele va tsoniwa swakudya loko tin'wana ta tihomu to ka ti nga vuyi ekaya. Hakunene swi ve tano, Khangela na ndzisana ya yena a va nyikiwangi swakudya hi siku leri homu ya timhamba yi nga vuyangiki ekaya. Va lo na pfalela letin'wana, va lerisiwa ku tlhelela enhoveni ku ya lava homu leyi yi lahlekeke ku kondza va yi kuma, va vuya na yona ekaya ku ri kona va nyikiwaka swakudya.

Loko Mahatlani a ri laha kaya u kumeka a ri munhu loyi a tshamelaka ku karhata nsati wa yena Khensani. Khensani u tshama a ri karhi a rhuketeriwa ni ku biwa ti nga dyangi na mavele. Mahatlani a nga swi tsakeli leswaku vafana va yena va dyondza xikolo. Loko mana wa vona a sindzisa leswaku va ya exikolweni, wa rhuketeriwa a tlhela a byeriwa leswaku vafana va yena va fanele va kula hi ku risa swifuwo swa yena leswaku va ta kula va tlharihile. Mahatlani a a tibiyelela hi ku vula leswaku xikolo a xi dyiwi. U xisana na munghana wa yena Honyololo, va tiyisisa leswaku Khensani ni vana va nga tshuki va nghene kereke.

Mahatlani loko a ri eJoni u tikomba a nga ri munhu wo karhata. U khomana kahle na Eunice ku wansati wa yena lontsongo, a n'wi endlela hinkwaswo swa muti ku fikela loko a heleriwa hi ntirho, va rhangisana ndlela na Eunice va vuya ekaya. Eunice u pfumela ku vuya hikokwalaho ka leswi a byeriweke leswaku loko va fika ekaya, u ta hlongola Khensani a tlhelela eka rikwavo. Hi ntiyiso swi ve tano, u lukile mano ya leswaku Dlayani a hi n'wana wa yena. Leswi u swi endla na Muhahluri, n'anga yo duma swinene etikweni ra ka vona laha a kombeleke leswaku Khensani u fanele a

biwa hi tinhlolo leti faneleke ku vula leswaku Dlayani i goya. Hakunene swi vile tano laha xikungu xa vona xi ta famba hi laha va xi pulaneke hakona.

Khensani u ve a longa a famba ni vana va yena va ya tshama eka Herisa makwavo wa Mahatlani wa xisati. Khangela u ve a komberiwa hi thicara Bamuzi ku ya tshama na yena leswaku a ta kota ku ya exikolweni. Hala tlhelo Dlayani na yena u ve heta xikolo kutani hinkwavo va sungula ku tirha, va teka tata wa vona ku ya tshama na yena vutomi hinkwabyo endzhaku ka loko Eunice a ta va a fambe a siya Mahatlani a nga ri na nchumu.

4.2.8 Ndlandalati ya Malenga

Ntlangu lowu wu vulavula hi Xisandzhaku loyi a khorwile exilungwini. U khomiwile hi mavabyi ya rifuva (TB) kutani a boheka ku vuya ekaya. Ekaya nsati wa yena N'wa-Khazamula u alana na leswaku nuna wa yena a yisiwa exibedhlele. Ku ya hi N'wa-Khazamula nuna wa yena u lo dyisiwa hi vavasati va le Joni ku nga ri mavabyi ya rifuva (TB).

Xihlayamagoza u sindzisa a yisa makwavo exibedhlele. Xisandzhaku u fika a antswa swinene exibedhlele. N'wa-Khazamula na Xihlayamagoza va endzerile mavabyi exibedhlele. Exibedhlele N'wa-Khazamula u karihela nuna a vula leswaku u rhandzana na vaongori. N'wa-Khazamula u ba huwa ku kala a hlongoriwa exibedhlele.

Loko ku tlheleriwa ekaya N'wa-Khazamula u holovisana na vakhandziyi va thekisi. N'wa-Khazamula u sindzisile ku ya vitana n'anga ya yena Ximakasiki leswaku a ta hlahluva hi xikongomelo xo ta kuma xivangelo xa mavabyi ya nuna wa yena. Endzhaku ka loko Ximakasiki a tava a sindzisile no yingisela N'wa-Khazamula a hlahluva, Xihlayamagoza u n'wi namulerile ka Ximakasiki hi ntshilani.

Ximakasiki u khomisile Xihlayamagoza emaphoriseni. Loko nandzu wu tengiwa N'wa-Khazamula u ba huwa ehubyeni ku kondza a pfalleriwa nkarhinyana.

Xisandzhaku u tshunxiwile exibedhlele, N'wa-Khazamula wa n'wi sindzisa ku humesa mali yo ya vita n'anga Ximakasiki. Loko Ximakasiki a fikile Xisandzhaku u ala ku pfuka. N'wa-Khazamula u dodombisana na nuna a n'wi tlimba hi minkolo hi bandhi ra buruku hi ku a lava ku a pfuka a ta hlahluviwa. Xisandzhaku wa Xikwembu a cema a helela hi moya. Ximakasiki u ringeta ku va hambanisa kambe a tsandzeka.

Xikohlola Jaha ra Xisandzhaku u twile hoyihoyi leyi kutani a fika phyandlasa nhloko ya Ximakasiki na mana wa yena emakumu a tihinga endlwini ya yena.

4.2.9 Jairus Jiri Siyandhani

Ntlangu lowu wu thiywile vito ra wona hi vito ra ximunhuhathwankulu ku nga yena tatana Jairus Jiri Siyandhani. Nkulukumba loyi i nhloko ya xikoklo xa Xivimbiri. Entirwheni wa yena a ri na ntlhonthlo lowukulu tani hileswi yena a nga pasangi ntangha Khume. Yena a a lo tipasela J.C. ya khale.

Tatana Jairus hi n'wi kuma a ri na ntlimbo loko a ehleketa hi ta vumundzuku bya poso ya yena. Va ndzawulo ya dyondzo va humesile papila ro kombisa leswaku hinkwavo lava va paseke ntangha Khume va fanele ku yisa tidyondzo ta vona ePitori leswi swi nga ta va pfulela tindlela leswaku va va tinhloko ta swikolo. Mhaka leyi yi vavisile nkulukumba loyi swinene.

Vadyondzisi va khomile nhlengeletano kutani loko va ringeta no vutisa lomu va nga swi twisisangangiki tani hi ta papilla leri mfumo wu ri rhumeleke, tatana Jairus u va letela leswaku loko va nga lavi ku yingisela a swi na mhaka. Enhlangeletanini leyi tatana Jairus u hetelela hi ku vadyondzisi hinkwavo lava va nga si tekaka vavasati va fanele ku landza ticheke ta muholo wa vona eka Muneri De Cabarat hi voxé.

Nhlengeletano a yi helanga kahle ku fika laha nkulukumba loyi a nga suka hi xihatla a ya eka muneri ku ya hamba vun'wa bya leswaku vadyondzisi lava va lo lan'wa ticheke hi ku vula leswaku vona va lava ku ti tekela hi voxé eka Muneri. Hi n'wi vona a humesa pondo a nyika muneri a ku i ya Khisimusi ku xavelela. Loko muneri a lava ku tiva timhaka ta papila ra "busary" u n'wi byela leswaku u n'wi kombile ka Robert Rivombo kambe a nga ri twisisanga.

Vadyondzisi lava mune hinkwavo lava a va khomeriwile ticheke va ti lanzile ku kondza muneri a swi vona leswaku Jairus o va na mavondzo eka Rivombo. Hi ku khorwisiwa hi N'wa-Ripewu, Mafitiji, Makhombhoza na Siyandhani muneri u rhumerile Robert Rivombo ePitori a tlhela a rhurhisa na muti wa ka Rivombo ku tisa ntsako embilwini ya Jairus Jiri Siyandhani.

4.3 Swikongomelontsongo

Eka mitlangu leyi hlawuriweke hi hlanganile na ku oviwa ka timfanelo eka vaxinuna hi swivumbeko swo hambana hambana leswi kombisiweke eka ndzima yo sungula laha henhla, laha eka ndzima leyi hi ta hlamula swikongomelontsongo swa ndzavisiso lowu hi ku swi humesela erivaleni ku nga: ku xopaxopa tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna, i va mani va ovaka timfanelo leti na ku kambela swivangelo swa ku kandziyeriwa ka timfanelo ta vaxinuna.

4.3.1 Tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo eka mitlangu ya:

4.3.1.1 Vatukulu va ka Gaza

4.3.1.1.1 Ku vavisa miri hi ku ba

Eka tlangu lowu hi kuma Belina a tshikisela timbitsi ta yena eka Taljaart hi ndlela leyi:

[Nghena Taljaart] u nghena wonge i yindlu ya kokwa
wa wena leyi, hi! [u n'wi hundla xihlaya hi bodlhela
ra "beer" leri nga nwi gula meno lama a ma tshembile
ku hlampfunya nyama ha wona]. I khale ndzi ku
byela leswaku u nga nghena-ngheni lomu hi
nga kona u nga gongondzanga (p.15).

Laha henhla Berlina u vavisile Taljaart mbuya hi ku n'wi gula meno, leswi swi n'wi twiseke ku vava swinene. Tinxaka ta Taljaart ti le ku vaveni swinene tani hileswi a guriwile meno swi le rivaleni leswaku na ngati yi humile.

Timfanelo ta ximunhu ta Taljaart ti oviwile hi Berlina loyi a Taljaart a languseleke ku kuma vuhlayiseki bya xiyimo xa le henhla swinene byo huma eka yena tani hileswi a n'wi beke hi bodlhela ra swipyopyi.

4.3.1.1.2 Ku xanisiwa emoyeni

Belina u chavisa Taljaart a ku "Taljaart! ndzi ta ku susa maphundzu wa lawo loko u nga hatli u fika sweswi (p.20). Laha Belina u endla leswaku Taljaart a ti kuma a ri eku lawulekeni leswaku a ta endla ku rhandza ka yena hi ku chava leswaku a nga biwa.

Hi tlhelo lerin'wana hi tlhela hi twa Lizzy a khahla mutirhi wa yena Ndirayi loko a ku "kahlula! Loko u hetile u ta longa u famba namuntlha vusiku lebyi" (p.17), laha Lizzy u

vangela Ndirayo ku chava hi ku chava ku hlongoriwa hikuva ku hava laha a a nga ta ya kona kutani hi ku chava sweswo u ta endla xin'wana na xin'wana lexi Lizzy a lavaka a xi endla.

4.3.1.1.3 Ntshikilelo wa miehleketo

Eka ntlangu lowu hi kuma Lizzy a ova miehleketo ya Ndirayi. Lizzy u vula Ndirayi a ku “maxangu lawa! Tlhelela khixini le, xiphukuphuku lexi! U vitane hi mani la?” (p.3). Xivutiso xa Lizzy xi vanga ntshikelelo eka Ndirayi laha a ti vonaka a ri xiphunta xa makumu. Lizzy u ya emahlweni a ku “Ndirayi!! Ndirayi!!...wo whii! swi lo yini? U le ku ku koriseleni ka timbita leswi a nga taniya! Ndirayi!!” (p.6). Riendli ra korisela ri tshikelela ku va Ndirayi a nga xurhi loko a phameriwile swakudya, leswi swi tikombaka kahle ku Ndirayi wa Xikwembu a nga nyikiwi kahle swakudya.

Mhaka ya ku khahla vaxinuna hi tlhela hi yi twa nakambe loko Belina a vula Taljaart a ku “Taljaart! Taljaart!! Xiphukuphuku lexi xi le ku koriseleni ka timbita leswi xi ngo taniya! Taljaart!!” (p.6) ku nga leswaku maendlelo ya Belina ya fana na ya Lizzy lawa ya vekaka Taljaart na Ndirayi eka swiyimo swo nyadzeka swa le hansi swinene. Nkarhi na nkari Taljaart na Ndirayi va tshama va nga ntshuxekanga hi ku vangeriawa hi vinyi kumbe vahlayisi va vona.

4.3.1.1.4 Ku xanisa hi timhaka leti fambelenaka na vukati

Eke ntlangu lowu, Francisco u ti kuma a xanisiwa hi tlhelo ra ta vukati hi munhu loyi a n'wi vulaka ku va wansati wa yena. Hi twa Lizzy a ku “mina a a ndzi ku rhandzelanga leswaku u ya ndzi cukumeta emananga ya ka n'wina le xipilonko le!” (p.17). laha Lizzy u alela nuna wa yena timhaka to va ya swin'we eka va nuna eXipilonko leswaku a ta ya kuma vutshungeri tani hileswi va pfumalaka hambu xi ri xihlangi xa mhamba. Ku al aka Lizzy swi siya ntshikilelo eka Francisco tani hileswi xuma a nga na xona kambe loko a ehleketa hi ta ku pfumala mudyandzhaka swi n'wi khomisaka tingana. Tingana leti ta n'wi vavela hikuva munhu loyi a ngo l nsati wa yena u ala ku n'wi seketela eka makungu na rhengu leri a lavaka ku ri teka.

Hi tlhela hi twa Lizzy a konyolela a ku “Francisco, swi rivale, mina a ndzi yi exipilonko. Hambi ndzi nga ri na nuna ndzi ta tihanyela hi ku xavisa byalwa” (p.17), marito ya Lizzy ya enda leswaku Francisco a ti twa a nga ri na mpfuno wa nchumo kumbe a ti vona a ri xiphunta.

4.3.1.2 N’wamayengani

4.3.1.2.1 Ku tsan’wiwa

Eka ntlangu lowu hi kuma Biriviri loyi a xanisaka nuna wa yena Xitlakati hi ku vula leswaku “ndlala yi ta n’wi swonya mali ndzi lo bohelela hi nkhamu” (p.9) riendli ro kayivela ra ku “swonya” ra tika loko ri kongomisiwa eka munhu ngopfu loko ku ri munhu loyi u hanyaka na yena, laha swa hlamarisa hikuva Biriviri i nsati wa Xitlakati loyi a nga na mfanelo yo hlayisa nuna. Biriviri u ya emahlweni a tsan’wa nuna loko a ku “ku suka namuntlha va ta hanya hi rikoko ra xilondza” (p.10). Xivulavulelo lexi xi tshikelela ku dlawa hi ndlala kasi hala tlhelo yena Biriviri a ri karhi a dya a xurha.

Biriviri u dlayiseta hi nyunyetela munyu exilondzeni hi ku vula ku “u nga hakameri etilorini u ta dya yini? I mani a nga ta swi kota ku singilela wena u lo mbaa! laha mutini” (p.3). Laha Biriviri u tshembisa ku dya a tsona nuna tani hileswi a nga ha tirheki a nga lo yimela mali ya yena ya phexeni. Ku ya hi Biriviri a nga ka a nga swi koti ku phamela nuna a dya a lo tshama a nga tirhi nchumu.

4.3.1.2.2 Ku xanisa miehleketo

Eka ntlangu lowu hi kuma Biriviri a tshikilela miehleketo ya nuna hi tindlela to hlamarisa swinene. Biriviri u vutisa nuna a ku “u munhu wa ku huma phexeni leswi u nga te tani xana? Mhaka ya wena ndza yi kholwa a ndzi yi kholwi swinene. Ndzi hlamusele kahle” (p.1). Laha Biriviri a ti endla munhu wo hlamala ku va nuna a hume phexeni, nuna a ri hava mali yo xava swakudya hileswi a ha yimeleke mali ya yena tani hileswi eka nkarhi wolowo a yi nga se huma.

Maendlelo ya Biriviri ya endla wonge Xitlakati a nga tlharihanga no ka a nga pfuni nchumu. Biriviri u ya emahlweni a tirhisa marito ya vukarhi a ku “ndzi lava ku ku khavangela nhloko leyi ya ribye loko u ri hava tindlele” (p.31). Laha Biriviri a tirhisa riendli ra “khavangela” ku nga ku tsemelela hi xihloka eka nuna Xitlakati hi

xikongomelo xo va Xitlakati a ta tlhelela endzaku hi laha Biriviri a vuleke hakona, Xitlakati u tlhelerile endzhaku hi ku chava ku khavangeriwa hi nsati Biriviri.

Xitlakati u aleriwa timfanelo to endzela ndyangu wa nsati wa yena Biriviri hi yena n'wini nsati wa yena Biriviri leswi swi nga oviwa ka timfanelo.

4.3.1.2.3 Ku xanisa hi timhaka ta vukati

Eka ntlangu lowu Xitlakati wa tshikileriwa eka vukati bya yena na Biriviri. Biriviri u pandzisa nuna nhloko loko a ku:

U nga tikarhati hi ku ta ta ndzi pfuxela, loko yi ri mhaka
ya xivongo yona u nga tipandzisi nhloko hi yona, ndzi
wansati ndzi ta tivonela. A na wansati a nga na fusi. Ndza
famba hikuva wa ndzi hlongola laha mutini” (p.24).

Laha henhla ka ntshaho lowu, vukati exikarhi ka Biriviri na Xitlakati byi herise xisweswo. Xitlakati wa Xikwembu u sala hi mbilu ku vava i vi Biriviri a ya ti dzimela xintsongana xa yena. Ka va loko Biriviri na Xitlakati va hambanise xi sweswo.

Xitlakati u ringeta hi matimba ku ti hlanganisa na Biriviri kambe Biriviri yena u endla swi nga n'wi oloveli eka Xitlakati. Biriviri u ri:

Loko a lava ku lowa a nga ti a ta dyondzela laha mutini
wa mina. Phela mina a hi mina wo chacheriwa marhonge.
Munhu a nga chavi no vula leswaku u rhume hi lexa noyi
Nkiyasi” (p.31).

Biriviri laha henhla u vula leswaku eka yena a ku tlangeriwi leswi swi tikiselaka nuna hi ku tlhandlekela leswaku u lo rhumeriwa. Laha Xitlakati u aleriwa timfanelo to vhakela nsati wa yena wa xitekwa hileswi a nga hava xuma.

Ku hambana ka Xitlakati na Biriviri ka n'wi vavela eka Xitlakati, a ku n'wi nyiki ku rhula. Hambani loko Xitlakati a ringeta hi matimba Biriviri u bava a khalakhasa, Biriviri u ri:

Ku lumiwa hi yini hikuva ri ta tlunya mina ku nga ri wena.

Naswona loko ri ndzi tlunyile u twe mani leswaku ndzi

ta kombela ku pfinyngiwa hi wena?" (p.12).

Xitlakati laha henhla u twela nsati wa yena mbilu ku va va hi ku chava leswi swi nga ta humelela hi xa mundzuku wa kona hikuva a xi tiveki naswona leswaku Biriviri u ta pfuniwa hi mani. Marito ya Biriviri ya tshikelela timfanelo ta Xitlakati tani hileswi Xitlakati a ringeta hi matimba ku kombisa leswaku xana loko timhaka ti tika Biriviri a nge swi lavi ku pfuniwa hi yena Xitlakati ke?

4.3.1.3 Mahewu N'wananga

4.3.1.3.1 Ntshikilelo wa miehleketo

Ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu ta vaxinuna eka tsalwa leri ti sungula hi loko Mahewu n'wana Magawula na Marhumbi a vuya ekaya a tlhela a hubuta hi mahlambandopfu ku ya hlangana na vanghana va yena Xinyeketi, Ndzondzometani na Magarimani. Majaha lawa loko va hlanganile a va buri hi miehleketo leyinene kasi vona va bula hi hi timhaka to kuma mali hi vukungundzwana. Mhaka leyi yi vavisile Magawula swinene embilwini.

Loko Magawula a ri karhi a bula na nsati wa yena Marhumbi u kombisa ku vilela ka yena ka ku vuya ka n'wana wa yena Mahewu ni vusiku hi ku:

Masiku lawa mufana loyi Mahewu u vuya laha kaya loko

tihuku ti ringa ra vumbirhi. Wa tiva mina swi ndzi ya

etimbilwini swiendlo swa mufana loyi" (p.1)"

Laha henhla Magawula u kombisa ku va a nga yimi naswona swa loko Mahewu a vuya nivusiku ekaya. Marhumbi a ri na ntolovelo wo yimelela n'wana lewi swi tikiselaka miehleketo ya nuna Magawula. Loko Magawula a ha ku heta ku hlamusela leswaku swi lava va ololoxa timhaka ta ku vuya ka Mahewu ni vusiku, Marhumbi u pfumelela a ri karhi a yimelela Mahewu hi ku vula leswaku leswi a hanyisaka xi swona swa endleka valoyi va tiko ra ka vona va n'wi loyile hikuva wa va tiva leswaku a va kahle. Marhumbi u yimelela Mahewu hi ndlela leyi:

Hi swona Maluleke, hina hi kurile loko hi te tani.

Tinhloko teleti ta hina ti nga yo tola gamboko

swi vula byona vukhale. A hi fanelanga ku kula
hi xika tani hi matomani. Ri xa ri ya emahlweni.
Hi to miyela hi ku whi, kasi n'wananga u yo
loyiwa. Hi ta ku i masana kasi ma ya ma tiyela
ma endla dyambu leri ri nga ta hisa Mavele
ensin'wini (p.1).

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa ku va Marhumbi a yimelela Mahewu eka tatana wa yena hi ku chava leswaku siku rin'wana a nga n'wi hlongola ekaya. Magawula u hlamusrile leswaku a nga tshembi leswaku Mahewu leswi a swi endlaka, u swi endla hikokwalaho ka ku va a loyiwile hikuva nkarhi wo tala u n'wi vona a ri na xigevengankulu lexi va nge i Ndzondzometani, laha a nga swi teki leswaku va nga va bula hi tihi hikuva xikolo a va lavi no xi vona hi mahlo ya vona.

Magawule u byerile nsati leswaku swa antswa va vitana Maphorisa ya le Magudu ku ta lavisisa mhaka leyi Mahewu na vanghana va yena va nga ku yi kunguhateni. Magawula u ri:

Mina a ndzi vona swi antswa hi vikela maphorisa ya le
Magudu hikuva ya karhata a ya chocheriwi marhonge
naswona va chivirikela ntirho wa vona. Vona va ta
xiyaxiya mintirho ya vafana lava. Loko ku ri mina
Mahewu a nga ndzi susumetela le kule le! "mina ndzi
ti dyuhalerile ku sele siku ntsena Yesu a nga ta ndzi
vitana ndzi ya n'wi pfuna ku avanyisa (p.2)

Laha henhla Magawula u twa ku vava emiehleketweni swinene hi hanyelo ra n'wana wa yena Mahewu. Laha Magawula u kombisa ku va a nga yimi na leswi Mahewu na vanghana va yena Ndzondzometani, Magarimani na Xinyeketi va swi endlaka kumbe leswi va hanyisaka xiswona.

Loko Marhumbi a twa timhaka ta maphorisa lama ma faneleke ku vitaneriwa Mahewu ni vanghana va yena, u yimelela n'wana wa yena Mahewu hi ku vula leswaku ku fanele ku rhangiwa hi ku ya lavisissa lexi xi karhata Mahewu hi ku:

Kunene swa twala, a mi ngo to yimanyana hi vona.

Kumbe hi ya le ka Maphazimana hi ya kombela

ku thya ncuva. Phela maphorisa ya Magudu ya ba

swinene a ya na nkarhi wo huha (p.2)

Laha henhla Marhumbi u kombisa ku va a twela Mehewu vusiwana na ku n'wi yimelela eka tatana wa yena hi ku chava leswku n'wana wa yena a nga vaviseka. Magawula u vuye a pfumelelana na mhaka leyi nga ta na Marhumbi a hetelela hi ku byela nsati wa yena leswaku u fanele a nga n'wi vekeli swakudya endlwini ya yena leswaku a ta dlawa hi ndlala va ta kota ku n'wi kuma xisulu. Loko Marhumbi a twa timhaka ta leswaku n'wana yena Mahewu u fanele a tsoniwa mpandzwa, hi twa a tlhela a n'wi yimelela hi ndlela leyi:

Kwalaho ndza kaneta tata wa Mahewu. Loko hi nga n'wi

nyiki vuswa u ta yiva naswona u ta fika a hi bela huwa na

vusiku. Phela Mahewu a nga hi voni na nchumu. Swa

antswa ku va hi n'wi vita hi ta vulavula na yena. Hi nga

tsandza hi marhimila lawa hi nga lo bebula (p.2)

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Marhumbi a nga swi tsakeli ku landzelela swileriso swa nuna wa yena Magawula hikokwalaho ka ku va a tiyiserile ku yimelela n'wana wa yena Mahewu leswi swi xanisaka no tshikilela miehleketo ya nuna.

Hi siku leri Mahewu a nga etlela a nga dyanga vuswa, va kumile a ri kona lawini ra yena ni mixo wa kona. Endzhaku ka loko vatswari va yena va pfluxelanile na yena elawini ra yena, tatana wa yena u lavile ku tiva leswaku hikokwalaho ka yini a huma hi matakuxa loko tihuku ti ringa a tlhela a vuya exikarhi ka vusiku. Kasi hi tlhelo mana wa yena u byerile Mahewu leswaku xa yena wo tiyela ku nghena endlwini a dya vuswa handle ko lava ku tiva loko la kaya va ha pfukile naswona xin'wana a nga lavi ku tiva na musweki wa byona ku i mani na ku u pfukile naa!

Timhaka hinkwato leti vatswari va Mahewu a va n'wi byela tona a nga ti tekelanga enhlokweni. Leswi swi endla leswaku a hlamula vatswari va yena a ku:

Mina loyi a swekaka ndza n'wi vona masiku hinkwawo
naswona loko a vabya ndzi nge n'wi hanyisi hikuva
dokodela a ndzi yena" (p.9)

Laha henhla ku paluxiwa Mahewu a ri karhi a tshikilela tatana wa yena swinene emiehleketweni ku nga ku tirhisiwa ka marito yo kombisa ku va a nga ri na xichavo eka vatswari va yena. Tatana wa yena u hetelela a hlundzuka swinene kutani a vutisa Mahewu leswaku musweki loyi u n'wi vona a ri kwihi hikuva u va a nga ri kona laha kaya. Mahewu u tlhele a hlamula tatana wa yena hi ndlela yo kombisa ku nyadza hi ndlela leyi:

Hi mahlo ya miehleketo ndzi vona vuswa bya mina ndzi
vona ku khuluka ka nsovo wa rirhandzu ra manana
lowu rheletaka vuswa bya mina loko ndzi dya. Kambe
rirhandzu ra manana ri kayiverile hikuva swakudya a ndzi
swi kumanga elawini (p.10).

Ntshaho wu kombisa ku va Mahewu a tshamela ku xanisa no tshikilela miehleketo ya tatana wa yena hi timhaka to ka ti nga twali no ka ti nga nyawuli, leti Magawula a nga ti tsakeliki leswaku ti humelela laha mutini wa yena. Leswi swi endla leswaku Magawula a byela Mahewu xiheri xa leswaku yena a nge pfuki a swi pfumerile ku kandziyeriwa hi ricece ro ringana na yena laha mutini wa yena. Ku na twa sweswo, Mahewu u ri: "phela mina a swi ndzi karhati, loko u nga lavi ku khandziyiwa suka endleleni ya mina" (p.10). Marito lawa yo tika yo suka eka Mahewu ya ya eka Magawula tatana wa Mahewu.

Magawula u titwa a ri xiphuva xa mahetelelo leswi swi n'wi vekeka ehansi ka ntsikelelo. Mahewu u vula leswi endzhaku ka loko a ta va a nga phameriwanga swakudya hi xa matolo hileswi mana wa yena a vabya a tsandzekeke ku n'wi swekela. Mahewu u ya emahlweni a ehlisa timfanelo ta tatana wa yena loko a ku:

Mina ndzi nge swi koti ku fambi ndzi biwa hi wanuna loyi a

nga ri ki tata wa mina. Naswona a ndzi wo sungula ku va
dodomedzi. Xithicarana lexiya xi ndzi vengela phyembye ra
mina Nteyasi (p.10)

Laha henhla Mahewu u konyolola tatana wa yena endzhaku ka loko a tava a biwile hi mudyondzisi. Laha Mahewu u vavisa miehleketo ya tatana wa yena Magawula hileswi a vulaka marito yo ka ya nga amukeleki hikokwalaho ka ku lwela ntombi na mudyondzisi. Ku va Mahewu a nga xiximi tata wa yena swi endla no hoxa xiyandla eka ku vavisa Magawula emiehleketweni.

Mahewu u tlhela a dyisa tatana wa yena mbitsi ni ku n'wi xanisa emiehleketweni hikokwalaho ka leswi vanhu va tiko ku katsa na Hosi hi yoxe va tshamaka va ri karhi va n'wi tisela milandzu yo ka yi nga heli naswona hi ku landzelelana. Hi siku leri Magawula na Marhumbi a va ri karhi va vulavula hi mbitsi leyi va dyisiwaka hi n'wana wa vona Mahewu, Xiluvana u va tiserile nandzu wa ku va Mahewu a bile n'wana wa yena ku kondza a lamuleriwa kunene hi van'wana. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Xiluvana a nghanile emutini wa Maluleke a fika a ku:

Hi swona makwerhu. Tolo Mahewu u bile n'wananga

Yandheya, a vula leswaku u rhandze Ndzondzometani.

Ku nga leswi Yandheya a tlhaveke mukhosi, a va ta

lamuleriwa hi Valoyi nhloko ya xikolo (16).

Marito ya Xiluna laha henhla ya siya Magawula tatana wa Mahewu a hlanganile nhloko a tlhela a nga ha swi tivi leswaku a nga endla yini hi n'wana wa yena lowo ka a nga twi hambileswi a nga mativula na rikotse eka vona.

Handle ko tshikileriwa ka miehleketo ya Magawula, hi tlhela hi kuma Mahewu a tlhandlekela ntshikilelo ehenhla ka Mufundhisi Sithole. Loko Mahewu a ri endleleni ya ku ya longa, u hlanganile na Mufundhisi Sithole, loyi a nga n'wi xeweta a tlhela a n'wi vutisa leswaku hikokwalaho ka yini a nga ti ekerekeni va ta kereka swin'we.

Timhaka ta kereke ti karhatile Mahewu swinene kutani a hlamula Mufundhisi Sithole hi ndlela yo kombisa ku va a nga hloniphi hi ku "ndzo kala ndzi nga lavi. Xana mali ya minyikelo, wa ndzi pambulela ke? Leswi u ngo mbeyetela ni lexa nyumba ya wena"

(p.15)” ku kombisa ku va Mahewu a nga ri na mahanyelo lamanene hikokwalaho ka leswi a tsandzekaka ku teka swileriso swa Mufundhisi Sithole.

Mufundhisi Sithole swi n’wi vavile swinene kutani a hetelela a lava ku tiva eka Mahewu loko a swi tiva leswaku u le ku vulavuleni na mani kumbe munhu wa njhani. Mufundhisi Sithole o tivulavulela a ri yexe hikuva ematshan’wini yo Mahewu a n’wi yingisela, u lo ya emahlweni no hlamula a ku:

A wu ku ndzi vulavula na mani? Kumbe a ti
helelangi kahle? Ndzi vulavula na wena loko
a wu khongela Xikwembu xo hanya
i ngi xi nga ku nyiki vana? (p.14).

Laha henhla rito ra “wena” ri kombisa ku ka ku nga hloniphi ka Mahewu eka lavakulu eka yena ku nga ku bvonyetela no hahlula miehleketo ya mufundhisi nandza wa Xikwembu.

4.3.1.3.2 Ku xanisa hi tlhelo ra swa timali

Timhaka ta ku xanisiwa hi tlhelo ra mali eka ntlangu lowu ti sungula loko Mahewu ni vanghana va yena va tshika xikolo, kutani va sungula ku tshamela swikhalabyana na swikhekudyana, va swi tlimba, va swi tekela timali ta swona ta mudende. Timhaka leti ti humelerile hi siku ra Ravumbirhi endhawini ya le masirheni ya Xinavana ni madyambu swinene. Mhaka leyi yi hlamuseriwa hi mutsari loko Mahewu na vanghana va yena va ha ku khoma xikhalabyana xin’wana nkuzi hi ndlela leyi:

Hi le masirheni ya le Xinavana. Mahewu u hetile ku
avelana mali na vanghana va yena Magarimani,
Ndzondzometani na Xinyeketi. Va bile Hosi va yi
tekela Khume ra tirhandi loko yi ri karhi yi tiolola
yi languta muti wa Xinavana (p.3).

Marito lama ma kombisa ku va Mahewu ni vanghana va yena va tshame ku ya exikolweni hikokwalaho ka xikongomelo xo lava ku tekela vadyuhari mali ya vona ya

mudende handle ko yi kombela Kunene leswi swi seketeriwaka hi ku tekeriwa ka Hosi mali.

Endzhaku ka loko va tekerile Hosi ya tiko mali, va vuye va swi vona leswaku mali ya mudende i yi ntsongo swinene kutani va kunguhata ku gevenga xidyuhari xin'we, va ya xi xavisela eka Mayimayi leswaku va ta kota ku kuma mali ya ku tlhariha swinene na ku hatlisa va fuma. Xinyeketi u vuye a hlawula Masirheni leswaku ku va yena loyi a dlayiwaka hikokwalaho ka leswi a loyaka. Xinyeketi u andlala mhaka leyi hi ku:

Swa twala, Ngwenya. U vulavule rhambu. Leyi mhaka na
mina ndzi kanya mahembe ndzi ya kona. Mina a ndzi
vona hi nga susa Masirheni laha misaveni. Hi yena a hi
loyaka laha tikweni (p.5).

Vandla ra swigevenga laha henhla ri yimile na swona leswaku ku dlayiwa Masirheni. Mahewu u ve a luka mano ya leswaku Ndzondzometani ku va yena loyi a n'wi yengaka ku ya ebyalweni ku ya phahlelana mariyeta kona ya leswi va nga holova khale kutani vona va ta humelela va tirha ntirho wa vona.

Endzhaku ka loko Mahewu, Magarimani, Ndzondzometani na Xinyeketi va vonile leswaku pulani yo dlaya Masirheni a yi va tsandza va kunguhatile ku ya exilungwini naswona va fikela emutini wa Mukhavele lowo huma Maputo. Mukhavele a ri munhu wa Mavhengele naswona a tsakela ngopfu ku thola vanhu vo huma eMaputo hikuva vona a va nga karhati ku fana na lavo vo huma haleni ka hina.

Loko Mahewu a ri karhi a luka kungu leri, u kunguhatile leswaku loko va fika eka Mukhavele va fanele va vulavula ririmi ra Xitsonga xa le Maputo kasi hi hala tlhelo va fanele va tikombisa va ri vanhu lava va terisaka vusiwana swinene hi xikongomelo xa leswaku a ta hatlisa a va thola va ta kota ku pulana ntirho wa vona wa ku yiva mali hi ku hatlisa. Endzhaku ka loko va twisisile hinkwavo ka vona, va twananile leswaku un'wana na un'wana a ya longa swa riendzo ra yena.

Va sukile va Mahewu, Magarimani, Ndzondzometani na Xinyeketi va kongoma eJoni kutani va fikela eka Mukhavele va ri karhi va tivulavurisa ririmi ra Xitsonga xa le Maputo ha vomu ra laha yena Mukhavele a humaka kona. U va amukerile a tlhela a va dyondzisa Xitsonga xa laha Afrika-Dzonga leswaku maphorisa ya nga va karhati.

Leswaku i makhamba a nga swi tivanga hikuva yena u tiva a thorile vanhu vanene. U hetelela a va thola ku layichela masaka ya mugayo eka mavhengele ya yena.

Loko va ri kwale exilungwini, Mahewu u ova mfanelo ya Mukhavele hi ku ala ntirho wo layichela hi ku tiva leswaku a nge kumi nkarhi wo fambafamba a lava laha va nga yivaka kona mali. U ala ni ntirho lowu a nyikiwaka wona wa ku rwhalela masaka a ri karhi a ti sirhelela hi ku byela Mukhavele leswaku a nga pfukangi kahle emirini a ku “mina ndzi kombela wun’wana wo olova hikuva ndzi karhata hi nhamu ni xifuva” (p.24) ku nga mahungu lama Mahewu a byelaka Mukhavele wona a ku ri mavun’wa ya rihlaza hikuva a nga vabyi na katsongo. Mahewu u ova timfanelo ta muthori wa yena Makhuvele.

4.3.1.4 *Ri N’wi Xele Kambirhi*

4.3.1.4.1 Ku xanisa hi tlhelo ra timali

Eka ntlangu lowu hi kuma mukamberi Nyoka a vondzoka Hon’wana hikokwalaho ka xitulu xo va nhloko ya xikolo lebyi a lava leswaku ku va bya makwavo makwavo Ruel. Mukamberi Nyoka u tirhisa matimba ya xitulu xa yena xa ntirho ku tshikilela Hon’wana. Hi twa Mukamberi Nyoka endzaku a ku “u vula leswaku hi twelana eka mali ya tiko xana? Loko a lo dya u fanele hi ku ya endzhutini” (p.25). Xikongomelo xo va Hon’wana a ta khotsiwa xi va xilondza xo vangeriwa hi mukamberi Nyoka eka Hon’wana lexi xi vavaka swinene. Laha Hon’wana u le ku xanisiweni hambileswi hi ntiyiso a nga dyanga na sente ya xikolo, a ko va leswi a siyile rhasiti ebajini eka mahlantswa swi omile kutani loko ku kamberiswa tibuku swi kumeka leswaku rhasiti ya kayivela kambe endzaku yi ve yi ya kumeka.

Mukamberi Nyoka u ya emahlweni a tikisela Hon’wana hi ku vula leswaku:

Eka cheke yin’wana na yin’wana ndza ha tsala kuri cash.

Loko ndzi endla tano ndza swi tiva leswaku a va nga lavi

buku ya vutivisi ebangi. Leswi ndzi nga ni tifomo to sayina

hi Hon’wana ndza ha yivela nsayino wa yena” (p.33).

Laha henhla mukamberi Nyoka u ngenile ehofisini ya Hon’wana na vusiku a fika a yiva buku ya ticheke laha xikongomelo xa yena ku nga ku a teka mali ya xikolo leswaku

loko swi lavisisiwa swi ta kumeka leswaku ya kayivela kutani u tava a kume ndlela yo va Hon'wana a hlongoriwa entirhweni ku pfulela makwavo Ruel xitulu leswi swi nga ku ova timfanelo ta Hon'wana.

4.3.1.4.2 Ntshikelelo wa miehleketo

Eka ntlangu lowu, handle ko xanisa Hon'wana hi tlhelo ra timali hi kuma mukamberi Nyoka a xanisa Hon'wana emiehleketweni, u ri:

Xana i mani exikarhi ka n'wina loyi a nga na degree
kumbe diploma, Ruel u na B.A. a tlhandlekela hi H.E.D.
hambi Hon'wana loyi a nga xandla xa nhloko ya xikolo
wo va na S.E.C. leswi vuriwaka Secondary Education
Certificate loko hi swi pima na B.A. H.E.D. a hi nchumu (P.6)

Ntshaho lowu nga laha henhla i xikhovolelo xo hlamarisa swonghasi hikuva Hon'wana eka nkarhi wolowo se a pasile B.A. kova ntsena leswi a nga se yi fikisa eka mukamberi Nyoka. Marito lawa ya vavisa miehleketo ya Hon'wana swinene hikuva a swi vona leswaku a ku ngo va mhaka ya tidyondzo kambe i mhaka ya xitulu xa vunhloko bya xikolo lebyi byi siyiweke hi Siwundlana.

Mukamberi Nyoka u ya emahlweni a yisa moya wa Hon'wana ehansi loko a ku:

Mhaka ya leswaku Hon'wana hi yena a nga
endlelela ni n'anga ya yena leswaku ku
dlayiwa ka n'wana un'we wa xikolo yi tiviwa hi
mani na mani" (p.17)

Laha henhla Hon'wana u le ku lumbetiweni hi xikongomelo xo tekeriwa mikutlunya leswi swi ehlisaka moya na miehleketo ya yena. Xiviri xa yena Hon'wana xa nyamalala a languteka a tsanile hikuva a hi ntiyiso leswi swi vuriwaka hi mukamberi Nyoka.

Mukamberi Nyoka wa dlayelela a ku "Xana wa swi tiva leswaku democracy i yini ke? Swi tikomba minga tivi mongo wa rito leri democracy a swi vuli leswaku mi ta tekela van'wana ntirho" (p.7). Ku lumbetiwa ka Hon'wana ku va a nga tivi leswaku Xidemokirasi a swi vuli ku tekela van'wana ntirho swi endla leswaku Hon'wana a vabya

emiehleketweni hikuva loyi a nga swi twisiseki i Mukamberi Nyoka hayi Hon'wana. Maendlelo ya Mukamberi Nyoka ya tshikelela miehleketo no vavisa timfanelo ta Hon'wana hi vukarhi lebyo chavisa tani hileswi ku nga xikhovolelo xa leswaku loyi a nga swi twisisiki I mukamberi Nyoka ha yi Hon'wana.

4.3.1.5 *Ndzi Dlayisile hi Mhani*

4.3.1.5.1 Ntshikelelo wa miehleketo

Eka ntlangu lowu, timhaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna ti sungula emutini wa ka Rikoko, laha Khetani a nga rhamba maxaka ya yena yo tiya hi xikongomelo xa leswaku a ta kota ku va hlamusela timhaka ta ku lava ku teka ntombi ya ka Mabena. Leswi u swi ehleketa endzhaku ka loko a swi vona leswaku se u kurile naswona i thicara, u le ku tirheni ku dyondzisa exikolweni xa kwala ekusuhi na la kaya ka vona.

Vakulukumba ku katsa na Charles munghana wa yena a va tshamile, va yimerile ntsena leswaku Khetani a va byela nhloko ya mhaka. Endzhaku ka loko Khetani a va byerile leswaku u lava ku ya teka ntombi ya ka Mabena le Solomondale, mana wa yena Vusiwana a swi n'wi khomangi kahle hikuva rixaka ra Vasuthu a nga ha ri tsakeli hikokwalaho ka leswi ku nga rona leri ri nga heta cuma xa nuna wa yena a nga ehleketangi nchumu. Ku vengiwa ka Vasuthu hi mana wa Khetani ku nga Vusiwana u ri "i Mupedi? Wa ha engeta leswi nga endla hi tata wa wena? Phela hi vona vanhu lava nga tswonga rifumo ni ku peta tata wa wena nhloko" (p.2) ku paluxa ku va mana wa Khetani a venga Vapedi ku tlula mpimo kasi hi hala tlhelo u tlhela a nga swi tsakeli leswaku Khetani a tekana na nhwanyana wa Mupedi hikokwalaho ka ku va a swi tiva leswaku Vapedi a va na vutomi bya kahle.

Laha hi kona laha Khetani a nga sungula ku tshikilileka emiehlekweni na ku xaniseka emoyeni loko mana wa yena a n'wi byela leswaku a nga tekani na Mupedi hi leswi va nga swi koteki ku hanya vutomi lebyi byi amukelekaka evan'hwini.

N'hwanyana loyi wa Mupedi Khetani a n'wi rhandza hi mbilu ya yena hinkwayo. Loko Khetani a ri karhi a va hlamusela hi ta n'hwana loyi u kombisa ku va a n'wi rhandza hi ku papalata leswi manana wa yena a swi vulaka ku "nhwana loyi hi yena a nga ta ndzi humesa elawini, a ndzi fambisa emadyelweni ya rihlaza. Xongotelo ni nhonga ya mina

ya matsemeta” (p.3) laha u humesela erivaleni mpimo wa rirhandzu leri a nga na rona ehenhla ka Nkatavanharhu loyi a nga endleleni ya ku n’wi teka hi nkarhi lowu wu nga hetiki mbilu.

Timhaka ta teka ka Khetani ti tsakisile swinene Maswichuna malume wa yena na hahani wa yena Gavaza. Gavaza u hlamarisiwile a tlhela a tsakisiwa hi vito ra Nkatavanharhu hikuva eku sunguleni a nga swi tivi leswaku ri yimerile yini emutini wa ka Rikoko. Endzhaku ka loko se a swi tivile kumbe a swi lemukile leswaku ri yimerile yini, hi twa a hleka a ri karhi a ku “va thya mavito, Nkatavanharhu, I ntiyiso. I nkata wena, mina na mahariva” (p.3). Ku hlamala ka Gavaza ku kombisa ku va a sola swin’wana mayelana na nhlamuselo ya vito leri, na ku va ku ri ro sungula a twa munhu wa rimbewu ra xisati a thyiwile vito ro fana na rona leswi swi nga tshaisekiki ka Khetani.

Va ka Rikoko va vile va hlengeleta xuma kutani endzhaku ku rhumiwa vanhu va ya lovola ivi ku landzela mucato hi le ndzhaku ku fikela loko Nkatavanharhu a tikuma a tshamile emutini wa Khetani a ri karhi a n’wi endlela hinkwaswo ka swona leswi swi faneleke ku vavasati va endlela vavanuna va vona.

Ku yisa emahlweni ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna, hi vona Charles munghana wa Khetani a vuya hi le xilungwini, va tekana va ya tihungasela hi ku n’wa byalwa. Loko va ha ri ku n’weni ku fikile Maswichuna malume wa Khetani a va xeweta a tlhela a famba a ya tshama na lava a tshamile na vona eku sunguleni. Kutani vona va lo sala va tin’wela timbirhithinharhu va tihangalakela va ya emakaya ya vona.

Khetani se a byi ri enhlokweni. Ku fika ka yena ekaya u vile a kombela nsati wa yena Nkatavanharhu leswaku hi xa mundzuku u fanele a pfuka a hubuta nimixo swinene a n’wi lulamisa swo hlamba hileswi a lavaka ku fika entirhweni ka ha ri na nkarhi. Mhaka leyi yi khunguvanyisile Nkatavanharhu hikuva a ku ri ro sungula Khetani a n’wi lerisa ni ku n’wi kombela ku tirha swo karhi laha kaya ka vona. U hetelela a lava no tiva leswaku masiku u pfuxiwa hi mani leswaku a ta kota ku tirha hinkwaswo leswi swi nga fanela. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Nkatavanharhu a vutisa nuna a ku “hikokwalaho ka yini u ndzi kombela ku vindzuka, ku sukela rini u ndzi kombela? Masiku ndzi pfuxa hi mani?” (p.13). Hambileswi Nkatavanharhu a solaka mavonelo ya Khetani nuna wa yena, swi tikomba a nga swi tsakeli ku tirha mitirho ya timhaka ta vukati leyi tirhiwaka hi wansati un’wana na un’wana loyi a nga tekiwa.

Loko Khetani a n'wi vutisa leswaku hikokwalaho ka yini a n'wi pitsulela, u n'wi hlamula hi ndlela yo ka yi nga kombisi xichavo a ku "wo nyangatsa na wena. U vula leswaku ndza tsandzeka ku pfuka mina?" (p.13) leswi swi kombisaka ku va a nga yingisi swileriso swa nuna wa yena Khetani. Khetani u yile emahlweni no n'wi kombisa ndlela ya vutomi hi ku n'wi byela leswaku lexi yena a lavaka xona, i ku va va yingisana ntsena loko va ri ku vulavuleni naswona loko a vona leswaku a nge swi koti ku n'wi tirhela, swi nga antswa a tshika kunene. Leswi swi kombisa ku mahanyelo ya Nkatavanharhu, yo loloha ku tirha, Khetani a ya nga n'wi tsakisi.

Vulolo lebyi Nkatavanharhu a nga na byona, byi endla leswaku a tsandzekela makumu ku yingisela nuna ni ku landzelela swileriso swa yena. Vulolo bya Nkatavanharhu byi hlamuseriwa humeseriwa ehandle hi loko a kuhi "kasi u vula leswaku mina ndzo tirha hi gezi xana? Phela a ndzi kumi ni nkarhi wo hefemula hi ku tirhela magoya ya ka n'wina" (p.13) ku tshikilela ku va Nkatavanharhu a tsandzekela kule ku hlayisa nuna ni ku landzelela milawu ya yena.

Khetani u vuye a sindzisa swinene ku byela nsati leswaku lexi xi endlaka leswaku a vindzuka hileswi nhloko ya xikolo a nga te a fika ka ha ri nkarhi va ta lulamisa swin'wana nkarhi wo sungula ntirho wu nga si fika. Nkatavanharhu u lo na vona leswaku Khetani wa n'wi sindzisa leswaku a ta pfuka nimpundzu swinene kutani a n'wi hlamula hi ndlela leyi "mina swa ku pfuka vusiku ndzi ta vona swipuku kona do! A ndzi nga swi koti mina. U to pfuka wena u lavaka ku hatla u hlamba u ta ya tsakisa Mulungu wa wena" (p.13) ku konyolola na ku kombisa ku va timhaka ta vukati na mitirho ya kona a nga swi twisisi kahle hikuva u hetelela a byela nuna leswaku yena a lavaka ku pfuka hi matakuxa a pfuki a ti tirhela hi yexe.

Khetani u tlhele a kombisa nsati leswaku ntirho i wa yena ku nga ri nhloko ya xikolo. Hi swona leswi swi endlaka leswaku a tsakela ku vindzukela kona ku ya pfunana na nhloko ya xikolo. Nkatavanharhu u yile emahlweni a pfilunganyisa miehleketo ya nuna wa yena Khetani a ri karhi a hleka a ku "se u tirhela mani? U vilerisiwa hi yini hikuva a nge pfuki a ku hungutele muholo wa wena? Musi a hi yena a ku holelaka" (p.13). Khetani u hetelela a nga ha tivi lexi a nga xi endlaka hikokwalaho ka ku petsuleriwa hi nsati ku fikela loko a nga swi koti ku tirha laha kaya, yena u ta vona leswaku u ta yi huma njhani.

Nkatavanharhu hi vuyena a huma emutini wo pfumala mahanyelo lama ma hetelelaka ma endla leswaku a va na nomu eka xin'wana na xin'wana xi vulavuriwaka yi ndlela yo tumbeta vulolo bya yena. Loko a vona leswaku nuna u vulavula hi ndlela leyi kombisaka ku nga vileli hi leswi a swi endlaka, u hetelela a n'wi hlamula hi ndlela leyi:

U vula leswaku a wu swi voni leswaku mitirho yi
ndzi talerile? Vanhu va ka n'wina vo tshama va
ku whi, va hlalela mbhongolo ya vona. Hambi
maxaka ya wena layo tata lwandle mo ta ma lo
ntshii, onge vo phaka mali (14).

Ntshaho lowu nga laha henhla wa ha tiyisisa vulolo lebyi Nkatavanharhu a nga na byona, a byi tumbetaka hi ku bela nuna wa yena pongo leswaku byi nga humeli erivaleni byi voniwa hi munhu un'wana na un'wana.

Khetani u byerile nsati wa yena leswaku a nga kali a vilela hi swona hikuva loko va ta laha, va tela yena (Khetani) naswona va dya leswi swi nga xaviwa hi yena ntsena hikuva yena a nga tirhi a nga si tshama a xava nchumu. Nkatavanharhu u vuye a karihela nuna, a tlula a dliva na tilo hi nhloko a hetelela hi ku gima nenge na voko ra xinene ehansi, a hlambanyela nuna hi swa vutomi bya maxaka ya yena a ku:

U nga ndzi byeli sweswo. Ndzi ri ndzi karhele
ku tshama ndzi ri exitikweni. Va ta lungha.
Loyi a nga ta ta sweswi, ndzi to n'wi komba
xitiko ni mbita. Ndzi karhele mina (p.14)

Laha henhla Nkatavanharhu u le ku tshikilela Khetani hi ku va a tsandzeka ku tirhela Khetani ni vandyangu wa yena. Khetani u n'wi vutisile leswaku loko a nga lavi ku tirhela vandyangu kasi u tele yini kumbe u tele ku tirhela vamani hikuva u tele vona va lava a va nyenyemukaka. Nkatavanharhu u hlamurile leswaku yena u tiva a ri na nuna un'we loyi a nga cata na yena. Leswaku u na vavanuna vo tala yena nga swi tivi. Hikokwalaho a hetelelaka hi ku hlamula nuna wa yena Khetani a ku "mina ndzi tele wena. A ndzi telangi ntshungu wa ka n'wina. Futhu u hembile (A ba tafula hi xibakele)"

(p.14). Ku va a ba tafula hi xibakele swi kombisa ku va a hlundzukile swinene naswona a nga ha lavi ku twa nchumu hi ku tirhela vandyangu lowu a tekiweke eka wona.

Mavulavulelo ya Nkatavanharhu ya hlanganisa Khetani nhloko ku fikela loko a taleriwa a hlamula nsati a ku:

Hikokwalaho ka yini loko ku tile maxaka ya
wena u tsaka u tsaka ni min'wala? U ndzi
komba na maguvaxala loko ku fike va ka
n'wina. Xana u endlela yini sweswo?

Wa tiva u nga ndzi nyangatsi (p.14)

Laha henhla Khetani a karhele hi nyama leyo oxa kutani a talele a fike emakumu ku kombisa ku va a nga ha lavi ku twa nchumu hi ku nyenyela na manyumanyu lama ma nga Nkatavanharhu.

Ku oviwa ka timfanelo ta vavanuna ku tlhela ku tikomba loko Nkatavanharhu a byela nuna wa yena leswaku loko tsakela leswaku a tirha swinene laha mutini a n'wi tholeli mutirhi. Hi nomu wa yena Nkatavanharhu u ri:

Loko u lava leswaku ndzi ku endlela hinkwaswo
hi vutshmbeki, ndzi kumele wo ndzi pfuna.
Na mina ndzi ta va Mulunguntima. Loko wo ndzi
endlela sweswo u nga vona leswaku hinkwaswo
swi famba kahle (14).

Ku va Nkatavanharhu a lava mutirhi emutini wa vona, swi endla leswaku Khetani a sungula ku tikomba ongeti ti dibe ti tlhela ti nga hlakahli hikokwalaho ka ku karharisiwa miehleketo hikokwalaho ka ku sindzisiwa ku endla swilo leswi a nga swi tsakeliki. Ku kombisa leswaku a nga swi tsakeli leswaku ku thoriwa mutirhi emutini wa yena hi twa a vutisa nsati timhaka ta mahakelelo ya mutirhi loyi a ri karhi a hleka loko a ku “wa ndzi hlamarisa. U lava mutirhi? U ta holela hi mani? U ta dya yini? U ta tshama kwihi?” (p.14) ku humesela erivaleni ku va Khetani a nga tsakeli ku tholela nsati wa yena Nkatavanharhu mutirhi tani hileswi a ha ku hlomisiwa laha mutini.

Hambiswiritano Nkatavanharhu u hetelela a byela Khetani leswaku hinkwaswo swi ta endlwi hi yena tanihileswi ku nga yena wanuna wa kona laha mutini naswona ku tlula kwalaho mutirhi loyi u ta tirha a ri karhi a tshama eka voma. Hileswaku nimpundzu u ta entirhweni kutani nimadyambu a tlhelela ekaya ka yena ku ya ku ya kuma byetlelo kona.

4.3.1.5.2 Ku xanisa hi timhaka leti fambelanaka na vukati

Eka ntlangu lowu Khetani wa tshikilileka eka vukati bya yena na nsati Nkatavanharhu. Entlangwini tinhlolo ti ba nsati wa yena Nkatavanharhu. Nkatavanharhu u lwa hi matimba ku lawula nuna laha a nge “loko u ala leswi ndzi ku kombelaka swona a hi rhurhe laha switandini hi ya tshama ni majaha kuloni le lokhixini ra Westernburg” (p.14).

Xivangelo xo va Nkatavanharhu a lava ku rhurha i rivengo leri a nga na rona eka maxaka ya nuna. U kombisa mpimo wa rivengo leri loko a ya emahlweni a ku “mina ndzi tele wena. A ndzi telanga ntshungu wa ka n’wina”(p.14) laha rito ra u ntshungu “ri tshikelelaka ku va maxaka ya Khetani ya tele swinene. Ku Nkatavanharhu a tsandzeka ku tiva leswaku i nhlomi eka Rikoko swi vavisa nuna wa yena Khetani.

Nkatavanharhu u tirhisa ririmi ra ku konyolola a ku “wo nyangatsa na wena. U vula leswaku ndza tsandzeka ku pfuka mina”(p.13) laha ku tirhiswa ka nsiya wa riendli “nyangatsa” ri kongomisiwa eka nuna munhu loyi a fanele ku n’wi xixima ku tlula vanhu hinkwavo swikombisa kahle ku Nkatavanharhu u delela nuna a nge n’wi voni a ri chumu.

Nkatavanharhu u nyunyetela munyu exilondzeni xa nuna loko a ku “wa tika nuna ndzina. Kambe wa hamba” (p.15) leswi kombaka ku Khetani a hi wununa wa kahle. Nkatavanharhu u hetelela hi ku chavisela nuna hi ku vula leswaku “loko u nga ha ndzi rhandzi, ndzi tshike ndzi famba” (p.49) leswi swi nga tshamisekeki eka khatani hikuva swi khumba swito na mapfalu ya yena kutani a tshoveka emiekleketweni ya yena.

Nkatavanharhu u hlamula nuna wa yena Khetani a ku “wo nyangatsa na wena. U vula leswaku ndza tsandzeka ku pfuka mina?”(p.13). Marito lawa ya Nkatavanharhu ya endla leswaku Khetani a ti twa a nga pfuni nchumu laha a ti vekaka eka xiyimo xo ka a nga nyawuri. Xiyimo xa nyanya loko Nkatavanharhu a ku “loko va nga lavi ku nghena va tshike va tshama kwalaho. Futhi va nga thyakisa yindlu leyi hikuva ndza ha ku koropaka” (p.32) Laha Nkatavanharhu u vula mana wa nuna Khetani Vusiwana

leswaku u ta thyakisa yindlu leyi a ha ku yi koropaka leswi swi hlamarisaka i ku yena a nge thyakisi. Hi nga tlhela hi twa loko a ku:

U nga ndzi byeli sweswo. Ndzi ri ndzi karhele
ku tshama ndzi ri exitikweni, va ta lungha. Loyi
a nga ta ta sweswi ndzi to n'wi komba xitiko ni
mbita. Ndzi karhele mina" (p.14).

Nkatavanharhu laha henhla u byela nuna leswaku u karhele ku swekela maxaka ya nuna leswi swi endla moya wa Khetani wu tshoveka no n'wi veka eka xiyimo xa le hansi.

Ku oviwa ka timfanelo ta xinuna ku tlhela ku humelela loko Nkatavanharhu a alela nuna wa yena Khetani ku teka nsati un'wana hi xikongomelo xo a ta n'wi pfuna mitirho yo tala leyi yi nga kona laha kaya ka vona vumbirhi. Endzhaku ka loko Khetani a boxile tshumba ra ku teka nsati wa vumbirhi hi twa Nkatavanharhu a n'wi hlamula a ku "ku tekiwa etshengweni u ta ndzi khomela. Swa antswa u sala u teka ndzi fambile" (p.14) ku kombisa ku va Nkatavanharhu a nga swi tsakeli leswaku Khetani a hlomisa un'wana wansati hambileswi nawu wu n'wi pfumelelaka ku endla tano.

Loko Nkatavanharhu a vona leswaku Khetani u alana na leswi a n'wi kombelaka swona swa ku thola mutirhi no teka un'wana nsati, Nkatavanharhu u vile a n'wi ta hi nxangu ya ku va rhurha va ya tshama elokixini laha ku tshamaka tintangha ta vona. Loko va ha ku heta ku bula hi ku teka nsati wa vumbirhi, Nkatavanharhu u ri "loko u ala leswi ndzi ku kombelaka swona, a hi rhurhe laha switandini hi ya tshama ni Majahakuloni le lokhixini ra Westernburg" (p.14). Nkatavanharhu u tsakela ku ya tshama elokhixini hi xikongomelo xa leswaku a ta kota ku tshama kahle a nga kavanyetiwi munhu na siku na rin'we.

Nkatavanharhu u lo vona leswaku Khetani a nga swi twisisa hinkwaswo leswi a n'wi kombelaka leswaku a n'wi endlela swona, u lo baleka, a endzela eka rikwavo ku ya kombela ku pfuniwa leswaku a nga swi endlisa ku yini leswaku Khetani a n'wi yingisela a tlhela a endla hinkwaswo leswi a swi lavaka evuton'wini bya yena.

Ku fika ka yena eka rikwavo u pimerile manana wa yena leswi n'wi humeleleke evukatini ku sukela loko a tekiwile hi Khetani wa ka Rikoko. Manana wa yena u n'wi

byerile leswaku loko a vona swi nga fambi a vuyi ekaya hikuva ku hava sirha ra ndlela laha misaveni. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Ausie Menza manana wa Nkatavanharhu a ku:

Vuya u ta xavisa byalwa n'wananga. Phela hina vanhu vo huma Alexander a hi hluphekanga. Hi ngo ho hlupha hi ku aka tindlu kambe swakudya a hi hlupheki. Vona tata wa wena u hundze emisaveni ndza ha tike hi wena. Kambe ni sweswi ndzi hanya hi ku xavisa swidzidziharisi ni swipyopyi. Vuya n'wananga (p.15).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Ausie menza a yimelela n'wana wa yena Nkatavanharhu hambileswi ni timhaka ta kona a nga si ti tivaka ni ku ti vonela hi mahlo ya yena ya nyama leswi humelelaka n'wana wa yena Nkatavanharhu evukatini.

Nkatavanharhu a nga yimanga na wona mahungu ya ku tlhala evukatini hi ku copeta ka tihlo hikokwalaho ka leswi a ri ni miehleketo yo dyisa nuna leswaku a ta kota ku pfumelela hinkwaswo ka swona leswi a swi lavaka. Mhaka leyi yi hlamuseriwa hi mutsari loko Nkatavanharhu a hlamula manana wa yena hi ndlela leyi:

A hi yimeninyana mhani. Mufana luya onge a nga tiyanga ngopfu. Ndzi pfuneni hi mano ku ri ndzi kota ku n'wi yiva mbilu hi huma murhanga wa hina. Kona loko o pfumela hi ya tshama elokhixini ra Makula eWesternburg, hi nga va hi dlele hi kokela. Vusiwana a nga sala a rila yi oma hi fambile (p.15).

Marito ya Nkatavanharhu ma kombisa ku va a tsakela ku phuntisa Khetani leswaku va ta ya tshama lomu yena a lavaka kona hi xikongomelo xa leswaku a nga kavanyetiwi hi munhu loko a ri karhi a tihanyela na nuna wa yena Khetani.

Ausie Menza u ve a pfumelelana na miehleketo ya n'wana wa yena Nkatavanharhu a tlhela a n'wi themendhela hi ku vula leswaku miehleketo ya yena yi vupfile naswona i yinene. Leswi swi kombisa ku va a rivala leswaku u le ku oveni ka timfanelo ta Khetani hi ndlela yo ka yi nga kongomangi hikokwalaho ka leswi mhaka leyi a yi endlaka a ri ekule.

Mhaka ya ku ova timfanelo ta vavanuna hi ku va dyisa no va hupa mano, Ausie Menza a tokotile hi yona. Hileswaku a tiva swilo hinkwaswo leswi wanuna a faneleke ku endliwa swona leswaku a ta kota ku nghena eforweni. A va ganga a tlhela a va na ndlela yo va tshika kumbe ku va tlhala loko a vona leswaku va heleriwile hi mali. Mhaka leyi yi paluxiwa hiloko Ausie Menza a ganga Hlupheka a tlhela a n'wi dyisa vurivata hi xikongomelo xa leswaku a ta kota ku n'wi hlayisela muti ni vana hinkwavo ni lava va nga le vukatini. Ku gangiwa ka Hlupheka ku humelela endzhaku ka loko Ausie Menza a ha ku tshika Shingange hikokwalaho ka leswi a nga ha ri entirhweni.

Vutshila lebyi byo ova timfanelo ta vavanuna a tlhela a va tshika va ha twa ku nandziha hi Ausie Menza byi hlamuseriwa hi mutsari loko a tivanisa Hlupheka na Nkatavanharhu na ku tlhela a lemukisa Nkatavanharhu leswi a endlaka vavanuna lava swona hi ndlela leyi:

Nkati, n'wananga, u nga hlamali ku vona wanuna
laha mutini. Loyi hi yena tata wa wena lontshwa.
I wanuna wa ntiyiso. I mufambisi wa feme leyikulu
ya byalwa le dorobeni. Byalwa lebyi hi xavisaka
ho teka mahala. Shingange yena, ndzi lo na vona
ku u hlongoriwile entirhweni, ndzo n'wi lahlela le
kule hikuva a nga ta ha pfuna nchumu. (A langutile
Hlupheka a tlhela a kombetela Nkatavanharhu) Loyi
hi yena rikitse ni mativula ya hina. Wa ndzi twisisa
ku ri ndzi kongoma kwihi? (Va hleka hinkwavo) (16).

Mavulavulelo ya Ausie Menza laha henhla, ya kombisa ku va a hetile khale hi Hlupheka. Hileswaku se u le forweni leyi lavekaka eka Ausoe Menza. Nakambe ya

tlhela ya kombisa ku va Shingange a overiwile timfanelo ta yena ta xinuna endzhaku a n'wi hlayiserile muti ni vana ivi a ta hlongoriwa sweswi a nga heleriwa ntirho, a hetelela a nga ha swi tivi leswaku a nga tsutsumela eka mani ku ya pfuneka kona.

Ku kombisa leswaku se Hlupheka u dyisiwile, hi vona hiloko a nyika Nkatavanharhu mali hambileswi nuna wa yena a a ri Thicara. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Hlupheka a tikombisa ku va a nga ha tlharihanghi kahle endzhaku ka loko va tivanile, Nkatavanharhu a tlhela a vula leswaku wa khensa ku va va tivanile loko a ku:

Ku khensa mina n'wananga. (A humesa khume ra
tipondho exipacini a nyiketa n'wana wa yena) Teka
laha n'wananga, u ta khandziya hi yona swifambo
ku tlhelela evukatini" (p.16).

Endlelo ni pfumelelo leri ra Hlupheka, ri kombisa kahle leswaku Hlupheka u humbiwile mano hi Ausie Menza leswaku a ta kota ku n'wi hlayisela muti ni n'wana wa yena Nkatavanharhu.

Loko Hlupheka a ha ku nyika Nkatavanharhu mali yo tlhelela ekaya, u tlhela a kombisa ku va a hundzisiwile muti ri xile hi Ausie Menza loko a ri karhi a tshembisa Nkatavanharhu mali ku hela ka n'hwet, u ri "futhi loko wo ta loko n'hwet, a ndzi ta ku xavela tinyiko ta ku ku hlomisa" (p.16). Marito ya Hlupheka hi yexe ya kombisa ku va Ausie Menza a hetile khale hi yena. Lexi xi nga sala ko va ku pfumelela xin'wana na xin'wana lexi a byeriwaka xona kumbe ku endla xona.

Ausie Menza na yena u tlhela a tiyisisa emahlweni ka n'wana wa yena Nkatavanharhu leswaku hi mpela u nantswisile Hlupheka hi xikongomelo xa leswaku a ta kota ku n'wi twisisa eka hinkwaswo. Hi twa a vulavula a ku "swo boha a vuya. U ta kuma hi xavile" (p.16) ku nga leswaku hambu Hlupheka wa swi lava kumbe a nga swi lavi, u fanele o xava hi nkanu ya marahani.

Endzhaku ka swona Hlupheka u hlamula Ausie Menza hi ndlela ya vudabdaba loko a ku "e-e. Lexi antswaka i ku n'wi yimela hi ta famba na yena ePietersburg. A a ta kota ku hlawula hi yexe" (p.16) leswi swa ha tiyisisaka ku va a nantswisisiwile ku tlurisa. Na n'wana wa yena Nkatavanharhu u kala a swi vona leswaku mhani wa yena Ausie Menza u na ntokoto lowukulu hi tlhelo ro dyisa vavanuna hi xikongomelo xa leswaku

va hundzuka madabadaba hikuva hi twa a hetelela hi ku byela manana wa yena leswaku eka Hlupheka va khomile Jekipoto na nkuku wu nga si ringa hikuva Hlupheka a nga vileli hi nchumu hikokwalaho ka timali to tala leti a nga na tona emakhadini ya yena yo tala swonghasi. Leswi swi kombisa ku va Ausie Menza a ri govela ro dyisa vavanuna. Hungu leri vuriwaka laha henhla ri tlhela ri seketeleka loko Ausie Menza a hlevela Nkavanharhu swin'wana hi ndlela leyi:

N'wananga, ndzi ta khomelela ngopfu. A ndzi
nga swi tshiketeli sweswi. Laha ndzi kongomeke
kona a hi lomu. Muchangana loyi u ni mali. Tibuku
ta yena ta le bankini ti tale ngopfu. U lan'wile
muti wa yena. Ndzi n'wi nantswisile wa le
Nyembani. Ndzi n'wi rhangerile. U etlela ngopfu
leswi a nga tani. Endla tano n'wananga u ta tiphina
evukatini. Ndzi ta ku byela maendlelo ya kona (17).

Ausie Menza u hetelela hi ku byela n'wana wa yena Nkatavanharhu leswaku a nga kali a vilela hi Khetani u ta n'wi pfuneta hi tindlela hinkwato ku fikela loko a dyisiwa leswi nga dyisiwa swigangu swa manana wa yena Ausie Menza leswaku a ta kota ku pfumela hinkwaswo leswi a byeriwaka swona. Mirhi ya kona u yi kuma etindhawini to hambana.

Hi vona no tiva leswaku lowu a nga dyisa Hlupheka wona murhi hi lowu wo huma eNyembani. Ausie Menza u tlhele a byela Nkatavanharhu leswaku na yena eku heteleleni u ta tiphina endzhaku ka loko a dyisile Khetani hikuva u byela no n'wi dyondzisa leswaku u fanele a swi endlisa ku yini. Rimitsu leri ri nga dyisiwa Hlupheka swi tikomba ongeti a ri ri ra mali hikuva nkarhi hinkwawo loko Hlupheka a ri karhi a vulavula na Nkatavanharhu, a tshamela ro n'wi tlakusa mali hambu swi nga fanelangi.

Loko Nkatavanharhu a ha ku heta ku lela manana wa yena na tatana wa yena lontshwa hi twa Hlupheka a ku "teka khume ra tipondho hi leyi! Mali u nga vileli n'wananga. Phela a wu hluphekangi wena" (p.17) ku tiyisisa ku va mitsambyani ya le Nyembani yi tirha swinene ku tlula ya haleni Afrika-Dzonga hikuva munhu wa kona

loko o kala a dyisiwa yona u tsakela ku tshama a ri karhi a nyikela mali emutini lowu a nga hloma eka wona ku fikela loko se a hlongoriwa hikokwalaho ka ku va a nga ha tirhi.

Timhaka ta vugangu na tona ta nghenelela eka timhaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vavanuna eka tsalwa leri. Vanhu va endla vugangu va ri na miti. Nkatavanharhu u endla swa vugangu a tekiwile kahle hi Khetani loyi a nga Thicara eka Ndzawulo ya Dzondzo ya Masungulo.

Hi tlhela hi vona hiloko Nkatavanharhu vona loko a endzela eka rikwavo a famba hi movha xipexele ematshan'wini yo khandziya thekisi. Loko a ri karhi a vulavula na manana wa yena hi ku hlwela ka swa ku famba loko a tthelela evukatini, eka Rikoko a hi twa a vulavula hi xigangu xa yena xo sungula a ku "ndzi hlwerile a ndzi hlwelanga hikuva a ndzi tanga hi mathekisi. Ndzi tile hi movha wa jaha ra mina Yingwani" (p.17). Nkatavanharhu u va na xivindzi xo hlayela manana wa yena swigangu swa yena hileswi na yena a nga n'wi hlayela swa yena masakundzhaku. Leswi swi kombisa leswaku timhaka ta vugangugangu Nkatavanharhu u ti dyondzile eka manana wa yena hikuva ku tlula ka mhala ku letela n'wana wa le ndzeni.

Loko va ha bula tano, ku vonakile movha lowu a wu ri ku teni hi le kule. Nkatavanharhu u byerile manana wa yena leswaku wa ha ringeta ku wu yimisa leswaku va ta kota ku fambisana swin'we. Ausie Menza u hetelela a byela n'wana wa yena Nkatavanharhu marito lama ma kombisaka leswaku hakunene hi yena loyi a n'wi dyondzisaka timhaka ta vutondolo hikuva a boxa leswaku loko o bayiza a n'wi gangisa a pfumeli leswaku a ta kota ku dyelavu na yena. Hi marito ya yena u ri "n'wi ringeti n'wananga. Loko a ku zama u nga n'wi nyumisi.

Phela hi ku vona movha lowu, swa tikomba leswaku i munhu" (p.18) ku ya hi Ausie Menza, munhu un'wana na un'wana loyi a nga na mali a nga weli ehansi eka yena. Na Nkatavanharhu a fanele a ganga Yimeka hikokwalaho ka leswi a ri ni movha wa manyunyuyu, leswi swi nga xikombiso xa leswaku u ni mali yo tala. Hi ndlela yoyoleyo u va a ri ku oveleni ka Khetani timfanelo ta xinuna emutini wa yena hikokwalaho ka ku hlohlotela n'wana yena ku ganga a nga heti ku fana na yena.

Leswi Ausie Menza a swi laviswa xiswona leswaku swi humelela eka Nkatavanharhu na Yimeka swi vuye swi endleka hikuva va vuyile va rhandzana Nkatavanharhu a nga si fikisiwa na le kaya.

Endzhaku Kaloko Yimeka a n'wi gangisile xinkarhani, Nkatavanharhu u pfumerile hi ndlela leyi: "Yimeka, ndza ku rhandza, u Yimeka wa mina" (p.20). Leswi swi kombisa leswaku timhaka hakunene a ti herile eka lavambirhi naswona a ku lo sala ntsena leswaku va hlangana kwalomu, va endla timhaka ta vona ta masangu. Ku kombisa leswaku hi mpela a va hetile timhaka ta vona hi twa Nkatavanharhu loko a nga si chika emovheni a ku "vona laha Yimeka! (A kombetela) Loko hi fika lahaya vhengeleni leriya, ndza chika. Se wena ndzi byele leswaku u ta ta rini. Ndzi ta ku langutela" (p.21).

Timhaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna ti tlhela ti humelela emutini wa Khetani, laha yena na nsati wa yena a va ri karhi va vona makombakule hi nkarhi wa maxuxu. Nkatavanharhu u vuya hi le ka rikwavo, a fika a tiyisisa mhaka ya leswaku yena na Khetani va rhurhela elokhexini. U vulavula mhaka leyi a ri karhi a tiseketela hi ku byela Khetani leswaku loko ku ri ku wa n'wi rhandza a pfumeli leswaku va rhurha. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Nkatavanharhu a ku:

Nkatanga, hanyela mina. Ndzi kombela hi rhurha
laha kaya. (A n'wi tswontswa futhi) Tintangha ta
hina ti le malokhixini. A hi fambe nkatanga.
Mhani hi ta va endzela kunene. Kumbe u
ndzi lavela mutirhi (p.22).

Hi ndlela leyi Nkatavanharhu a ri ku ringeteni ka ku lava ku ta vona loko mitsembyani leyi a nga dyisa Khetani yi tirha leswaku loko yi tirha hakunene, va ta vtheta va rhurha hi ku copeta ka tihlo. Mitsembyani ya le Nyembani yi n'wi tirhile Khetani, hi vona loko a sungula ku pfumelela hinkwaswo leswi swi vuriwaka hi nsati wa yena Nkatavanharhu. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Khetani a ri karhi a hlamusela mhaka leyi hi ku nyumela a ku "ndzi to pfumela hi ku hlonipha vuxaka ni vun'we bya hina. Famba u n'wi lava mutirhi yoloye, kambe a ndzi lavi ku twa swin'wana loko a fikile" (p.23).

Hakunene mitsembyani yi sungurile ku tirha ntirho wa yona emirini wa Khetani. Mutirhi u ta thoriwa leswaku a ta sala a tirhela mana wa yena Khetani naswona u fanele a laviwa hi yena Nkatavanharhu. Khetani u ringetile ku ringeta ku ya le na le kambe Nkavanharhu a tirhisela khisi yo vuyisa na vavanuna laha va nga hloma kona, a

hetelela hi ku boxa leswaku yena u vona ongeti ku nga thoriwa hahani wa vana va vona, yena Gavaza.

Ku kombisa leswaku Khetani se murhi wu n'wi tirhile, u tikomba a nga ha lavi leswaku maxaka ya yena ya n'wi tshinelela. Ku seketela leswi loko nsati wa yena a boxa leswaku ku fanele ku thoriwa hahani wa yena, u kombisa ku va a nga swi rhandzi, u ri "(A dzungudza nhloko). A ndzi nga rhandzi leswaku u thola xaka ra mina" (p.23) ku kombisa ku va Khetani a nga swi tsakeli leswaku emutini wa yena ku thoriwa mutirhi loyi vuxaka bya vona byi nga bya ngati.

Timhaka ta vukati na vugangu ti tlhela ti paluxa hungu ra ku oviwa ka timfanelo ta vavanuna loko Nkatavanharhu na Yimeka va kunguhatile ku ya hlangana eHodela ya Southern Sun, ePietersburg, laha namuntlha ku tiviwaka hi vito ra Polokwane. Vanhu lava vambirhi va hetile nkarhi wo leha va gangisanile kambe va nga si hlangana. Hi siku leri va nga hlangana hi rona a va tsakelanile swinene. Va tshamile tiawara to tala swinene ehodeleni leyi, va pfanga no rivala leswaku va fanele va hambana, un'wana na un'wana a ya ekaya ka yena.

Ku tiphina ka vona na ku ka va nga ha lavi leswaku dyambu ri pela ku hlamuseriwa hi mutsari endzhaku ka loko Yimeka a tsundzuxile Nkatavanharhu leswaku se nkarhi wu dyiwile hi makondlo loko Nkatavanharhu a vilela, hi loko a ku "(A hleka na yena) Mina a ndzi ku hi nga ha tshamanyana. Kambe leswi u nge se nkarhi wu fambile, hi nga ha nghena endleleni" (p.26). Marito ya Nkatavanharhu ya paluxa leswaku timhaka ta ku hlangana ka yena na Yimeka xigangu xa yena a ti n'wi tsakisisile swinene. A twa ongeti va ngo tshama hambi ko va mavhikinyana.

Endzhaku ko thola hahani wa Khetani (Gavaza) leswaku ku va yena loyi a nga va mutirhi emutini wa Khetani na Nkatavanharhu, Nkatavanharhu u sungurile ku endlela hahani wa Khetani swicele laha a tisirhelelaka hi ku vula leswaku u n'wi yiverile swirhangisi na ku n'wi vula leswaku wa lowa. Timhaka leti ti humeseriwa erivaleni hi Gavaza loko a ri karhi a hlamusela Khetani na Vusiwana lexi xi lavaka ku n'wi tshikisa ntirho. Gavaza u va byela hi ndlela leyi:

Ndzi karhele muhariva, ndzi pumbiwe vuloyi

byo ka ndzi nga byi tivi, ndzi miyerile. Namuntlha

ndzi lumbetiwa ku yiva mpahla yo rhangisa. Ndzi

ta endla yini hi mpahla yoleyo? Hambileswi
vusiwana byi nga ndzi khoma swikun'wana ndzi
endli sweswo (p.26-27).

Ntshaho lowu wu paluxa ku va Gavaza a karhele hi mahanyelo ya Nkatavanharhu yo biha, yo ka ya nga lavi leswaku a va tirhela laha mutini.

Mhaka ya vuloyi na ku yiviwa ka swirhangisi yi vavisile Khetani swinene. U hetelele a vutisile na ku tivisa nsati wa yena leswaku hahani wa yena Gavaza u ri u tshika ntirho hikokwalaho ka ku va a lumbetiwa hi timhaka ta ku tika laha kaya naswona u vulavula hi ndlela leyi va ri kwala nyongeni ya yena. Nkatavanharhu u hlamurile leswaku loko ku ri ku va ta ha ya emahlweni va n'wi yivela va tlhela va n'wi loya, a nge miyeleli swona.

Khetani u ve a kombela Nkatavanharhu ku angula endzhaku ka loko Gavaza a vutisile Nkatavanharhu leswaku u n'wi yiverile yini. Nkatavanharhu u vuye a hlamula hi ku konyolola a ku "swivutiso swo ka swi nga tangi hi ndlela a ndzi hlamuli. Loko munhu a nga lavi ntirho ndzi tisunga" (p.28) ku kombisa ku va Nkatavanharhu a nga swi tsakeli leswaku Gavaza a va mutirhi wa yena hi ku tiva leswaku hi rin'wana ra masiku a nga vona swihundla swa yena.

Khetani na nsati va vuye va twanana leswaku va rhurha. Hi mpela va rhurhile va ya tshama elokhexini, mana wa Khetani a nga tivi nchumu. Wo sala a twa hi vamakhelwana leswaku va rhurhile na nsati wa yena ku ya tshama exilungwini edorobeni. Mhaka leyi yi vavisile mana wa yena Vusiwana ku kondza a ya kombela ku pfuniwa hi vamanana va kereke leyi a nghena eka yona. Loko un'wana wa vamanana va xikhongelo a n'wi vutisa leswaku ku va ku humelele yini, Vusiwana u hlamurile hi ndlela leyi:

Ku humelele leswo hlamarisa. Ndza tshemba
leswaku timhaka ta yena ma ti tiva. A nga
ha ri kona laha kaya. (Va engeta va vula
ku ri Amen) U fambile ni nsati va nga ndzi lelanga.
Ndzi lo vona hi movha ndzi ri ekule loko wu

ta thuta nhundzu. Ma tiva n'wana loyi ndzi n'wi

kurisile evusiwaneni hi Xinavani (p.29).

Marito ya Vusiwana ya kombisa ku va mbilu ya yena yi vava swinene hikokwalaho ka leswi Khetani ni nsati wa yena va nga rhurha va nga byelangi munhu laha kaya. Ntshaho lowu wu tlhela wu paluxa no kombisa leswaku Khetani u kuriseriwile evusiwaneni hi Vusiwana hi ku tshamela ku vandzekela byalwa.

Endzhaku ka malembe mangarimangani, Khetani ni nsati va rhurhierhile eWesternburg ku ya tshama kona, Vusiwana u vuye kunguhata ku va endzela hambileswi a nga ku tivi endhawini ya kona. Ku fika ka yena eWesternburg, u hlanganile na jaha rin'wana va ngo i Gezani kutani a ri kombela leswaku ri ya n'wi komba laha ku tshamaka thicara Rikoko Khetani na nsati wa yena Nkatavanharhu. Ku fika ka yena emutini wa Khetani, Nkatavanharhu u va tshamisile ehandle hambileswi a ku titimela swinene. Mhaka leyi yi vavisile Khetani kutani a hetelela a nga ha swi tivi leswaku u fanele a endla yini. Loko Khetani a heta ku kuma manana wa yena ehandle hi twa a va hlamula a ku:

Mhani swi lo yini mi ngo tshama ehandle ku ri karhi

ku titimela hi ndlela leyi? A hi ngheneni ekamareni yo

tshama eka yona hi ta rungurisana (p.32)

Laha henhla ku kombisiwa ku va mbilu ya Khetani yi vava loko a vona manana wa yena a tshamisiwile ehandle, laha ku titimelaka ku tlurisa. Leswi swi tikomba loko a va sindzisa leswaku va nghena endlwini leswaku va ta kota ku bula hi letiya na letiya. Vusiwana u ve a a la, a byela Khetani leswaku endlwini a nga pfumeleriwi ku nghena, ku lunghile kwala a nga tshama kona.

Loko Nkatavanharhu a twa Khetani a ri karhi a sindzisa manana wa yena leswaku a nghena endlwini, a swi n'wi khomangi kahle hikuva a a nga swi tsakeli leswaku a nghena. Ku kombisa leswaku a nga swi tsakeli leswaku a nghena endlwini hi twa a hlamula nuna (Khetani) a ku "loko va nga lavi ku nghena va tshike va thsma kwalaho. Futhi va nga thyakisa yindlu hikuva ndza ha ku koropa" (p.32). Marito ya Nkatavanharhu ya kombisa ku va a nga swi tsakeli leswaku mana wa Khetani a nghena endlwini ya yena.

Laha henhla swi tikomba hiloko Nkatavanharhu a byela Khetani leswaku a nga va xaveleli va mhani wa Khetani hikuva na kwale va nga tshama kona ku kahle naswona na yindlu yi nga thyaka loko vo nghena. Khetani u hludzukile ku fikela loko a hlamula nsati, hi twa a ku “u nga vuli tano. Hikokwalaho ka yini loko mana wa wena a fikile a nghena ni le vuetlelweni bya mina? Wo va Mulungu yena?” (p.32). Khetani u humesela erivaleni hungu ra leswaku laha mutini wa yena, nsati wa yena u tsakela maxaka ya ka vona ntsena hikokwalaho ka leswi a va nghenisaka ka kamara yin’wana na yin’wana leyi nga kona laha mutini kasi maxaka ya yena (Khetani) ku katsa ni mana wa yena (Vusiwana) a va pfumeleriwi, va tshamisiwa ehandle loko va vhakachile hambiloko maxele ya kona ya bihile swinene.

Endzhaku ka loko Vusiwana a nghenile endlwini, va rungurisanile, ivi Vusiwana a hlamusela leswaku o tela ku va pfluxela naswona u ta famba ku nga ri khale. Ku kombisa leswaku Nkatavanharhu a a venga maxaka ni vatswari va Khetani, hi twa a vula marito lama landzelaka endzhaku ka loko Vusiwana a boxile leswaku u ta fanba sweswi, u ri “he wena N’wathyakeni. Tshika ku cela misava u endlela munhu loyi tiya hi nomu lowu! U nga vi hlwela hikuva wa famba sweswi” (p.33) leswi swa ha tiyisisa ku va Nkatavanharhu a venga vatswari va Khetani hikuva u tsakela leswaku loko va heta ku n’wa tiya va vtheta sikuyima va famba hi ku copeta ka tihlo.

Manana wa Khetani u tshamile nkarhinyana emutini wa yena na nsati wa yena Nkatavanharhu. Mhaka ya ku tshama ka Vusiwana nkarhi wo leha yi dyile Nkatavanharhu ku kondza a ya vutisa manan wa yena Ausie Menza leswaku u fanele a endla yini hi Vusiwana leswaku a ta kota ku n’wi lomba muti hikuva wa n’wi tikela. Manana wa yena Ausie Menza u n’wi dyondzisile mahlongolelo ya swikhekudyana swo landzelela vana kun’wana na kun’wana laha va yaka kona, ma nga lama ma landzelaka:

Na wena a wu tlharihangana. A wu fanele u xi
tlherisile xa ha ta hi le nyangweni. I mukhegula
wa njhani wo landzelela vantshwa lomu
va lavaka ku tshama kona xana? (p.34).

Malayelo ya n’wana ya Ausie Menza ya kombisa ku va a dyondzisa n’wana mahanyelo yo biha ya ku venga vingi na maxaka ku katsa na vamaseve va yena. U tlhela a nga

nyumi loko a vula leswaku endzhaku ka loko maxaka ya Khetani ya nga ha ngheni emutini wa yena, yena u ta sukela muti wa yena a ya tshama na yena kwale. Mahanyelo lama a ma kahle hikuva siku rin'wana u ta onhela n'wana wa yena vukati.

Timhaka ta Nkatavanharhu eka ntlangu lowu ti vavela Khetani tani hileswi a nga nsati wa yena kasi hi hala tlhelo u rhandzana na vavanuna vo tala ku nga Yimeka, Yingwana na N'wathyakeni. Ku xanisiwa ka Khetani hi ku vona ku landzelela ku huma eka mhani wa nsati yena Ausie Menza. Ku kerhateka loku hi ku twa hi loko khetani a hlaya papilla leri hlayekaka hi ndlela leyi:

Eka n'wananga Nkatavanhurhu i khale ndzi
nga si ku vona n'wananga. Ndza tshemba
swa vukati swi famba kahle. Ndza tshemba
nuna se u hetile hi yena. Tiva leswaku nuna
un'we a nge ku pfuni nchuma. Hi hanyela
mali. Mukhegula luya Vusiwana N'wa-Khazamula
Mbhalati ndza tshemba a nga sita kwaleyo. Loko
a tshuka a tile, hlongola xilo xexo xi nga ta ku rindza.
Bana loko xi nga twisisi..... loko se u vona leswaku
mali u hlengeletile, u ndzi byela hi ta xi pulani. Ndzi
hela kwala. Loko u heta ku ri hlaya, u ri handzula
hikuva hi nga wela ekhombyeni na vukati byi fa
n'wananga. Pfuka se ri xile. U kwihi Yimeka lo wa le
Nkowankowa (p.47)

Papila leri nga laha henhla Khetani u ri kumile loko a ya teka poso kutani ri n'wi kanakanisa i vi a ri pfula a ri hlaya. Mhaka yo Nkatavanharhu a rhandzana ni vavanuna vo tala yi tshikilela Khetani emoyeni swinene yi tlheka yi dlayisetiwa ni hi loko N'wathyakeni a ku " ha rhandzana loko Khatani a nga ri kona " (p.49) laha ntshikilelo

lowu vekaka khetani eka xiyimo xo hlomula mbilu hi mayelana na timhaka leti ti fambelanaka na ta vukati.

4.3.1.5.3 Ku xanisa hi tlhelo ra timali

Ausie Menza u tlhela a yisa emahlweni ku ova timfanelo ta vaxinuna hikuva a hlongorisa mali hi le ndzhaku. Leswi swi endla leswaku a tshama a ri karhi a cincacınca vavanuna ongeti hiloko a cinca mpahla siku na siku.

Endzhaku ka loko Nkatavanharhu a vutisile leswaku bava wa yena u ta sala na mani laha endzhaku ka loko a boxile leswaku na yena u ta ya tshama na vona, yena u hlamarisa n'wana wa yena hi ku paluxela magangelo na mahlongolelo ya vavanuna loko a nga va lavi a ku "Bava wihi? Ka hisa laha ka mina. Phela se u na bava lontshwa. Hlupheka ndzi n'wi hlongole tolweni wa masiku. Ku nghena thicara Mashimbye" (p.35). Mahanyelo ya Ausie Menza ya kombisa ku va ku cinca vavanuna swi nga vuli nchumu eka yena naswona swi tikomba a nga ri ku swi voneni leswaku u le ku xaniseni ka vavanuna lava a tshamaka a ri karhi a va hlongola siku na siku hikuva va hetelela va nga ha swi tivi leswaku va fanele endla yini leswaku va ta kota ku ti kuma va tshamisekile ku fana na van'wana vavanuna laha misaveni.

Nkatavanharhu swi tikomba ongeti a rhandza ngopfu tatanampandzwa wa yena Hlupheka hikokwalaho ka leswi a tshamela ku n'wi nyika mali loko a tshuka a vhakachile laha kaya ka vona, hikuva u tlhela a vutisa mana wa yena ravumbirhi leswaku tatana wa yena Hlupheka u ye kwihi. Ausie Menza a nga yi veketelanga nhlamulo yo ya eka Nkatavanharhu hikuva hi twa hi ku hatlisa a ku "xilo xexo xi lo na hlongoriwa entirhweni hi ku yiva, na mina ndzo vhela ndzi xi hlongola laha mutini wa mina" (p.35) leswi swa ha tiyisisa ku va a ova timfanelo ta vavanuna handle ka nandzu. Hileswaku u va hlongola va nga n'wi dyohelanga nchumu hikokwalaho ka ku va a ri ni vuxaka ni mali.

Ku vuya ka Nkatavanharhu hi le ka mana wa yena Ausie Menza, u fikile a holovisa manana wa Khetani a tlhela a ba hi xibakele lexi a nga ta pfuka a nga xi rivalanga na siku na rin'we ku fikelela loko a panulula, a pana sikisi, a tlhelela emutini wa yena laha va nga n'wi balekela kona yena na Khetani.

Vusiwana u beriwa ku va loko a vona swihundla swa vugangu bya Nkatavanharhu, a tlhelaka a vutisa hi xikongomelo xo lava ku tiva leswaku vanhu lava i vamnai naswona

va lava yini emutini wa n'wana wa yena. Va te loko va ha bula hi timhaka ta vuloyi, ku muka na ku Nkatavanharhu loko a a n'wi hlongola u lava ku endla yini hi n'wana wa yena, kutani a n'wi ba hi swibakele a nga si hetisa ku vula leswaku Nkatavanharhu u lo hungukiwa naswona hi swona leswi swi endlaka leswaku a hanya hi ndlela leyi mana wa yena a hanyisaka xiswona.

Loko Vusiwana a ri karhi a tsutsuma a muka. Hi twa Nkatavanharhu, a tsakile hikokwalaho ka leswi Vusiwana a ri ku tlheleleni ekaya ka yena a ku “u famba kahle. U va rungula u va byela leswaku ndzi ku nyikile xihahati” (p.38). Makungu ya Ausie Menza yo Nkatavanharhu u fanele a hlongola Vusiwana emutini wa vona ya le ku tirheni hikuva namuntlha u le ku mukeni naswona endzhaku ko laheriwa hi xihahati.

Nkatavanharhu u tlhela a yisa emahlweni timhaka ta vugangu na Yimeka. Se a va toloverile purasi. Hi vona hiloko Yimeka a hamba a vhakachela Nkatavanharhu emutini wa Khetani. Laha a va endla hinkwaswo kona. Yimeka se a ku teka ku ri kaya ka yena hikuva a pfa a veka milawu emutini wa Khetani. Hi vona hiloko a byela Nkatavanharhu leswaku u fanele a engetela N'wathyakeni mali hikuva na yena i munhu. Ku seketela leswi Yimeka u ri “loko a ku tirhela hi vutshembeki u fanele ku n'wi hakela. Handle ka swona Xikwembu Xi ta ku ba hi nkxavi wo biha” (p.39) leswi swi kombisa muti wa Khetani wu lawuriwa hi yena hikokwalaho ka leswi a kota no vona leswaku swin'wana a swi famba kahle hi tlhelo ra N'wathyakeni.

Nkatavanharhu u byerile Yimeka leswaku munhu a tiphuntisa u fanele a tirhisiwa swinene laha misaveni. Mavulavulelo ya Nkatavanharhu ya tlhavile mbilu ya Yimeka a kala vula leswaku swi vula leswaku na yena a ngo n'wi rhandza wo n'wi tirhisa. Loko Nkatavanharhu a ha tiyisisa leswaku yena a nge pfuki a n'wi endlerile hikokwalaho ka leswi a n'wi rhandzaka swinene, Yimeka u yisile emahlweni mhaka ya ku engeteriwa ka mali ya N'wathyeni leyi a holeriwaka hi yona hi n'hwetini u ri “handle ka swona engetela mpandzwa wa mutirhi loyi a ta languteka na yena. Muti wa yena wu ta saseka” (p.39) ku kombisa leswaku hakunene a ri lele emutini wa Khetani. Yimeka na Nkatavanharhu a va endla hi ku rhandza emutini wa ka Rikoko.

Timfanelo ta vavanuna ti tlhela ti oviwa hi Nkatavanharhu, emutini wa Khetani, loko a tirhisa N'wathyakeni a tlhela a nga n'wi hakeli hi ndlela ya kona kumbe ku n'wi engetelela kunene. Hi siku leri Yimeka a vhakacherile Nkatavanharhu ekaya ka Khetani, u ringetile ku vutisa leswaku mutirhi wa yena i mani na swona i wa ka mani.

Nkatavanharhu u hlamurile hi ndlela leyi kombisaka ku va N'wathyakeni a nga n'wi tekeli enhlokweni kutani u ri:

Luya u nga vileli hi yena. O va mutirhi wa laha mutini.

Wa swi vona leswaku u tihluphekerile. Ku hakela yena

a swi durhi. Loko wo n'wi nyika hovhorolo, u ta va u

dlele u kokela" (p.39)

Laha henhla ku tshikileliwa ku kombisa ku va Nkatavanharhu a nga xiximi timfanelo ta ximunhu ta mutirhi wa xinuna, leti N'wathyakeni a nga na tona laha misaveni ya Xikwembu. Yimeka u sindzisile leswaku a n'wi engetela leswaku a ta kota ku tipfunavu na yena. Hi marito ya yena Yimeka u ri "leswi i ntirho wa wena ku n'wi hakela mpandzwa wa kahle a ta kota ku lovola, a ta kuma wo n'wi hlantswela" (p.40). Marito ya Yimeka ya kombisa leswaku hakunene Nkatavanharhu u ova timfanelo ta N'wathyakeni hikokwalaho ka ku va a n'wi tirhisa a tlhela a nga n'wi holeli mali yo vonakala kumbe leyi mutirhi un'wana na un'wana wa le makaya a faneleke ku holeriwa yona.

Hi siku leri N'wathyakeni a nga thumbha fotho ya Yimeka na Nkatavanharhu va ri karhi va khisana, u sungurile ku vilela swinene a tlhela a kombisa ku lwa hi matimba swinene hikokwalaho ko tshamela ku karhatiwa na ku tirhisiwa a nga holeriwi hi mfanelo. U va na matimba yo tereka hi ku tiva leswaku loko Nkatavanharhu a ku xinon'wana, u ta n'wi chavisela hi fotho leyi hi ku va a vula leswaku u ta yi komba Khetani. Ku kombisa loku ka yena ku vilela hi ndlela leyi a khomiwaka hi yona emutini wa Khetani N'wathyakeni u ku sungula a ku "Ag, ag man. Pfutseke. Ndzi karhele ku hlupha hi xihlangi xo ringana na wena" (p.40) ku va a kombisa ku va ku ri khale a ri karhi a xanisiwa hi Nkatavanharhu emutini wa Khetani lowu a tirha eka wona. Mhaka ya ku rhukaniwa hi N'wathyakeni yi karhatile Nkatavanharhu ku kondza na yena a sungula ku n'wi rhuketela, a n'wi vula xiphukuphuku na ku n'wi tshembisa leswaku u ta n'wi hlongola hi ku copeta ka tihlo.

N'wathyakeni u byerile Nkatavanharhu leswaku u fanele a tivonela hikuva swa endleka ku hlongoriwa yena hi nuna wa yena hikokwalaho ka vudlakuta lebyi a nga na byona. U vulavula mhaka leyi a ri karhi a tisirhelela hi ku humesa xoho xifaniso lexi va nga xi

teka va ri karhi va khisana. Mutsari u andlala mhaka leyi loko N'wathyakeni a ri karhi a hlamusela hi ndlela leyi:

(A humesa xifaniso lexi va nga xi teka ehodela
va hakanile lexi a nga xi thumba emovheni wa
Yimeka loko a kukula a n'wi komba) ku famba
ka mina i hakelo ya ku fa ka vukati
bya wena (41).

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tirha tani hi xirimhana xa kahle xo phasa nhlampfi leyi nga phasiwiki hi ku olova elwandle. Nkatavanharhu u ringetile ku xavelela N'wathyakeni leswaku a n'wi nyika xithombe lexi kambe u hetelela a nga xi kumi. Loko Nkatavanharhu a swi vonisa xi leswi, u sungula ku hlonipha N'wathyakeni hi ku n'wi vitana hi mavito ya swiyimo swa le henhla, swo hlonipheka. Ku kombisa leswaku N'wathyakeni u yima hi mhaka yin'we leyi a nga n'wi tshembisa yona, hi twa a ku "i khale u ndzi mamisa rintihlo. Namuntlha ndzi ku kume xinsulu. Tlhariha ntlhari ya le vupeladyambu, do!" (p.41) ku paluxa ku va N'wathyakeni a ri ku rihiseleni ka leswi a tshama a ri karhi a karhatiwa.

Namuntlha hi yena Nkatavanharhu a xanisekaka hikuva se timhaka ti bihile swinene. Nkatavanharhu u fanele a luka mano ya leswaku a kala a kuma xithombe lexi xi nga na N'wathyakeni na ku tlhela a vona leswaku N'wathyakeni a nga tshuki a paluxerile Khetani mhaka leyi.

Nkatavanharhu u tlhela a ova timfanelo ta vaxinuna hi ku endla swa vugangu na N'wathyakeni mutirhi wa yena. U endla mhaka leyi hi xikongomelo xo xavelela N'wathyakeni leswaku a nga tshuki a humeserile xihundla xa yena erivaleni. Loko Nkatavanharhu a sindzisa leswaku N'wathyakeni a tshinelela ekusuhi na yena leswaku a ta kota onga a ta n'wi nyika fotho, hi twa N'wathyakeni a ku:

Xa wena i ku ndzi engetelela muholo hilaha u
tshembiseke xigangu xa wena lexin'wana hakona.
Xa vumbirhi i ku ndzi tshembisa rirhandzu. Ku
nga ri rirhandzu ntsena, kambe leri ri tiyeke" (p.42).

Marito ya N'wathyakeni ya kombisa ku va na yena a tlharihile ku fana na van'wana vatirhi va le makaya lava va tirhaka emakaya ya van'wana. Nkatavanharhu eku sunguleni u sihalarile loko a twa N'wathyakeni a vulavula hi ku va fanele va rhandzana ku papalata leswaku xihundla xi nga humeli erivaleni. Loko a ha sihalala hi ndlela yoleyo hi twa N'wathyakeni a ku "(A tshukuvanya-tshukuvanya) Wa nga ndzi tshika ndzi ya yimela nuna wa wena le gedeni. Ndzi ta n'wi byela leswi u ndzi hlongolelaka swona" (p.42). Marito ya N'wathyakeni ya endlile leswaku Nkatavanharhu a ba hi ripfalo swinene.

Loko N'wathyakeni a swi vonisa xi sweswo, u yile emahlweni a n'wi chavisela swinene ku kondza a pfumela leswaku wa n'wi rhandza. Hi twa a n'wi xavelela hi ndlea leyi "Ta-ta-na ke. Tana ka mina ke. Ndza ku rhandza. (U lo na twa sweswo N'wathyakeni a tsutsumela)" (p.42), hambiswiritano N'wathyakeni a nga pfumelangi ku nyika Nkaravanharhu xithombe hi ku chava leswaku a nga ta n'wi tshika kumbe ku n'wi tlhala. U lo hetelela a n'wi byela leswaku u fanele a nga tikombisi eka nuna wa yena leswaku va rhandzana hikuva timhaka ti nga biha.

Ku kombisa leswaku hakunene se Nkatavanharhu a rhandzana na N'wathyakeni hi twa a vulavula a ri yexe hi ndlela leyi:

Xana hi mina ndzi rhandzanaka na N'wathyakeni,
N'wathyakeni nene ke? Se hi kona ndzi tilave
xirimhana. Nyoka ya le nyongeni. Xi ta ndzi
hlupha ngopfu. Ndzi to swi yini?" (p.43)

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa ku va timhaka ta vugangu ti lava ku n'wi nghenisa ekhombyeni Nkatavanharhu. Loko Khetani a vuya hi le ntirhweni exikolweni, N'wathyakeni na Nkatavanharhu a va ha ku heta ku endla timhaka ta masangu. Mavuyiselo na mahloniphelo ya Nkatavanharhu eka nuna wa yena loko a n'wi vuyisa na ku n'wi xumisa a ya ri lamanene. Leswi swi hlamasile Khetani hikuva a ku ri ro sungula a hloniphiwa hi ndlela leyi ya xiyimo xa le henhla.

Xikan'wekan'we Khetani u vuye a swi vona na ku swi lemuka leswaku Nkatavanharhu na N'wathyakeni va rhandzana naswona hi nkarhi lowu a ngheneke hi wona a va ri ku

endleni ka swa masangu. Leswi swi endla leswaku Khetani a nga ha tshembi nsati wa yena. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Khetani a byela nsati wa yena a ku:

Xo sungula hi leswaku wena a wu tshembekanga.
I khale ndzi lavisisa mahanyelo ya wena. Ndzi fika
laha ndzi nga swi vona leswaku a wu ndzi teki ndzi
ri nchumu laha mutini” (p.45)

Laha henhla Khetani u dlayiseta ku va se a dyondzile mahamyelo ya nsati wa yena ya vudabadaba, yo rhandzana na wanuna un’wana na un’wana loyi a hlangana na yena. Nkatavanharhu u swi vonile xikan’we leswaku nuna a nga n’wi rhandzi naswona no n’wi xavelela a nga ha n’wi xaveleli. U hetelela a lava ku tiva eka Khetani loko a a ha n’wi rhandza. Khetani u vuye a n’wi byela leswaku yena wa swi tiva leswaku i nsati wa vanhu vanharhu.

Endzhaku ka loko Nkatavanharhu a hlamurile leswaku yena u rhandzana na yena ntsena, hi twa Khetani a n’wi hlamula hi ndlela leyi:

Ka ha ri mpundzu mhanana. Ndzi ku endlile munhu.
Ndzi ku twela vusiwana hi ku lovola u nga koti no
tsala vito ra wena. Vanghana va mina va lovorile
switirhi. Mina ndzi teka xilo xo fana na wena. Se
wa ndzi hlantswa. U hlongole mhani laha kaya.
U ndzi nyengisile ekaya u ndzi siyisa vatswari va
mina. A wu lavi va ka hina va hi endzela. Mana
wa wena se u hundzukile N’wa-Khazamula
Mbhalati. Swa ku helela. Xana movha lowu taka
ndzi nga ri kona i wa mani? Hikokwalaho ka yini
ongeti vunghana bya wena N’wathyakeni byi tlule
ndzilekano? U nghena ni laha ndzi etlelaka kona.

U lava yini? U hlongole hahani u ku wa yiva, yena
wa thyaka ke? (46).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va swihundla swa Nkatavanharhu swa vugangu swi humelerile erivaleni hi xin'wexin'we ku fikela loko Khetani a swi vona hi ya yena mahlo. U hetelela hi ku n'wi tshimbitela hi ku vula leswaku maxaka ya yena loko va va endzela a va hlongola a tlhela va godela swa kudya leswi xaviwaka hi yena.

Khetani u hetelela a hlengeleta vaka vona va maxaka a va byela timhaka ta vugangu bya yena Nkatavanharhu na mutirhi, Yimeka na van'wana lava a nga va boxangiki. Va ringetile ku tivulavula na Ausie Menza kambe swi tsandza hikuva mana wa Nkatavanharhu a nga lavi ku twa nchumu hi n'wana wa yena.

Khetani u hetelerile hi ku byela nsati wa yena Nkatavanharhu leswaku a famba na mana wa yena Ausie Menza eka rikwavo hikokwalaho ka vudlakuta lebyi a nga byi endla ku katsa na ku nga rhandzi vatswari na maxaka ya yena.

4.3.1.6 *Vukosi I Mberha*

4.3.1.6.1 Ntshikelelo wa miehleketo

Eka tsalwa leri ku oviwa ka timfanelo ta vavanuna ku sungula loko N'wa-Vusika a vuya na Boneka hi le Pfanomomo hi xikongomelo xa leswaku a ta n'wi salela na n'wana loko va ya emasin'wini ku ya rima. Loko Xikweni a kombisa N'wa-Vukwele nhwana loyi va nga ta tshama na yena, N'wa-Vukwele swi n'wi hlundzukisile swinene kutani a sungula ku vulavulela nuna a ku "(A ri karhi a hangalasa na mavoko) mina a ndzi lavi ku tekeriwa nuna mina hi munhu loyi wo ka a nga nyawuli na tiphadi ta yena" (p.8) ku kombisa leswaku N'wa-Vukwele a nga swi tsakeli leswaku Boneka a tshama na vona hi ku chava leswaku siku rin'wana a nga va tekela nuna wa vona Xikweni. Marito ya N'wa-Vukwele ya tshikelerile miehleketo ya Xikweni ku kondza a n'wi karihela ka N'wa-Vukwele hi ndlela leyi:

Leswi swo kariha swi lo mi lema ka. Leswi na
wena u tlhelaka u vula leswaku a nga nyawuli
a nga ku tekela nuna xana? Hi ndlela yin'wana
u rhuketela mina, u ehleketa leswaku ndzi nga

hundzula munhu loyi a va nsati wa mina ke?

A wu swi voni leswaku u ntsongo ka mina (p.8).

Ntshaho lowu wu tiyisisa ku va Xikweni a swi tsakela ku tshama na Boneka (sivara wa yena) hikuva a tiyisisa emahlweni ka N'wa-Vukwele leswaku yena a nge pfuki a ganganile na sivara wa yena Boneka hikokwalaho ka leswi a ha ri ki thugamama. Lewi swi endla leswaku Xikweni a tikiseleka emiehleketweni ya yena kutani a a hetelela a languteka ongeti u lo hundza muti ri xile.

Timfanelo ta ximunhu ta waxinuna ti tlhela ti kombisiwa ku oviwa hiloko vavasati va Xikweni (N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele) va sala va khobisa Boneka Xikweni a nga ri kona kumbe a nga swi tivi. Loko N'wa-Vukwele na N'wa-Vusika va heta ku bula hi ta ku khobisa Boneka, N'wa-Vusika u vitanile Boneka ku ta n'wi luma ndleve hi mhaka leyi leswaku a nga fambeli ekule loko N'wa-Vukwele a yile eka vatswatsi ku lava ku ku yisiwa ka Boneka ni madyambu emutini wa vona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko N'wa-Vusika a boxela Boneka xihundla xa vona hi ndlela leyi:

(A vulavulela ehansi.) Namuntlha u ya eku

Laheriweni etikhombeni. U nga fambafambeli

ekule hi ta hatla hi ku kuma loko hi ku lava.

Famba, a ndzi ku vitanela swewo

ntsena (13).

Leswi swi nga laha henhla swi tiyisisa ku va vavasati lavambirhi va Xikweni va sala va endla hi ku rhandza emutini wa yena handle ko n'wi tivisa.

Xikweni u hetelela a tlhelela eJoni na Boneka na Fambeleni. Hi ku ya hi N'wa-Vusika xikongomelo xa ku Xikweni a famba na Fambeleni a ku ri leswaku a ta kota ku tshama na n'wana ematshan'wini yo fambafamba na Majaha ya Joni loko Xikweni a ha yile entirhweni. Loko va ri exilungwini Xikweni u gangisa Boneka. Boneka u ve a ova timfanelo ta yena loko a n'wi ala ro sungula loko a n'wi gangisa. Ku ariwa ka Xikweni ro sungula mutsari u ku hlamusela hi ku olova loko Boneka a ku:

Mina swi ta ndzi tikela ku mi hundzula nuna

ku ri hi ku khale a mi ri sivara wa mina.

Vavasati va n'wina va ta ndzi dlaya
mina. Phela ndzi sukile ndzi layiwile ekaya
leswaku ndzi nga ti ndzi ta va tekela nuna (18).

Laha henhla Boneka u kombisa ku va a nga swi tsakeli ku tekiwa hi sivara wa yena hambileswi a n'wi sindzisaka hikokwalaho ka leswi va nga le Joni, ekule ni vavasati va yena N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele.

Boneka u hetelela a pfumela ku tekiwa hi sivara wa yena Xikweni. Boneka u ova timafnele ta Xikweni loko se a tsakela leswaku vavasati va Xikweni va famba a ta sala a hloma kahle, a hetelela hi ku ka a nga karhatiwi hi munhu. Ku tiyisisa mhaka leyi Boneka u ri:

Mina a ndzi ta tsaka loko se ndzi fanele ku
tlhelela ekaya ndzi kuma va fambile hinkwavo.
Phela loko ndzo kuma va ri kona va nga ndzi
dlaya hi mavoko. Kambe ndzi wansati na
mina ndzi ta tivulavulela. Mina leswo hi maxaka
loko swi teyini a ndzi nga mi byeli, ndzi lo twa
leswaku i sesi wa mina kambe a ndzi vutisangi
leswaku swi te njhani leswaku i sesi wa mina (18).

Ntshaho lowu wu tiyisisa ku va Boneka a tsakela leswaku vavasati va Xikweni a va kuma va fambile ku ya eka rikwavo loko yena a sala a ya byi kandza kwale mutini wa vona. Marito ya ku "Kambe ndzi wansati na mina ndzi ta tivulavulela" ya kombisa leswaku na loko o kuma va nga fambangi u ta byi kandza hikuva na yena u lo gangisiwa hi Xikweni.

Endzhaku ka loko Xikweni a nyikile Boneka vulawuri byo lawula muti wa yena ku katsa na vavasati va yena ha vambirhi, Boneka u byerile Xikweni leswaku yena u tsakela leswaku a va tsalela mapapila a va lerisa leswaku va famba hi xikongomelo xa leswaku loko yena a ya hloma emutini wa Xikweni a ta kuma va nga ri kona. Hi leswaku

hambiloko ko ba lexi dumaka kumbe ku hunga moya wa xidzedze, u ya ku byi kandzeni vukati eka Xikweni.

Timfanelo ta vaxinuna ti tlhela ti overiwa Xikweni hi n'wana wa yena Bodzani endzhaku ka loko Boneka a balekile a ya eBush ku ya kamba yindlu leyi a yi xaveke. Bodzani u lo na nyika Xikweni swakudya kutani Xikweni a tlhela a lava ku tiva lomu nsati wa yena Boneka a yeke kona hikuva se a ku ri nkarhi a nga ri kona laha kaya. Ematshan'wini ya ku Bodzani a hlamula tatana wa yena kahle endzhaku ka loko a n'wi vutisile leswaku loko ku ri ku u tiva swin'wana hi manana wa yena a n'wi byela na ku n'wi vutisa leswaku hikokwalaho ka yini a tiyisela ku n'wi nyika swakudya, yena u n'wi pitsulerile a ku "se a mi lava ndzi rila xana? Ku rila ka mina a hi kona ku nga ta endla leswaku mhani va vuya. Kumbe va khude hi swikhudani" (p.69) ku tshikilela miehleketo ya Xikweni kutani a hetelela a nga ha swi tivi leswaku kumbe a fanele a endla yini.

Ku vava ka mbilu ya Xikweni ku endla leswaku a byela Bodzani leswaku hambu o n'wi tumbetela lomu manana wa yena a nga ya kona a swi na mhaka kambe a swi tivi leswaku loko o tshuka a hundzile emisaveni hinkwavo ka vona va ta sala va xaniseka. Hi leswaku swilo swi ta sala swi nga va fambeli kahle laha misaveni ya Xikwembu. Bodzani u lo na twa tatana wa yena a n'wi hlamula xikonyololo, kutani a ya emahlweni a n'wi hlamula hi ndlela yo pfilunganyisa miehleketo hi ndlela leyi:

Kasi mi nga ta sengisa mina ndzo va evukatini
ke? Mi lo rivala leswaku mi teke mhani wa mina,
hayi mina. Va ka va famba va mi siya hi rero
jakatsa swi nga heli xikan'we na ririndzu onge
mo va foromani (69).

Bodzani u ya a endla leswaku tatana wa yena a hlangana nhloko hikuva loko a kala a byela tatana wa yena leswaku va nga n'wi tengisi naswona va fanele va si swi tiva leswaku va tekile mhani wa yena ku nga ri yena a tlhela va tchandlekela hi marito lama kombisaka ku va va ri foromani yo tshama yi yimeleterile vatirhi va yona, eka Xikweni swi vula leswaku loko o ya emahlweni a n'wi fokisisa u ta kala a ba nkalanga kumbe

nyandzayeyo ivi loko vanhu va ku swi lo yini ivi a va byela lewaku tatana wa yena wa n'wi gangisa naswona u lava ku n'wi pfinya.

Xikweni u yile emahlweni a vulavulela a ri karhi vilela a ku loko wo za u jikeriwa na hi n'wana swi vula leswaku se swilo swi bihile naswona a ka ha ri na lexi xi nga ta lungha emutini. Marito ya Xikweni ya tlhavile mbilu ya Bodzani kutani a hetelela hi ku kunguhata leswaku u fanele a ya etlela. Bodzani loko a ri karhi a ya eku etleleni u tshikelela miehleketo ya tata wakwe loko a ku "mina a ndzi lavi ku pfukiwa hi swikhalabyana "loko mi lava ku fa a mi fi Kunene mi tshika ku hi tungula?" (p.69) ku kombisa ku va Bodzani a nga ri na xichavo eka tatana wa yena Xikweni.

Loko Bodzani a ri endlelni ya ku ya eku etleleni, u byerile tatana wa yena leswaku swa antswa a hambana na yena a ya etlela, u karhele ku karhatiwa hi yena naswona loko a lava nsati wa yena Boneka a n'wi landzi kunene kwalomu a nga ya kona. Hambiswiritano Xikweni a nga helangi mbilu. U yile emahlweni a vutisa leswaku hikokwalaho ka yini loko manana wa yena a swi vona leswaku u yile etihunyini naswona a nga vuyi swi nga n'wi va vi naswona swi kombisa leswaku na yena u yima na mana wa yena.

Bodzani u lo na twa tatana wa yena a vulavula hi ndlela leyi kutani a n'wi tlhava hi marito a ku:

Se loko va ya etihunyini va nga vuyi ndzi fanele
ndzi tihinga ke? Sweswo ndzi nge endli mina,
mo fa n'wina mi nga va khale mi pfa mi hi nyizela
hi dya-vu makhisimusi. Ndza ha ya eku etleleni" (p.70)

Mahlamulelo ya n'wana eka tatana layo pitsula Kunene ya tikisela miehleketo ya tatana wa yena tani hileswi ku nga xinyadzu xa Bodzani lexi a xi kombisa ku va a ri ni mahanyelo yo biha swinene hikokwalaho ka leswi mavulavulelo ya yena ya nga kombisiki ku hlonipha eka tatana wa yena Xikweni.

Bodzani u ya emahlweni a tshikelela miehleketo ya tata wa kwe loko a ku "mina a ndzi lavi ku pfukiwa hi swikhalabyana loko mi lava ku fa a mi fi Kunene mi tshika ku hi tungula?" (p.69). Ku byeriwa "xikhalabyana" hi marhumbu ya wena n'wini i nhlomulo eka mutswari. Bodzani u pfilunganisa miehleketo ya tatana wa yena kutani yi weriwa

hi ntshikelelo, u ya emahlweni a ku “se a mi lava ndzi rila xana?” (p.69) ku n’wi hlundzukisa ku hundzisa leswi a hlundzukise xiswona.

Hi tlhela hi kuma Xikweni a xanisiwa emoyeni hi Boneka loko a ku “hyii! ma yi vona mihlolo kunene. A wu sala u ndzi lava hambu ndzi ya eku n’weni ka mati manene lama?” (p.74). Nsati laha u karihela nuna ematshan’weni yo tiyisa ehansi loko a vulavula na nuna wa yena, u ri “Ndzi huhwisa mihloti ya mina ndzi yi huhisela mukhalabye loyi a nga ta ya dyiwa hi misava?” (p.75). Boneka u vula nuna tatana wa vana va yena “mukhalabye” loyi a faneleke a hundza emisaveni kambe mhakankulu u thandlekela hi ku va a ta ka a nga n’wi rileli loko a lovile.

Timhaka ta ku xanisiwa ka Xikweni emoyeni ti tlhela ti tikomba hi loko Boneka a nyikile Xikweni swakudya, kutani a humela ehandle ku ya vulavula kumbe ku bula na vavasatikulobye hi swa miti ya vona. Loko se a vuya hi handle Xikweni se a virile khale. U lavile ku tiva lomu a ri kona kumbe lomu a yile kona. Mhaka leyi yi hlundzukisile Boneka hikuva a nga swi langutelanga. Boneka u vile a n’wi vulavulela na ku n’wi pitsula hi ndlela leyi:

Ndza sungula ndza sungula, sweswi swo hambu
munhu a lava ku vulavula na vavasatikuloni hi ta
mindyangu hi ko ku rindziwa. Mina a ndzi nge swi
koti. A mina ndzi nga te yini mina (74).

Boneka u hlamula nuna hi ndlela leyi hikokwalaho ka ku vona leswaku murhi lowu a nga chelela Xikweni eswakudyeni a wu le ku tirheni ka leswi n’anga ya yena yi nga n’wi byela swona. Marito ya Boneka ya tikela Xikweni ku fikela loko a nga swi tivi leswaku u fanele a n’wi hlamula hi ndlela yihl loko a ri na yena ku fikela loko a hlamula leswaku loko va ha rhandzana u te a hlongoli vavasati va yena hinkwavo yena u ta sala a swi kota.

Swin’wana swi endlaka leswaku Xikweni a tshama a xanisekile emoyeni, hileswi Boneka a sungulaka ku n’wi jikela loko se a vona leswaku u khalabyile. Loko va ri karhi va bula hi timhaka ta lomu Boneka a yile kona, Boneka u sungula ku tata marito ya vukhalabye enon’wini wa yena, lama ma kombisaka ku va a nga ha n’wi rhandzi na ku tsakela leswaku a hundza emisaveni hi ku copeta ka tihlo. Xikweni u vuye a n’wi

vutisa na ku n'wi byela leswaku loko a ha n'wi rhandza na loko a ri karhi a dya timali ta yena a nga swi voni leswaku i mukhalabye ke. Boneka u siringekile kutani a n'wi hlamula hi ndlela leyi:

Mina a ndzi lavi ku rhaseriwa mina. Leswi a
wu vabya a swi lo yini ku hetiseka xikan'we
ndzi ta wisa ku tunguriwa? Valoyi va kona va
na tintswalo, loko a ko loya mina a wu ta
va no bola se u borile (75).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Boneka a tsakela leswaku Xikweni a hundza emisaveni hikokwalaho ka leswi a tshamelaka ku n'wi karhata sweswi a nga khalabya. Sweswi u vula leswaku loko Xikwembu a Xi n'wi nyikile vuloyi a ta va a loyile Xikweni khale, a file a tlhela a bola hi ndlela leyi a n'wi nyangatsaka hi yona. Xikweni u hlamuserile hi mbilu yo basa leswaku loko o fa laha mutini ku nge lunghu nchumu, hinkwavo ka vona va ta sala va xaniseka. Leswi swi siringile Boneka, a hetelela hi ku tiyisisa leswaku hi mpela Xikweni u fanele a fa, a landza van'wana vakhalabye lomu va nga ya kona. Hi marito ya yena Boneka u ri "fana xikan'we ndzi ta wisa, swona u salela yini hikuva tintangha se ku lo sala marhambu ntsena endzeni ka mabokisi lawa va nga lahliwa kona" (p.75).

Eka ntlangu lowu hi tlhela hi kuma Xikweni a xanisiwa emoyeni hi Boneka loko a ku "hyii! ma yi vona mihlolo kunene. A wu sala u ndzi lava hambu ndzi ya eku n'weni ka mati manene lama?" (p.74). Laha nsati u karihela nuna ematshan'weni yo a ti yisa ehansi loko nuna a vulavula na yena hi ku "ndzi huhwisa mihloti ya mina ndzi yi huhisela mukhalabye loyi a nga ta ya dyiwa hi misava?" (p.75). Boneka u vula nuna tatana wa vana va yena "mukhalabye" loyi a faneleke a hundza emisaveni kambe mhakankulu u thlandlekela hi ku va a ta ka a nga n'wi rileli loko a lovile.

4.3.1.6.2 Ku xanisiwa hi tlhelo ra timali

Endzhaku ka loko va kunguhatile leswaku Boneka u fanele a ya hloma emutini wa Xikweni, Xikweni u vuye a kunguhata ku ya xavela nsati (Boneka) mpahla ya ximanguvalawa hikuva Boneka ku sukela a vhakile kwale xilungwini, a ambala

N'wandhindhana ntsena naswona na tintanghu a nga ri na tona. Loko va ri kwale dorobeni Boneka u hlawula mpahla leyo durha swinene. Maxavelo ya yena na Xikweni ya hlamuseriwa hi mutsari loko Boneka a ri karhi hlawula mpahla leyi a yi tsakelaka hi ndlela leyi:

Mina ndzi lava tirhoko na tintanghu. Ndzi lava ku tshika leswa ndhindhana. Laha lokixini leri hi nga eka rona ko va mina ndzi ri ndzexe ndzi ambalaka ndhindhani. A ndzi lavi leswaku va ka va ndzi vona leswaku hi mina muchangana wa le Giyani. Ndzi lava ku tipfuxa laha Joni (p.19).

Ku xaviwa ka mpahla leyo tala swonghasi, swi kombisa ku va Xikweni a ri karhi a tirhisa mali ya yena hi xitalo swinene. Hikokwalaho ka ku tlunyiwa hi rirhandzu, u tsandzeka no swi vona leswaku mali ya yena yi le ku tirhisiweni hi ndlela yo ka yi nga lulamanga. Ku kombisa leswaku Xikweni u humbiwile mano hi rirhandzu leri Boneka a nga ku n'wi kombeni ka rona hi twa hiloko a tshembisa Boneka tilo na misava a ku "hambi a wo lava xitimela xitimela a ndzi ta ku xavela murhandziwa wa mbilu yanga, naswona u wa mina ntsena" (p.19) leswi swi kombisa leswaku hakunene Xikweni a rhandzile Boneka hi mbilu ya yena hinkwayo lero na ku u le ku luzekeriweni swinene a a tsandzeka na ku swi vona.

Boneka u tlhela a yisa emahlweni ku ova timfanelo ta vaxinuna hi ku yivela Xikweni mali a yi banga hi vito ra yena hi xikongomelo xa leswaku a ta kota ku yi tirhisa hi ku famba ka nkarhi. Mhaka leyi yi humela erivaleni loko Boneka a sungula ku byela vana va yena hi makungu yo hanya hi yona na ku ya xava yindlu elokixini ra Bush. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Boneka a ku:

(A ri karhi a pfula xithirangana xa mali.) Mayi
vona mali leyi. Mali leyi vana va mina ndzi
endlela leswaku loko tata wa n'wina o tshika
a rahile bakiti mi nga hlupheki. Phela vanhu va
nga mi hleka va tlhela va hleka na mina (p.49).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Boneka ku ri khale a ri karhi a yivela Xikweni mali, a yi veka exithiranganani xikan'we na le banki/bangi hi xikongomelo xa leswaku yena na vana va yena va ta sala va yi tirhisa loko Xikweni a hundzile emisaveni. Miehleketo ya ku ya xava yindlu elokixini endzhaku ka rifu ra Xikweni Boneka u yi andlala hi ndlela leyi:

Va nga hi hleka hikuva vanhu va tiko leri
va ndzi tivela ku tirhandza, va nga wa hi
swikosi. Lexi ndzi xi lavaka. Hi leswaku
ndzi fanele ku ya tshama elokixini loko tata
wa n'wina a fa (p.49).

Ntshaho wu kombisa leswaku se Boneka a ri na mali yo tala swinene. Hileswaku a ri n'wankumi loyi a fanele a hambana na ku tshama na swisiwana a ya tshama na van'wankumikuloni elokixini. Ku tala ka mali leyi Boneka a yivela Xikweni ku tlhela ku humela erivaleni loko vona vinyi va tsandzeka no yi hlayela leswaku ku nga va ku ri mali muni. Endzhaku ka swona Bodzani a lavile ku tiva loko mali leyi yi ta va hlayisa ku kondza va kula kumbe ku fikela loko va kota ku titirhela. Xivutiso xa Bodzani, Boneka u xi hlamurile hi ndlela leyi:

Mali leyi a hi yona ntsena. N'wananga, ndzi ri
mali yi ri mhani eka mina. Wena u ta kula na
Gwirhani a kula mali leyi ya ha ri kona. Lavaya
va nga famba a va tlharihang, a va swi tivi
leswaku wansati u fanele ku xa emahlweni.
Phela masikulawa ku tirha mali (p.50).

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa ku va mali leyi Boneka a nga yivela Xikweni yi tarile ku tlula mpimo.

Endzhaku ka loko Boneka a tsandzekile ku dlaya Khegu hi ku n'wi chelela murhi eswakudyeni, u vuye a byela ni ku tivisa vana va yena leswaku u fanele a ya eBush ku ya xava yindlu leyi va nga ta tshama eka yona vutomi bya vona hinkwabyo. Yindlu

ya kona a yi fanele yi ya xaviwa hi mali leyi a hamba a yivela Xikweni. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Boneka a byela vana va yena hi ndlela leyi:

Ndzi lava leswaku ndzi ya xava yindlu leyi
hi nga ta tshama eka yona vutomi bya hina
hinkwabyo. Wena u ta dyondza xikolo u heta,
na Gwirhani a heta hi ri karhi hi tshama eka
yona (p.60).

Bodzani u ringetile ku tsundzuxa manana wa yena hi ku n'wi byela leswaku loko va famba va siya tatansa wa vona va ta ya va xaniseka kwalomu va ya ka kona hikuva ku ta va ku ri hava loyi a nga ta va xavela na ku va posela mali ya ku xava swakudya. U tlhele a tsundzuxa na hi ku vula lewaku na yindlu leyi ya ximbindlimbindli va lavaka ku yi sukela va ta yi ehleketa siku rin'wana. Boneka u vuye a tibiyelela hi ku vula leswaku:

U vula leswaku lava va nga yi sukela a va
nga swi lavi ku tshama eka yona xana?
Wena u ehleketa leswaku lomu va nga
kona a va le ku tirheleni ka swilo naa?
Phela vanhu lavaya va loya weno! U ta
fa u nga si kula loko ho lava ku tshama
laha vutomi bya hina hinkwabyo. Mina ndzi
swi twile khale hi tin'anga ta mina leswaku
vanhu lavaya va lava ku ndzi dlaya kambe
vo tsandzeka. Phela tin'anga ta mina ta tirha
swinene. Hambu n'wina vana va mina ku na
n'anga leyi mi biyelelaka. A mi fanele mi file
khale. Xana wena u vona swi nga fanelangi

leswaku hi rhurha naa? (p.60-61).

Marito ya Boneka ya kombisa swinene ku va a tiyimiserile ku rhurha a ya tshama elokixini ra Bush, a siya Xikweni a ri yexe endzeni ka yindlu leyikulu swinene. Endzhaku ka vulavurisana ka Boneka ni vana va yena hi timhaka ta vuloyi, tihakelo ta yindlu na siku ra ku rhurhela ku ya tshama kona, Boneka u hlamuserile hilaha a nga xava hakona yindlu hi ndlela leyi:

I ntlhanu wa makamara. I R75 000. Kambe ndzi humesile R4 000.00 ntsena, leyin'wana va ri ndzi ta hakela loko se ndzi ri karhi ndzi tshama. Xihundla lexi u nga tshuki u xi byela munhu n'wananga. Hambi a ri tata wa wena a ndzi lavi leswaku a swi tiva. Phela tata wa wena loko o swi twa a nga ya a ya rhabisa. A nga sungula ku tiva na leswaku ndzi yiva mali ya yena hi le tlhelo ndzi yi veka (p.65-66).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va yindlu leyi Boneka a nga yi xa yi durhile swinene na leswaku yi nga va yi ri xiyimo xa le henhla swinene.

Hinkwaswo leswi Boneka a swi endlaka ni n'wana wa yena Bodzani u swi endlela exhundleni hikuva a nga lavi leswaku nuna wa yena a swi tiva hikuva a nga ya a ya swi khawurisa hi ku rhabisa swi nga si peleriwa hi dyambu. Ku tala ka mali leyi Boneka a nga na yona, yo yivela Xikweni ku tlhela ku humeseriwa erivaleni hiloko Bodzani a byela mana wa yena leswaku loko vo siya tatana wa vona va ta ya xaniseka swinene laha va ya ka kona hikuva ku hava loyi a nga ta hamba a va posela mali na ku va xavela swakudya. Boneka u hlamusela hungu leri loko a kombisa leswaku ku hava na munhu na un'we loyi a nga yi hetaka hi siku loko o nyikiwa yona leswaku a yi hlava hi ku "mali liya ndzi nga ku komba a ndzi tshembi leswaku hambu ndzo ku nyika n'hweti u hlava u nga yi heta (p.66) ku kombisa ku va mali leyi yi talerile ku tlula mpimo.

4.3.1.7 I Tatana wa Hina

4.3.1.7.1 Ntshikelelo wa miehleketo

Eka ntlangu lowu, ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu ta vaxinuna hi ku pfilunganisa miehleketo ku sungula loko Mahatlani a vuyile hi le Khimbini.

Hi siku ro leri a nga vuya hi rona Mahatlani, u kumile vafana va yena va nga si vuya na tihomu leswaku ti ta sengiwa. A nga kotanga ku swi twisa leswaku ku nga va ku humelela yini hi vona. U tekile xibocho xo vutisa manana wa vona leswaku hikokwalaho ka yini va nga vuyi na swifuwo. Manana wa vona Khensani a a rhandza vana va yena. Hikokwalaho ka sweswo, u hlamurile Mahatlani u ri “futhi mina wo tswala hi Jojo, ndzi ta swi tiva. Kambe mi vuyele swona” (p.2) ku kombisa ku va Khensani a nga lavi ku boxa ntiyiso wa mhaka leyi a vutisiwaka yona hi nuna hi ku tiva leswaku u kariha ku tlula mpimo naswona a nga n’wi dlayela vana hi ku va ba. Mahlamulelo ya Khensani a ya n’wi khomangi kahle Mahatlani, u tikumile a vurile leswaku loko Khensani a lava leswaku a nga vuyi laha kaya u fanele a n’wi byela.

Endzhaku ka swona Khensani u n’wi hlamurile xikonyolo hi ndlela leyi loko a ku “(A hleka na yena.) Kona mi nga vilela ku ri ku va kona vamhani ntsongo kwale xilungwini. Kasi mi ri a hi swi tiva xana?” (p.2) ku kombisa ku va Khensani a tivisa nuna leswaku wa swi tiva leswaku le Joni u na nsati un’wana na swona a swi tiva leswaku hi swona leswi swi endlaka leswaku a nga vuyi kahle laha kayaxidzi ka yena.

Hambiswiritano Mahatlani u yisile mhaka ya yena emahlweni ya ku hlwela ka vafana va yena ku vuya na swifuwo ekaya a tlhela a vula leswaku loko ku ri ku va tirha hi ndlela leyi yo dlayisa marhole ya yena ndlala u ta tlulana milenge na vona. Khensani u hlamurile hi ndlela yo yimelela vana va yena a ku “mavutana, nkatanga, horisani mbilu, vafana ni ntlhambi wa vona va karhi va vuya” (p.2). Marito ya Khensani laha henhla a ya ri lamo yo yimelela no khongotela Mahatlani leswaku a nga tshuki a hlundzuka ku tlula mpimo hikuva ri nga dzindza kutani mpfula yi sungula ku na swi nga fanelanga.

Hi tlhela hi kuma Thicara Bamuzi a onheriwa timfanelo ta yena hi Mahatlani hi yexe. Timfanelo ta vaxinuna ti tlhela ti oviwa endzhaku ka loko Bamuzi a lumiwile ndleve hi Khangela hi timhaka ta ku arisiwa ku nghena xikolo hi xikongomelo xa leswaku a ta kota ku risa swifuwo.

Bamuza u tinyikile nkarhi wo endzela Mahatlani ku ya vulavurisana na tatana Mahatlani hi mhaka leyi leswaku a ta kota ku chucha vana va ya exikolweni leswaku va ta kota ku va ni vutomi lebyinene loko va kurile. Ku endzeriwa ka Mahatlani hi Thicara Bamuza ku n'wi hlamarisile hikuva a nga swi ehleketanga leswaku Thicara Bamuza a nga tshuka a ngenile emutini wa yena hi xikongomelo xo vulavula na yena swin'wana.

Endzhaku ka loko Bamuza a byerile Mahatlani leswaku ku na mhaka leyi a lavaka ku vulavula na yena yona, Mahatlani u sorile swinene a tlhela a tisirhelela hi ku vula leswaku i mhakamuni naswona yena u tiva Valunguntima ni van'wana lavakulu va nga ngeni emitini ya swikamba. Ku tekeriwa ka xiyimo xa vuthicara xa Bamuza ku hlamuseriwa hi mutsari loko Mahatlani a ku "ntiyiso wu tiviwa hi hina mi hi endlaka manyala. Hina hi tiva Valungu lavakulu vo fana na de Klerk, Treblanche ni van'wana lavakulu" (p.12). Hambiswiritano Thicara Bamuza a nga n'wi helelanga mbilu, u yile emahlweni a n'wi kombisa leswaku u fanele a swi tiva leswaku laha misaveni vanhu va hambana hi mahanyelo hikokwalaho ka leswi va nga ta ku hambana laha misaveni.

Mahatlani a nga lavanga ku yingisela leswi Bamuza a hlamusela swona hikuva u yile emahlweni a sola xiyimo xa yena xa vuthicara hiloko a ku "ku va n'wina mi nge mi mathicara ya masiku lawa mi ni xinyanyu ngopfu. Hina hi tiva vathicara Gembani, hayi leswa sweswi ni" (p.12) ku nga ku kombisa ku va Mahatlani va a nyadza ni ku tekela Thicara Bamuza ehansi.

Bamuza swi n'wi tekerile nkarhi wo leha a nga si byela Mahatlani hungu leri a n'wi tiseleke rona. U sungula hi ku n'wi byela leswaku u kombela leswaku timhaka leti va nga ta tivulavula hinkwato u fanele a ti tekels enthlokweni swinene hikuva wa swi vona leswaku ku va dzahisana fole swi nge koteka. Leswi swi endlile leswaku Mahatlani a kala a n'wi byela leswaku xo sungula u fanele a swi tiva leswaku yena thyaka a nga ri lavi emutini wa yena, a tlhela a tlhandlekela hi ku vula vutyisa a karihile kun'we ku n'wi pumba na vuloyi loko a ku:

I mhaka leyi ndzi nge n'wina mi nge mi hlantswekile
byongo a mi pfuni nchumu. Mi pfalekile mahlo hikuva
a mi pfuni nchumu. Se u sungula ku ndzi nyika swipimelo
emutini wa mina. Loko u vona sweswo, huma u famba

ndzi nga si mita Makala. U nga ti u ta xwela laha ka
mina. U khomekile xana? (12).

Mahatlani a korwile hi mavulavulelo ya Bamuzi hikuva se a ehleketa no n'wi tlhandleka swibakele hambileswi a nga hetelela a n'wi byela timhaka ta vuloyi a tlhela a n'wi lerisa ku huma a famba emutini wa yena hikokwalaho ka leswi a nga laveki valoyi.

Khensani u ringetile ku nghenelela hi xikongomelo xo byela nuna wa yena leswaku u fanele a tidyondzisa ku vulavula na vanhu van'wana hi ndlela lebyinene, ngopfungopfu lava va n'wi tiselaka mahungu lamanene yo kurisa muti wa yena leswaku wu ta ku hluvuka wu ya emahlweni leswi eka yena Mahatlani ku nga ku n'wi vonela ebodhleleni. Mahatlani u ve hlundzuka swinene ku kala a hetelela hi ku byela nsati wa yena Khensani leswaku u fanele ku swi tiva leswaku timhaka ta muti wa yena ti fanele ti tisiwa eka yena hi hahani wa vana va yena (Herisa), handle ka Bamuzi kumbe munhu un'wana na un'wana loyi a hanyaka eka tiko leri va tshamaka eka rona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Mahatlani a ku:

Loko Khangela ri ni hungu leri a lavaka ku ndzi
vikela rona, u kona Herisa wa manana. Ku nga
ri ku famba mi haxa timhaka ta muti wa mina
tiko hinkwaro. Hi n'wi mi ndzi vangelaka switlhavi (p.13).

Marito ya Mahatlani laha henhla ya tiyisisa ku va Mahatlani a tsakela leswaku timhaka ta muti wa yena ti fambisiwa hi sesi wa yena Herisa hi xikongomelo xa leswaku ti hetelela ti nga tiviwi hi munhu un'wana na un'wana.

Bamuzi u hetelele a boxele Mahatlani leswaku u tsakela ku teka Khangela a ya tshama na yena na ta kota ku n'wi pfuna hi ku hlaya tibuku na ku ya exikolweni kahle a nga kavanyetiwi hi nchumu. Mahatlani u hlundzukile kutani a hlamula Bamuzi xikonyololo a ku "u ni rihuhu nuna ndzi wena. Loko a ndzi tivile leswaku u ndzi vitanela thyaka leri i ngi ndzi nga pfukanga" (p.14). Ku va Mahatlani a byela Bamuzi leswaku u ni "rihuhu", u ringeta ku hlamusela lava a va yingiserile leswaku Bamuzi a nga pfukanga kahle emiehleketweni kumbe u hundzile muti ri xile. Khensani u ringetile ku hlohlotela nuna leswaku a pfumelela Khangela ku ya tshama na Bamuzi.

Mhaka ya ku sindzisindzisiwa ku pfumela yi endla leswaku Mahatlani a nga yimi na swona kutani a hlamula nsati ku va va a ku “kasi u ngo ndzi Sindzisa ku ndzi yingisela, o va xigangu xa wena” (p.14). Marito ya Mahatlani ya kombisa ku va se a hlundzokerile nsati hikokwalaho ka leswi a n’wi sindzisaka ku endla swilo leswi yena a nga swi rhandziki evuton’wi bya yena. Bamuza u nghenerile hi ku hlamula leswaku laha mutini wa yena a nga telanga timhaka ta vugangu handle ko ta pfuna ntsena.

Mahatlani u kombisile ku ka a nga swi tsakeli ku pfuniwa hi yena hi ku “ku pfuniwa hi wena a ndzi swi rhandzi. Hikokwalaho ka yini u nga pfuni va ka n’wina loko u ri Musamariya” (p.14) ku kombisa leswaku yena timhaka to Bamuza a famba na n’wana wa yena Khangela leswaku a ta kota ku ya exikolweni a nga titsakeli.

Khangela u ve a twa mbilu ya yena yi vava swinene loko tatana wa yena a n’wi arisa ku nghena xikolo. U tikuma a byela tatana wa yena leswaku loko a n’wi a risa ku ya exikolweni wa n’wi onhela swinene. Mhaka leyi yi humelela endzhaku ka loko Mahatlani a yile elawini ra Khangela a nga n’wi kumi. Khangela u humelela laha ku nga na manana na tatana wa yena loko va ri karhi ba holovisana hi timhaka ta ku tlhelela ka Mahatlani exilungwini hikuva se nkarhi a wu fikile. Khangela u ve a tiyisisa leswaku loko tatana wa yena a ya n’wi kamba elawini ra yena, a ri kona, wo ka a nga n’wi vonanga. Mahatlani u ve a n’wi byela leswaku a nga tolovelo ku n’wi kaneta naswona wa swi vona leswaku se u tibyerile leswaku kondlo a nga ha dyi naswona u fanele a sukela ku n’wi vangisa muti hikuva u lo wu julukela.

Endzhaku ka loko Khangela a n’wi byerile leswaku yena u vona a nga onheli munhu, loyi a onheriwaka hi yena, Mahatlani u lavile ku tiva leswaku u n’wi onhela loko swi fika kwihl. Khangela u andlalerile tatana wa yena nhlamulo ya xivutiso xa yena a ku “tatana la’ rhandzekaka. A ndzi tshembi leswaku loko a mi nga ndzi onheli a mi ta ndzi arisa ku ya exikolweni” (p.18) leswi swi kombisa ku va Khangela a tsandzekerile makumu ku landzelela swileriso swa tatana wa yena Mahatlani. Mbilu ya mahatlani yi vavile swinene ku vona na ku twa n’wana a tsandzeka ku landzelela swileriso swa yena laha mutini. Leswi swi endla leswaku Mahatlani a kala a vula leswaku timhaka ta muxaka lowu a nga tolovela ku n’wi byela tona hikuva hi ku vona ka yena, loyi a vonaka ongeti a nga n’wi pfuna i Thicara Bamuza kambe a nga rivali xikolo a hi nchumu eka yena hikuva xi nge pfuki xi n’wi pfunile na siku na rin’we.

Khangela u yile emahlweni a hlamula tatana wa yena hi ku kombisa ku va a nga yimi na leswi tatana wa yena a n'wi byelaka swona loko a ku "tatana la' rhandzekaka, tintangha ta mina hinkwato ti dyondzo xikolo. Mina swi ndzi tsandza kwihi xana?" (p.18) leswi swa ha tiyisisa ku va Khangela a ova timfanelo ta tatana wa yena hikokwalaho ka leswi a n'wi sindzisaka leswaku u fanele a n'wi pfumelela ku ya tshama na Bamuzi leswaku a ta kota ku ya exikolweni kahle a nga kavanyetiwi hi nchumu.

Khangela rifuwo ra ku fuwa swifuwo a nga ri tsakeli, u tsakela ra ku ti tirhela endzhaku ka loko a dyondzile xikolo. Loko tatana wa yena a n'wi sindzisa rifuwo ra muxaka lowu, u ri bakanyela ekule hi ku tirhisa vutlhari tani hiloko a ku "rifuwo ro ka ri nga tangi hi ndlela a ndzi ri lavi. Tihomu leti i ta hahani, ndza ti tiva. A ndzi lavi ku lwisana na vona" (p.20) ku tshikelela swinene ku va Khangela a nga swi lavi ku endla leswi tatana wa yena Mahatlani a lava leswaku a hanyisa xiswona evutoni bya yena ku fikela loko a kula, a va na muti wa yena. Mahatlani u hetelela a n'wi byela leswaku loko a swi vona leswaku u kurile, u fanele a huma, a ta kota ku ya tiendlela swa yena a nga karhatiwi hi munhu un'wana.

Ku tsotsosela munyu ehenhla ka xilondza hi kuma Eunice, Eunice a nga wansati lontsongo wa Mahatlani naswona a va tshama exilungwini, laha Mahatlani a a tirha kona. Ku fika ka Mahatlani eJoni a ta hi le kaya, u kuma Eunice a dyile makala hikokwalaho ka leswi a nga hlwela ku vuya hi le ka nsati lowa le kaya. Ku hlundzuka ka yena hi ku twa ku loko a ku "he wena Mahatlani, ndzi byela kahle leswaku hikokwalaho ka yini u hetile min'waka emapurasini? A wu nga ehleketi leswaku u siyile xiphunta xa wena xana?" (p.28). Xivulwahava xa min'waka emapurasini, xi kombisa ku va Mahatlani a hetile malembe yo hlaya swinene a ri ni nsati loyi wa le kaya, ku nga Khensani leswi swi vangelaka Mahatlani ntshikelelo wa miehleketo.

Eunice a nga lavanga ku tiva nchumu lowu nga khomeleta Mahatlani ku kala a vuya endzhaku ka malembe yo karhi. Rito ra "emapurasini" ri vula etindhawini ta le matikoxiakaya, tanihi leswi Mahatlani a tshama kona na nsati lonkulu. Hi tlhela hi kuma Eunice a yisa emahlweni ku tshikelela miehleketo ya Mahatlani hi ku sola swinene vutomi bya le Giyani hikokwalaho ka leswi ku ambariwaka swibelana. Loko va ri karhi va bula Mahatlani u hetelela a byela Eunice leswaku u tsakela ku n'wi xavela xibelana hikokwalaho ka leswi a xi tataka enon'wini. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Eunice a ku:

Loko u ndzi vona ndzi ri xiphunta xo havela
magume, xava. Le ka hina eTranskei a swi
ambariwi sweswo. Rero i ambalelo ra vanhu
va le hansi ngopfu. Hi swona swi endlaka
leswaku mfumo ni vanhu va mi tekela
ehansi (1997:28).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ndhavuko wa ka vona Eunice a wu swi ngenisi helo swa ku bomba hi swibelana leswi tshikelelaka na ku xanisa miehleketo ya Mahatlana. Hi ku ya hi Eunice swibelani swa phuisa naswona hi swona leswi endlaka leswaku Vatsonga va tekeriwa ebodhleleni tindhawu hinkwato ka tona. Swi vula leswaku na siku na rin'we ra mhamba, Eunice a nge pfuki a ambarile xibelana hambi nuna wa yena a swi tsakela.

4.3.1.7.2 Ku tsan'wa

Mahatlani u vuye a sungula ku tsaka loko a vona vafana va yena va ri karhi va vuya na swifuwo hi le nhoveni. U byerile nsati leswaku loko swifuwo swa yena swo ka swi nga ri kona hinkwaswo, a va fanelanga leswaku va nyikiwa swakudya. Mhaka leyi yi hlamarisile Khensani hikuva ku sukela a hlomile kwala mutini, a hlomisiwa hi yena Mahatlani, a a nga si tshama a hlangana na swona na si ku rin'we, swa ku loko swifuwo swi nga vuyanga hinkwaswo varisi va tsoniwa swakudya siku rolero.

Loko Mahatlani a ha ku n'wi byela mhaka ya ku tsona vafana va yena swakudya u hlamula a ku "va tshikeni va dya va xurha va ta xurha. Va ta kuma na matimba yo tlhelela enhoveni" (p.3) ku kombisa ku va Khensani a tsandzeka ku yingisela, tsan'wa na ku ala ku teka swileriso eka nuna wa yena.

Mahatlani u karihile swinene, a hetelela hi ku byela nsati leswaku u fanele a swi tiva leswaku leswi a swi vulaka leswaku swi endleka swi fanele swi koteka laha mutini wa yena. Nkhensani u vile a lava ku tiva siku leri va nga ta tlhela hi rona hikokwalaho ka leswi a va tshamela ku karhata vana laha kaya.

Mahatlani u helele a vurile leswaku handle ka swona va ta ya kuma vuswa eka vakokwana wa vona ku nga ri emutini wa yena. Mhaka leyi yi dyile Khensani kutani a

hlamula a ku “tshikani vana va tiphina hi vuntshwa bya vona. Mi nga fananisi vutomi bya tolo ni bya namuntlha” (p.3) laha Khensani u susumeta nuna leswaku a tshika ku sala vana hi le ndzhaku hikuva vona va hanya ximanguvalawa ku nga ri xikhale lexi vona va nga kula hi xona.

Hi ku famba ka nkarhi, Mahatlani u kunguhatile leswaku vana va yena va nga ha yi exikolweni hikuva exikolweni va yela ku ya endla swa vugangu ntsena. U nyikile xikombiso hi vutomi bya Thicara Bamuza loyi a tshamaka a tlakurisiwile n’wana hi nsati wa yena siku rin’wana na rin’wana. U tlhele a boxa leswaku loko Bamuza a ri edorobeni u tshama a beburisiwile n’wana nsati wa yena a ri karhi a tempfa kunene lahaya tlhelo ka yena. Khensani u hlamurile Mahatlani leswaku Bamuza na nsati va hanya kahle hikuva va hanya xisweswi. Nuna wa yena Mahatlani u hlundzukile a hetelela hi ku vula leswaku loko a lava ku ya tshama na yena a vuli a ta n’wi tshunxa leswaku a ya tshama kona. Leswi swi endla leswaku Nkhensaini a luka mano yo yimelela vana leswaku va ta kota yisa tidyondzo ta vona emahlweni hiloko a ku “va to mi hleka vanhu. Mi chava ku dyondzisa vana xikolo. Mi ri va ta dyondzisa hi mani xana?” (p.3). Marito lama a ya n’wi thovi mbilu Mahatlani kambe yo n’wi vavisa tani hileswi ku vana va dyondza xikolo a nga yimeki na swona.

Mahatlani u hlwerile ku twisisa timhaka ta xikolo hikokwalaho ka leswi a nga kula ku nga yiwi exikolweni hi nkarhi wa vona. Hi swona leswi swi endlaka leswaku a hlamula nsati hi matitwele ya yena loko a ku “va mina va ta dyondzo ku hlota na swa vununa. Xikolo ndzi ba ehansi hi nenge mhe m’fa ka Nkuna” (p.3) ku tshikelela ku va Mahatlani a nga swi tsakeli evuton’wini bya yena hinkwabyo leswaku vana va yena va nghena xikolo, ematshan’wini yo landzelela leswi yena a nga kurisisiwa xiswona hi vatswari va yena khale kwaloko.

Khensani i munhu loyi a nga hetelela a ri mukereki wa xiviri na muhariva wa yena Herisa. Loko Herisa a tshuka a vhakile, a a tala ku khensa Khensani ku va a swi kotile ku tinyiketela eka Xikwembu. Loko va ri swin’we, kwale ka Mahatlani a va tala ku vulavula hi timhaka ta ku pfuna ka kereke.

Mahatlani a nga swi tsakeli leswaku nsati wa yena kumbe muti wa yena wu nghena kereke. Hi ku ya hi yena kereke a yi nga pfuni. U vekile nawu wa leswaku ku nga vi na munhu na un’we loyi a yaka ekerekeni emutini wa yena. Nsati wa yena a nga yi

twisisangi mhaka leyi. U yile emahlweni a byela muhariva wa yena leswaku swakudya swa yena swa siku rin'wana na rin'wana i xikhongelo ni moya lowo kwetsima.

Mahatlani u ve a hlundzuka, a hetelela hi ku vula leswaku “ndzi yingiseli swinene. Kereke ya wena yi ta ku dlayisa. Tatana Mashila u khalutile a nga wu tivi nyangwa wa kereke” (p.6) ku kombisa ku va Khensani na Herisa va tlula swileriso swa Hatlani hikokwalaho ka ku va va nga lavi ku endla leswi Mahatlani a lavaka swona emutini wa yena.

Mahatlani u ve a tshikelela swinene eka sesi wa yena hi ku n'wi byela leswaku a nga fanelanga ku hlamula na ku tlula swileriso swa munhu wa xinuna loko a nyika milawu emutini wa yena endzhaku ka loko Herisa a boxile leswaku a tshike Khensani a tiendlela ku rhandza ka yena hikuva munhu un'wana na un'wana u ntshunxekile ku endla leswi mbilu ya yena yi tsakelaka swona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Herisa a hlamula makwenu wa yena Mahatlani a ku “wa hamba n'wana tatana. Munhu u ntshunxekile ku endla ku rhandza ka mbilu ya yena. Wena u tshikisa hi mani ku ya kwale ka Bertha xana?” (p.6) ku kombisa ku va Herisa ku ri yena loyi a endlaka leswaku Khensani a nga yingiseli kumbe a nga endli ku rhandza ka nuna wa yena. Nkarhi hinkwawo Khensani u tshamela ku tlula swileriso swa nuna wa yena hikokwalaho ka yena.

Loko Herisa na muhariva wa yena Khensani va vona leswaku ku vulavula hi swa kereke a swi pfuni nchumu, va sungurile ku vulavula hi timhaka ta vusiwana lebyi Khensani a hlanganeke na byona eka Mahatlani Nkuna.

4.3.1.7.3 Ku xanisa hi tlhelo ra timali.

Loko Mahatlani a ri kwale xilungwini u xanisiwa hi Eunice hi ku n'wi lombisa timali etindhawini to hambanahambana. Na loko Mahatlani a hlamusela leswaku mali yi herile, Eunice a nga swi twisisi, o lava ntsena leswaku Mahatlani a wisa mali ehansi kutani yena a yi tirhisa hi ku rhandza.

Loko Mahatlani a ha ye ekaya, u sala a tlangisa mali ya swakudya, loko yi herile a ya lomba eka vatswari va yena hi xikongomelo xa leswaku loko Mahatlani a vuya a ta yi tlherisa. Loko va ri karhi va bula hi ta ndlala ni mali, Eunice u ri “Loko a ndzi nga kalanga ndzi ya lomba mali ni xisakana xa mugayo eka mhani, a wu ta kuma va ku humba yi olele khale nkuma” (p.29). Leswi swi tiyisisa ku va Eunice a dyile mali tanihi

“mapololo” hi ku tiva leswaku loko nuna a vuya u ta n’wi lerisa leswaku a yi pfala hi ku hatlisa hikokwalaho ka leswi yi humaka eka vatswari va yena (Eunice). Mahatlani a ri hava ni peni ya mhamba loko a vuya hi le matikoxikaya eGiyani.

Mahatlani u ringanyeta ku hakela mali hi ku hela ka n’wheti. Ku va a lava ku hakela loko n’hweti yi hela ku katsa ni ku va swikhwama swa yena swi boxekile, swi kombisa ku va Mahatlani a ri hava ni ndhivilichi yo sungula ntirho wa muti wa yena kwale Joni. Hi nkarhi lowu Eunice a virile bya mati lama tselekiweke vusiku ni nhlikanhi. Yena o lava ku vona mali ntsena. Hi twa a hlamula nuna wa yena hi ndlela leyi:

Sweswo a swi tirheli mina. Xa wena i ku pfukela
ebankini mundzuku leri xaka u ya yi teka. Phela ndzi
va tshembisile leswaku loko u fika hi ta vhela hi va
tlhava hi yona” (p.29).

Marito lawa ya paluxa ku va Eunice a ri munhu loyi a rhandza swinene mali. Hi swona leswi a swi endla leswaku a va N’waninginingi maka tindleve hikuva na loko Mahatlani a ku ku hava mali yena a nga swi twisisi. Loko Mahatlani a n’wi byela leswaku u heleriwile na le banki, yena u n’wi hlamula hi ndlela leyi: “Hatla u humesa tibuku ta wena ta le bankini ndzi hundzuka Tomasi” (1997:29). Ku va a hundzuka “Tomasi” swi vula leswaku a lava ku ta vona ni ku kholwa hi ya yena mahlo leswaku hakunene ku hava mali emakhadini hinkwawo ya Mahatlani.

Mali leyi Eunice a nga sala a yi lomba a yi tele swinene naswona a yi lombela ku tlanga hi yona. Hambiswiritano Mahatlani a nga koti ku yi hakela hikuva a nga ri na mali. Mali ya yena a yi tirhisile ekaya, eka nsati wa yena wa xitekwa. Eunice u n’wi sindzisile ku yi hakela a ri karhi a tisirhelela hi ku vula leswaku loko a nga swi koti ku yi hakela swi vula leswaku a nga n’wi rhandzi, lexi xi nga kona u to endla leswaku a longwa swa yena a tlhelela eka rikwavo. Mhaka leyi yi dyile Mahatlani kutani a hetelela hi ku tshembisa Eunice leswaku u ta kala a yi lomba eka machonisi hi xikongomelo xa leswaku va ta kota ku hakela swikweleti. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Mahatlani a ku “u nga vileli murhandziwa. Ndzi ta ya vulavula na vamachonisi va ta ndzi pfuna” (p.30) leswi swi kombisa ku va Mahatlani a swi twisisile leswaku rirhndzu ri ta vuna loko a nga endli pulani ya mali yo hakela swikweleti leswi Eunice a nga sala a swi endla loko yena a vhakachile ekaya eGiyani.

Hi ku famba ka nkarhi Mahatlani u vuye a heleriwa hi ntirho kutani a boheka ku teka nsati wa yena wa le xilungwini a ya na yena ekaya ku ya tshama swin'we vutomi hinkwabyo. Hambiswitano a va nga ta dlaya hi ndlala hikuva Mahatlani a kumile mali yo tala swinene naswona a yi tlula lavan'wana va nga humesiwa swin'we. Mali leyi, Eunice a yi vekile tihlo a tlhela a tityela leswaku loko yi herile u ta tlhala Mahatlani a tlhelela eka rikwavo.

Endzhaku ka loko va kombisanile timhaka ta ku hlongoriwa entirhweni na mali ya phenxeni leyi a nga ta yi kuma, hi twa Eunice a nyanyuka, a vula leswaku "ya hina phenxeni ya natswa hikuva yi nonile ku tlula ya Magawuchana lowa Makhelwana wa hina" (p.33). Rito ra ku "nona" ri kombisa ku tala swinene ka mali ya phenxeni leyi Mahatlani a nga yi kuma endzhaku ko hlongoriwa entirhweni. Loko va ri karhi va bula hindlela leyi a va ri endlelani yo ya eGiyani.

Hi nkarhi lowu Eunice a nyanyukile swinene hi ku tala ka mali leyi. U tlhela a ti byela leswaku leswi a va hanyisa xiswona exilungwini va ha ta hanyisa xiswona naloko va ri eGiyani. Hi hala tlhelo a tlhave tihlo ni le ka rifuwo ra Mahatlani ra le kaya ra swifuwo. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Eunice a ku "hi nga ondzisa ku yini hikuva hambi tihomu ti lo nava? Loko xuma xo hela hi to tlhava homu kumbe hi xavisela va tibuchara" (p.34). ku kombisa ku va Eunice a tiyimiserile hi mbilu ya yena hinkwayo ku dya mali na ku xavisa swifuwo swa Mahatlani ivi loko a vona leswaku a nga ha ri na mali, a ta kota ku n'wi tlhala, a tlhelela eka rikwavo.

Ku hela ka xuma xa Mahatlani, Eunice u n'wi hundzukela mavala. Hi twa Eunice a ku:

A ndzi ehleketa leswaku wa swi vona leswaku
a ndza ha ku rhandzi. A ndzi rhandza xuma xa
wena ntsena. Se ndza swi vona leswaku u lo
sala vuhava ntsena" (p.64).

Laha henhla mutsari u humesela erivale leswaku lexi xi nga koka Eunice rinoko a kala a rhandza Mahatlani i mali yo tala, leyi a hamba a n'wi nyika yona loko a ha ku n'wi teka. Ku seketela leswi Eunice u tlhela a ku:

Xuma xi herile, a ndza ha voni vununa bya wena
handle ko vona wanuna wo Ambala maburuka

ntsena. Vununa bya wena byi khulukile ni mati
ya lwandle” (p.64).

Ku va vununa bya yena byi khulukile na mati, swi kombisa ku va a nga ha pfuni nchumu hi tlhelo ra mali na swa le masangwini.

Endzhaku ka loko Mahatlani a n’wi khorwisile leswaku hakunene ku hava nchumu. Marito lama ya Eunice ya kombisa ntshiva lowu kandzeriwaka hi ku va a tikumerile jaha leri a twanaka na rona. Eunice a nga ha swi lavi leswaku Mahatlani a n’wi vula nsati wa yena hikokwalaho ka leswi a nga dyuhala.

Loko va ri karhi va bula hi ku Mahatlani u fela yena hikuva i nsati wa yena, hi twa a n’wi hlamula a ku “mina, u nga ndzi vulu nsati wa wena hikuva u mukhalabya” (p.64) leswi swi kombisa ku va Eunice a balekisa hileswi Mahatlani a nga ha fikeki kahle etimhakeni ta masangu. Mahatalini u tisola a tlhela a vutisa Eunice leswaku hi kona a n’wi vulaka vukhalabye sweswi. Eunice a swi n’wi dyangi helo leswi. Hikokwalaho u n’wi hlamula a ku “u ta tlhariha. U vula leswaku ndzi ta endla yini hi xihotha xo fana na wena” (p.64). Rito ra “xihotha” ri tiyisisa swinene leswaku hakunene Mahatlani a dyuharile ku tlurisa. A nga ha pfuni nchumu matlhelo hinkwawo ya misava. Leswi swi endla leswaku Eunice a hetelela a byela Mahatlani leswaku yena u fanele a suka laha mutini wa yena, a famba na van’wana lava va nga tintangha ta yena naswona lava a tiphinaka loko a ri na vona, ku nga ri mukhalabye wo fana na yena. Eunice a vulavula timhaka ta ku famba na ku ala ku ongola Mahatlani a ri karhi swi vona leswaku wa vabya naswona u hele tani hi ribyanyi.

Endzhaku ka loko a n’wi vutisile leswaku u ta sala a ongola hi mani loko yena a famba hikuva nsati wa yena u tiva yena ku nga ri Khensani loyi a nga n’wi hlongola a tlhela a hlongola na vana va yena va ngati hi mhaka ya yena hi twa Eunice a n’wi hlamula hi ndlela yo kombisa xinyaju hi ndlela leyi:

Ndzi endlile kahle. Se a wu vula yini? Ndzi tshike
ndzi yi huma, u ri ndzi nga swi kota ku ongola kokwa
wa mina. U ngo bola u lo tshama, u ngo nuha mbveee,
a swi suki mina wo tswala hi xihlangi (p.66).

Ntshaho lowu wu tiyisisa ku va Eunice a nga ha lavi ku endla swa masangu na Mahatlani hikokwalaho ka leswi se a dyuharile. Eunice u hetelela a longa nhundzu ya yena a famba na xigangu xa yena Hlayisani va kongoma etindhawini ta vona ku ya tiphina kona vutomi bya vona hinkwabyo. Mahatlani u hetelela a ya hlangana na nsati, Herisa na vana enkosini wo heleketa Muhahluri endlwini ya yena yo hetelela kutani wa n'wi teka va ya tshama na yena emutini wa vona vutomi bya yena hinkwabyo.

4.3.1.7.4 Ku xanisa hi swo fambelana na swa masangu

Eka tsalwa leri timhaka ta ku fambelana na swa masangu ti sungula loko Mahatlani na Khensani va ri karhi va hlahluva eka Muhahluri laha va pfaka va khumba na mavito ya Bamuzi hi ku n'wi lumbeta leswaku loko Mahatlani a ri exilungwini u sale a etlela na Khensani ku kondza a kuma n'wana loyi va nge i Dlayani. Timhaka leti ti paluxiwa hi Muhahluri loko a ri karhi a va hlahluva a ku "ma holova emutini. Mi holovisa hi risana, n'wana wa matlhari. Risana leri ri lo hungukiwa, a hi rimitsu ra ka n'wina" (p.54). Marito Muhahluri ya endlile leswaku a tikuma a kombisa ku tsaka a nga tiyimiselanga kutani n'anga yi byela leswaku wa yi kavanyeta hi ku nyanyuka ka yena. Endzhaku ka swona Muhahluri u yile emahlweni a va hlahluva a ri karhi a vulavulela hi ndlela leyi:

Ndzi ri tata wa yena i thicara, thicara ra movha
mani! (A chela tinholo exipacini.) Va ka hina
va ndzi byerile sweswo. A ndza ha ri na swin'wana
leswi ndzi nga mi byelaka swona (p.54-55).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Muhahluri a hetile ku hlahluva naswona a nga ha lavi ku kanetiwa. U vula mahungu lama a ri karhi a tisirhelela hi ku vula leswakuswikwembu swa ka vona swi n'wi kombile swona evurhongweni a ku na ntiyiso wun'wana wo tlula wona.

4.3.1.7.5 Ku xanisa hi timhaka ta vukati

Eka ntlangu lowu hi kuma Eunice a tikisela nuna Mahatlani eka vukati bya vona lebyi a byi languteriwile ku va lebyi byo hlawuleka. Eunice se a tiberile leswaku Mahatlani a nga ha n'wi rhandzi. Mahatlani o ala a sindzisa hikokwalaho ka leswi Eunice a ha ri xinjhinana lexi tshamelaka ku dzinginika loko xi dzinginisiwa.

Hikokwalaho ka ku va Eunice a rhandziwa swinene hi Mahatlani, loko a ha ku vuya hi le kaya u hlohlotela leswaku a hlongola nsati wa yena wa xitekwa leswaku a ta sala a tshama a ri yexe hi xikongomelo xa leswaku a nga kavanyetiwi hi nchumu ehenhla ka Mahatlani nuna wa yena.

Timhaka ta leswaku Mahatlani u fanele a hlongola nsati wa yena, mutsari u tiveka erivalemi loko Eunice a byela Mhatlani a ku “phela u fanele ku n’wi hlongola leswaku ndzi ta va na ntiyiso wa mhaka” (p.32). Mahatlani a boheka ku hongola Khensani nsati wa yena wa xitekwa hikuva handle ka swona Eunice a nga ta swi kota ku famba na yena eGiyani ku ya hloma, va tshama swin’we vutomi bya vona hinkwabyo ku kondza va hambanyisiwa hi Xikwembu.

Timhaka ta vukati ti tlhela ti tlhela ti paluxiwa hiloko Eunice a hlohlotela Mahatlani ku ya en’angeni ya yena (Muhahluri) ku lavisisa leswaku Khensani a nga n’wi hlongorisisa ku yini laha kaya.

Endzhaku ka loko Muhahluri na Mahatlani va burile hi ta vunghana na vuntangha bya vona, Muhahluri u komberile Mahatlani ku vula lexi a lavaka ku endleriwa xona handle ko kanakana hikuva a a swi vona leswaku u le ku tilulalumeni. Xihundla xa Mahatlani xo hlongola vana ni nsati (Khensani) xi hlamuseriwa hi mutsari loko mahatlani a ku:

Mhaka ya mina Hileswaku ndzi lava ku hlongola
nsati wa mina Khensani ni vana va yena. Ndzi
lava ku sala ni lontsongo. Khensani u ni n’wana
lontsongo va nge i Dlayani. I wa mina, ndza n’wi
tiva (p.43).

Marito ya Mahatlani ya pfurile Muhahluri xifuva kutani a n’wi vutisa leswaku u lava ku endla yini hi Khensani na n’wana loyi a nge i Dlayani. Mahatlani u hlamurile a ku “ndzi lava ku n’wi lumbeta hi ku vula leswaku Dlayani a hi n’wana wa mina leswaku a ta kota ku famba kahle” (p.43) ku tiyisisa ku va a tiyimiserile ku endla leswi a nga tshembisa Eunice leswaku loko a fika ekaya u ta swi endla, ku nga swa ku hlongola nsati wa yena wa xitekwa.

Timhaka ta vukati ti tlhela ti paluxiwa hiloko Eunice a nyowela loko Mahatlani a fanele a famba na Khensani etin’angeni ku ya lavisisa timhaka ta muti wa vona. Ku nyowela

ka yena ku tikomba loko a ku “he wena Mahatlani, hikokwalaho ka yini u famba u nga ndzi lelanga xana? U vona mbyana leya wena!” (p.50) leswi swi kombisaka ku va a nga swi tsakeli hi mbilu ya yena hinkwayo ku va vona Mahatlani na Khensani va ri swin’we eriendzwenro ro leha swin’we hi ku chava leswaku nkarhi wun’wana va nga famba va ri karhi va n’wi hleva ndlela hinkwayo.

Ekun’we heteleleni Eunice u byela Mahatlani leswaku yena a hi munhu wo tshama evukatini. Loko ku ri ku Mahatlani a tityela leswaku wa n’wi tivela, swi vula leswaku u lo twa hi vanhu ku nga ri yena hi byakwe. Eunice u hlamula Mahatlani endzhaku ka loko a ti ba xifuva, a vula leswaku u fanerile ku n’wi yingisela hi yena nuna wa yena naswona u n’wi gangisile hi ku va a n’wi dyondzile a tlehela a kandzela hi ku n’wi tiva leswi hetisekeke hi ku “u lo twa hi ndhuma leswaku ku na Eunice, a wu n’wi tiva kahle” (p.66) laha ku paluxiwa leswaku Eunice a ku ri nhlokoziyapandza na kona a nga ri mundzuku bya vila a hi ta nwa masiha. Vukati a nga byi rhandzi. Xa yena a ku ri ku famba a dya timali ta vavanuna va mintlunya lomu swilungwini.

4.3.1.8 *Ndlandlalati ya Malenga*

4.3.1.8.1 Ntshikilelo wa miehleketo

Mhaka ya ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna hi ku tshikileriwa emiehleketweni yi sungula loko Xisandzhaku a vuyile hi le Joni a ri karhi a vabya. Xisandzhaku a vabya vuvabyi bya tingana lebyi a tluletiweke hi vavasati va le Joni. Nkarhi hinkwawo laha a etlerile kumbe ku tshama kona, a tshamela ku khohlolakhohlola hikuva se vuvabyi a byi tinyikile matimba emirini wa yena. Na yena n’wini se a swi vona na ku swi twa leswaku Xikwembu Xi le kusuhi ni ku n’wi vitana leswaku a ta ya tshama ekaya ra yena ro hetelela, a nga ha kanganyisiwi hi nchumu.

Loko Xisandzhaku a swi vonisa xi sweswo a nga ha hetangi nkarhi, u lo tiyisela a huwelela nsati wa yena N’wa-Khazamula leswaku a ta n’wi rhuma eka ndzisana ya yena Xihlayamagoza leswaku a ta, a ta n’wi vona Xikwembu xi nga si n’wi teka.

N’wa-Khazamula u tekile nkarhi ku pfumela ku rhumiwa hi nuna leswi nuna a n’wi rhumaka swona hi ku va ku vabya ka nuna wa yena a ku n’wi nyangatsa tanihileswi na le kaya a a nga ha vuyi, o sungula ku vuya kaya sweswi a hlasele hi mavabyi ya vavasati va le Joni. Hi ku ya hi N’wa-Khazamula, haleni kaya ka yena o vuyisa mavabyi

ntsena handle ka rirhandzu leri va nga twanana hi rona loko va ha gangisana. Ku sihalala ni ku hlundzuka loko ka N'wa-Khazamula loko a rhumiwa hi nuna wa yena Xisandzhaku ku ya vitana makwavo Xihlayamagoza ku tikomba ku hlamuseriwa hi mutsari loko N'wa-Khazamula a ku:

Ixi, nkatanga, nkatanga wa swinjhini? Namuntlha loko se u te khuvaxaxa, laha kaya hi kona u nge nkatanga, nkatanga – ndzo va nkatanga loko se u vuya hi le Joni u ri karhi u hlala. Ndzo byeriwa ku hatlisa kasi hi mina ndzi nga te yini? (p.1).

Ku vulavuleriwa ka Xisandzhaku hi N'wa-Khazamula a ri karhi a vabya ku endla leswaku Xisandzhaku a tshikileleka eka mavabyi ya yena ni le miehleketsweni. Marito lama ya tlhela ya kombisa leswaku N'wa-Khazamula a nga swi rhandzi ku tirhela Xisandzhaku sweswi a nga vuya eJoni ni vuvabyi byebyi byi nga n'wi hlasela. N'wa-khazamula u ya emahlweni a vulavulela nuna wa yena hi ndlela leyi:

A hi nga karhi hi nga vuli ku ri swi ta chipa swa le madorobeni. Namuntlha swi kwihi? A hi nga mi byeli? N'wina mi ku he va-Mijaji i Mafotini - hi pfalekile mahlo, hi rivarisa hi van'wandhindhani, hi hina va-N'wamakenya, hi hina Mahedeni, namuntlha se swi kwihi? Ho vula hina vamana wa Xikohlola – a hi ri mundzuku. Ha vula hina va-Mijaji – Hi chava yini nsimbhi yi chayile khale (p.1).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va N'wa-Khazamula a tshikilela miehleketo ya nuna wa yena Xisandzhaku hi ku n'wi tsundzuxa leswaku loko a ha tirha kahle exilungwini a a nga lavi no n'wi vona ekusuhi na yena naswona a a nga n'wi hlayisi hikuva na vana va yena a va famba va lo byanyu. Ku tsundzuxiwa ka hungu leri ku tlhela ku kombisiwa hi marito yo tika, yo gandzela lama Xisandzhaku a tshama a ri karhi a byeriwa wona. Marito ya kona i Mafotini, pfalekile mahlo, vaN'wandhindhani, N'wamakenya na

Mahedeni. Hi ku ya hi N'wa-Khazamula, marito lama ya kombisa leswaku Xisandzhaku a nga ha n'wi rhandzi hileswi a kurile kumbe a khegurile kasi hi hala tlhelo a a nga dyondzangi. Marito ya makenya ya kombisa swinene ku va tindlu leti a ti akiwile eka Xisandzhaku ti fuleriwile hi mabyasi hambileswi eJoni Xisandzhaku a a etlela eka leta xilungu ta mazinki. Kasi hi hala tlhelo a a tekiwa a ri munhu loyi a nga tivi timhaka ta Xikwembu. Hi ku ya hi N'wa-Khazamula, swilo leswi swi nga boxiwa laha henhla hinkwaswo, hi swona leswi swi nga endla leswaku loko Xisandzhaku a fika entirhweni eJoni, a kuma nsati wo ambala xilungu kutani yena a nga ha khathariwi haleni mananga.

N'wa-Khazamula u hetelela hi ku "... nsimbhi yi chayile khale". Hi marito man'wana N'wa-Khazamula a a kombisa leswaku ku vuya u vuyile nuna wa yena kambe u lo vuyisa sirha ntsena.

Mhaka ya ku vulavuleriwa no tshikileriwa ka Xisandzhaku hi N'wa-Khazamula yi ve yi hlundzukisa mativula ya vona Xikhohlola hikuva a a swi vona leswaku mana wa yena a sapatela tata wa yena a ri karhi a swi vona leswaku u vabyela ku fa. Xikhohlola u hetelela a kanya mbilu a vutisa mhani wa yena xidyoho xa tata wa yena lexi xi endlaka leswaku a kala a n'wi rhuketela hi ndlela leyi. U ri vutisa hi ndlela leyi:

Kune ka mhani – kasi swi lo yini mi ngo
vulavula na tatana hi ku va konyolola va
ri karhi va twa ku va va hi ndlela leyi? Hina
swi hi hlambisa timbilu leswi mi swi vulavulaka (p.1).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va mbilu ya Xikhohlola yi vavisekile swinene loko a twa ni ku vona manana wa yena a nga kombisi xichavo eka tatana wa yena Xisandzhaku. Leswi swi kombisa leswaku Xikhohlola a nga yimi na mana wa yena hambileswi tatana wa vona a nga va sapoti hikokwalaho ka ku yengiwa hi vavasati va le Joni. Mavutiselo na mavulavulelo ya Xikhohlola ya hlundzukisile N'wa-Khazamula ku tlurisa hikuva a a swi vona leswaku Xikhohlola u yima na tatana wa yena hi mhaka ematshan'wini yo yima na yena hileswi a va siyile a ya eJoni a tlhela a nga va rhumeli mali ya ku xava swakudya. Ku hlundzuka loku ka yena ku endla leswaku a n'wi vulavulela hi ndlela leyi:

Konyolola, konyolola – u tiva yini wena mbuyangwani?
Wa ku tiva lomu hi nga rhandzana kona na tata wa wena?
Hi nga ndzi sukela mina lahawani! Hi swo swi mi endlaka
n’wina rixaka ro oma tinhloko wonge maribye; n’wina
vo ka mi nga kanetiwi – loko hi kaneta mi ri hi mi tekela
matiko ya n’wina. Wa nga ndzi sukela mina – na lexi xa
xikosi wonge i vigidyamelo bya tifenhe lahawani! (p.2).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va N’wa-Khazamula a karihile swinene hikokwalaho ka mavulavulelo ya n’wana wa yena Xikhohlola. N’wa-Khazamula u vulavulerile Xikhohlola ku kondza a rivala leswaku nuna u n’wi vitanile ku ta n’wi rhuma ku ya vitana Xihlayamagoza leswaku va tata vonisana hikuva se a swi vona leswaku siku ra malakiya ri fikile. Hambiswiritano, ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna hi ku tshikileriwa emiehleketweni ti tlhela ti humelela loko Xikwembu Xi endla masingita ya leswaku Xihlayamagoza a humelela swi nga languteriwangi emutini wa buti wa yena Xisandzhaku ku ta ta n’wi pfluxela hikuva a swi twile hi mahungundlela leswaku u vuyile haleni kaya hi mavabyi.

Leswaku N’wa-Khazamula u rhumiwile hi Xisandzhaku ku ta n’wi vitana leswaku va ta vonana a nga se hundza emisaveni a nga si byeriwa swona hi Xikhohlola. Xihlayamagoza u hlamarisiwile hi huwa leyi a yi biwa hi N’wa-Khazamula loko a nghena emutini wa hosi ya yena Xisandzhaku. Xihlayamagoza u ve a vutisa N’wa-Khazamula leswaku hikokwalaho ka yini a ba pongo ku ri karhi ku vabyiwa laha kaya. Ku vutisa ka yena ku endlile leswaku N’wa-Khazamula a n’wi khandziya hi le henhla hi marito yo tlhava swinene lama a ma veketela hi ndlela leyi:

Tinyakanyaka, tinyakanyaka – o va mina N’wa-
Xinyakanyaka – kasi hi mina ndzi nga te hosi
ya wena a a fambe a rhurhuvula mavabyi ya
vavasati va le Joni? Ndzi tshikeni mina –
ndzi tshikeni mina – ndzi tshikiseni sweswi

mhayi – ndzi fela yini? A ndzi ri kona tolo ka
siku? Mi nga ndzi dyi, ndzi tshikiseni sweswi.

A ndzi ri loko swa ha ri swinene a ku dyiwa
Xivharivhari na Xiyeseyese xi huma hi tinhompfu
– makhekhe ge! Rifuva ri ku vuyavuyani
Mun'wanati (p.2).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va N'wa-Khazamula a ri ni xikulela eka vavanuna va ka Maluleke hinkwavo. N'wa-Khazamula u kombisa leswaku yena a nge swi koti ku miyetiwa ku vulavulela nuna wa yena Xisandzhaku hikuva loko a ri exilungwini a nga n'wi vuyiseli swakudya hikokwalaho ka ku yengiwa hi vavasati va le Joni. Marito ya “makhekhe ge! Rifuva ri ku vuyavuyani Mun'wanati” ya kombisa ku tiphina ka Maluleke ni vavasati va Joni hi mahinyahinya ku fikela loko va n'wi chela vuvabyi kutani a tsutsumela haleni kaya leswaku yena a ta n'wi hlayisa.

Xihlayamagoza u lo na twa na ku twisisa leswi a swi vulavuriwa hi mhanitsongo wa yena N'wa-Khazamula, a hlundzuka swinene. Xihlayamagoza u hetelela a pfilungana miehleketo a nga ha swi tivi leswaku a nga endla yini. Hambiswiritano u kanyile mbilu, a teka xiboho xo miyeta mhanitsongo wa yena N'wa-Khazamula hikokwalaho ko xixima vuvabyi lebyi a byi hlasela makwavo wa yena Xisandzhaku.

Xihlayamagoza u miyetile N'wa-Khazamula a ku “pfala nomo wa wena wu rhungeka – wa swi twa na? Wa swi twisisa leswi ndzi ku byelaka swona” (p.2) ku boxa ku va Xihlayamagoza a hlundzukile swinene hikokwalaho ka leswi a ba pongo lerikulu hambi leswi makwavo wa yena Xisandzhaku a ri karhi a vabya. Ku va N'wa-Khazamula a fanele ku “pfala nomu wu tlhela wu rhungeka” swi kombisa ku va Xihlamagoza, a n'wi lerisa kunene leswaku a nga ha vulavuli nchumu kumbe ku ba pongo ku fikela loko makwerhu wa yena Xisandzhaku a hola eka mavabyi lama ma nga n'wi khoma. Timfanelo ta vaxinuna ti tlhela ti oviwa loko N'wa-Khazamula a byela Xihlayamagoza leswaku yena a nge swi koti ku miyetiwa hi yena hikuva a hi nuna wa yena. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko N'wa-Khazamula a hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Ku rhunga nomo, mi vula mani? A mi to miyeta
nsati wa n'wina N'wa-Yingwani. Mina mi ndzi

tshikisa sweswi. Mi nga ndzi weli ehenhla phela
mina. A ndzi welaweriwi hi nuna wa vanghana
mina Mijaji. Loko mi nga ndzi tivi, ndzi ta mi byela
lexi xi nga mita hi nkolo wa huku phela. A hi mina
wo bya vila phela, na n'wina ma ndzi tiva leswaku a
ndzi byi siyi byi virile; ndzo hluta ndzi n'wa, ndzi
suka ndzi famba me Mijaji (p.2).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va N'wa-Khazamula a toloverile ku tshama a ri karhi a vulavulela vaxinuna nkarhi hinkwawo hi xikongomelo xo endla leswaku miehleketo ya vona yi hetelela yi nga ha tirhi kahle. Hileswaku yi hetelela yi tirha tanihi ya munhu loyi a hlanganaka nhloko kumbe a hundzuka muti ri xile. Mavulavulelo ya yena yo hlanganisa vavanuna va ka Maluleke tinhloko ya hetela ya endla leswaku Xihlayamagoza a n'wi byela leswaku u ta kala a n'wi ba naswona swivulavula leswi a swi endlaka laha ka Maluleke swi vangiwa hileswi Xisandzhaku a nga si tshamaka a n'wi tlhandleka voko hi mpfhuka a n'wi teka a ta hloma laha kaya ku fikela loko a n'wi kumisa vana a tlhela a n'wi lovola.

Xihlayamagoza u hetelela hi ku byela N'wa-Khazamula leswaku u fanele a swi tiva leswaku mombo wa yena a hi wona lowu a faneleke ku tlangela ehenhla ka wona hi ku khandziya a chika, a khandziya a chika ku fana na leswi a khandziysaka xiswona wa buti wa yena Xisandzhaku hikuva siku rin'wana u ta n'wi komba xo mitiwa hi huku naswona u fanele a swi lumuka nakambe exikolweni xa yena (Xihlayamagoza) a hi vujitamelo bya vavasati va swiphuphuphu swo fana na yena. N'wa-Khazamula u lo na twa leswi a swi vulavuriwa hi Xihlayamagoza, a n'wi hlamulelo etlhelo kumbe ku n'wi vulavulela hi ndlela leyi:

N'wina lowu mombo wu ngo vangama wonge i
xilotelo xa Vahlengwe, a mi tivoni? Ku rhunga
nomo, mina? Hi ta mi nyumisa ku ri na vanhu
hina va-Mijaji (p.2).

Ntshaho lowu wa ha tshikilela ku va timfanelo ta vaxinuna ti oviwa ku tlula mpimo hi N'wa-Khazamula eka tsalwa leri hi ku nga lavi ku landzelela milawu leyi a nyikiwa yona hi Xisandzhaku na xihlayamagoza laha mutini wa ka Maluleke. Mavulavulelo ya N'wa-Khazamula ya kombisa swinene ku va a nga ri ni xichavo eka vateki va yena hikuva a nga chavi ku phikizana na vona hi ku vulavula ku kondza vanuna va hlangana tinhloko va nga ha swi tivi leswaku va fanele va endla yini hi yena kwala mutini wa vona.

Hi nkarhi lowu Xihlayamagoza na N'wa-Khazamula a va ri karhi va hlambela hi marito, Xisandzhaku a ri konyeni a tlhela a khohola swinene ku kombisa leswaku vuvabyi bya yena byi ya byi nyanyisa hi huwa leyi Maluleke Xihlayamagoza na N'wa-Khazamula va nga ku yi vangeneni emutini wa yena hikokwalaho ka N'wa-Khazamula wo oma nhloko ongeti i ribye. Ku seketela ntshikilelo lowu wa mavabyi ehenhla ka miri wa Xisandzhaku hi twa a huwelela a ri karhi a kombela ku yisiwa exibedhele a ku “khohlokhohlo – khohlokhohlo, ndza fa minoo, ndza foo! Hatlisani mi ndzi yisa eka dokodela, ndza fa minoo, ndza fa minoo!” (p.3) ku kombisa leswaku Xisandzhaku a twa ku vava swinene naswona se a ri eku suhi ni ku hundza emisaveni kumbe ku raha bakiti loko Xihlayamagoza na N'wa-Khazamula va ri karhi va nyiketana hi marito yo tika swinene.

N'wa-Yingwani, nkata Xihlayamagoza hi yena a nga swi twa loko Xisandzhaku a va huwelela leswaku va ta n'wi tsutsumisela exibedhlele. Endzhaku u byerile nuna (Xihlayamagoza) leswaku Xisandzhaku wa n'wi huwelela naswona u tikomba a ri kusuhi ni ku fa, a sukeli N'wa-Khazamula a ya pfuna makwenu hi ku endla leswi a n'wi lerisaka swona.

Xisandzhaku u vile a hlamula nsati leswaku u tsandzeka ku swi twa hikokwalaho ka leswi a rhuketelanaka na ku laya mhanitsongo wa yena N'wa-Khazamula. Ku pfilunganyisiwa nhloko ka Xihlayamagoza hi N'wa-Khazamula ku hlamuseriwa hi mutsari loko Xihlayamagoza a hlamula ntsati a ku “ndzi hlanganisa nhloko hi xexa nkavari xi ndzi byelaka nyongwa ntsena” (p.3) ku tshikilela ku va N'wa-Khazamula a ri ni nkanu lowu kombisaka ku delela swinene. Hi ku vona leswaku N'wa-Khazamula a nga miyeli ku vulavula mihupana ya yena, u N'wa-Yingwana u vile a nghenela, a tshinya sesi wa yena (N'wa-Khazamula), ku tshika ku phizana na vavanuna vamuti hi

ku va ala ku layiwa hambileswi a nga ntswatsi wa muti. Mutsari u veka mhaka leyi erivaleni loko N'wa-Yingwani a ku:

Mhayi n'wina mhani N'wa-Khazamula, noyi loyi a nga kuma n'wina a nga ha ri kona. U file. A swi tikobmi ku hanya kahle leswi. I mavulavulelo ya njhani wonge mi lo hundza muti ri xile. Hina hi nga tindzisana ta n'wina laha vukatini mi hi dyondzisa yini? Hi ta layiwa hi mani? Mhani wa jina i mani? Ntswari wa muti, wa swivulavulelo sweswi mi swi vulavulaka? Kasi swi lo yini ka va ka yini (p.3).

Marito ya N'wa-Yingwani ya tiyisisa ku va hi mpela N'wa-Khazamula a kombisi xichavo eka vavanuna va muti wa ka Maluleke. N'wa-Yingwani u hetelela a nga ha swi tivi leswaku swiendlo swa N'wa-Khazamula swi kombisa ku penga kumbe ku hanya kahle naa. U tlhele a byela na ku vutisa N'wa-Khazamula leswaku loko yena a hanya hi tihlamba laha mutini wa ka Maluleke, xana vona tanihi tindzisana ta yena va ta layiwa hi mani.

Exibedhlele Xisandzhaku va vuye va n'wi chucha a vuya ekaya. Loko a fika ekaya u kumile ku ri hoyihoyi leyi a yi vangiswa hi N'wa-Khazamula. Leswi swi n'wi pfuxerile mavabyi hikokwalaho ka ku ehleketa hi leswi swi endliwaka hi N'wa-Khazamula nkarhi hinkwawo. Ku hlundzuka loku ku n'wi kavanyetaka emoyeni ni le miehlekeweni, Xisandzhaku u ku hlamusela hi yexe hi ndlela leyi:

Ndzi twa ku vava loko ku sarile ku va ni mpfulumpfilu laha kaya wu vangiswa hi manana wa muti lowu.

Swi nga leswi ndzi xanisekile ngopfu emoyeni. Loko a ndzo va ni ntiyiso wa leswaku nhloko ya yena yi teka kahle a ndzi ta n'wi hlongola a ya eka rikwavo (p.44).

Ku va Xisandzhaku a xanisekile swinene emoyeni swi kombisa ku va mahanyelo ya N'wa-Khazamula ya karhatile Xisandzhaku ku sukela loko a n'wi tekile ku ta fikela sweswo naswona wa swi vona leswaku vutomi lebyi a hanyaka byona u ta kala a ya lova a ha hanya byona. U hetelela hi ku byela vamuti leswaku a ri ni miehleketo yo n'wi yisa eka rikwavo, kambe u tlhele a yi tshika hikuva swi tikomba ongeti vutomi lebyi a hanyaka byona hi lebyo hanyiwa hi lavo hundza muti ri xile.

Hambileswi Xisandzhaku a nga boxa leswaku pongo na mindzhukani a nga twanani na swona hikuva swi n'wi vangela ku xaniseka emoyeni, N'wa-Khazamula u tlhele a tshikilela moya wa Xisandzhaku hi ku n'wi hlamula a ku "a mi to hlongola! Hlongolani ndzi famba, kambe mi swi tiva swinene leswaku a mi nga ndzi hlongoli kahle" (p.45) ku kombisa ku va N'wa-Khazamula a tiyisa leswaku hambu ko ba lexi dumaka kumbe va n'wi lavela gandaganda yo ta ta n'wi susa hi yona, va ta va vo tidyela nkarhi hikuva a nge suki. Loko va ri karhi va vulavula hi ndlela yoleyo, Xisandzhaku u tlhele a boxa leswaku loko a va ku wansati wa cincana na un'wana wanuna, a a ta kala a cincana yena hiuva N'wa-Khazamula wa karhata swinene. U tsandzeka no n'wi hlongola hikuva u n'wi tiyiserile malembe ya ku hlaya swinene. Se u ta boheka ku tshama na yena ku fikela loko va hambanyisiwa hi Xikwembu.

Ku tshikileriwa emiehleketweni ku tlhela ku tikomba hi siku Xikhohlola a nga etlelangiki hikokwalaho ko tshamela ku lorha nkarhi hinkwawo. Ku nga etlela ka Xikhohlola ku endla leswaku N'wa-Khazamula a teriwa hi miehleketo ya leswaku vamuti va lava ku dlayela n'wana. Miehleketo leyi, yi endla leswaku a vulavula hi ntshikelelo a nga kongomangi munhu hi ndlela leyi:

Matolo a hi etlelangi na swintsanana. Xikhohlola
u etlela a hahama no pandziwa hi nhloko vusiku
hinkwabyo, kutani mina ndzi ri a hanyi n'wana wa
mina. A a hanyi hi! Lava vo tala mi dyeteterile, loko
mi vona ku ri se mi hetile mi ri haku hlongola, ndzi
nge hlongolani, ndzi tifambela ndzi ndzi ya fela ekaya.
A hi mina wo sungula ku hlongoriwa evukatini,
naswona a ndzi nga vi wo hetelela. I khale ndzi ri karhi

ndzi mi dyisa mbitsi laha mutini (p.46).

Mavulavulelo lama ya nyangatsile Khapakhapa hikuva a a swi vona leswaku ya tikisela tatana wa yena emiehleketweni. Timhaka ta vuloyi hi tona leti Xisandzhaku a nga te a nga ha ti lavi ti vulavuriwa emutini wa yena hikuva yena se u hundzukile.

Khapakhapa u ringetile ku miyeta mhani wa yena kambe a sihalala. N'wa-Khazamula u yile emahlweni a tivulavulela mijamujamu ya yena, leyi kavanyetaka timhaka leti ku vulavuriwaka hi tona. Khapakhapa u hetelela a lahleriwa hi miehleketo, a sungula ku rhuketela mana a tlhela a n'wi tshembisa leswaku loko a nga miyeli u ta kala a n'wi ba.

N'wa-Khazamula u lo na twa leswaku u fanele a biwa, a hlamula Khapakhapa a ku "ringeta, ndzi ta ku handzulela xiburukwana xexo xa wena na ntupa mina Mjaji – u nga ndzi dzuvuleli" (p.46) ku kombisa ku va N'wa-Khazamula a ala a ri karhi a va jamukela hambiloko n'wana wa yena Khapakhapa a ri karhi a n'wi miyeta. Xisandzhaku a a tiva nsati wa yena ku tlula mpimo. Loko se a vona leswaku Khapakhapa u teriwa hi miehleketo yo lwa nimana wa u ve a n'wi byela leswaku a rhulisi mbilu ya yena hikuva N'wa-Khazamula a nga na mahayelo lamanene naswona loko o landzelelana na swivulavula swa yena u ta kala a pandziwa hi nhloko, a hetelela a nga ha swi tivi leswaku u fanele a endla yini lexi xi nga ta n'wi pfuna kumbe lexi xi nga xona laha misaveni.

Tani hilaha swi hlamuseleke hakona laha henhla, Xisandzhaku a hundzukile. A tinghenela kereke. Loko vamuti na yena va ri karhi va vulavula hi ku karhata ka N'wa-Khazamula laha kaya, u vuye a va lemukisa leswaku hinkwavo ka vona va fanele va tshika timhaka ta vuloyi ni vungoma hikokwalaho ka leswi yena a nga hundzuka. U hetelele hi ku va hlamusela leswaku yena u lo yimela ntsena ku ya kombela Xikwembu leswaku Xi n'wi rivalela eka swidyoho swa yena leswi a nga swi endla laha misaveni hi xikongomelo xa leswaku a ta kota ku hanya vutomi lebyinene. U tlhele a kombisa leswaku loko ingi a ku nga ri Xona, a ta va a hundzisiwile emisaveni hi vuvabyi lebyi a byi n'wi khomile masikudzhaku.

Mahungu ya Xikwembu ya nyanyurile N'wa-Khazamula ku kala a rivala mijamujamu ya yena, a ba xivuvutana hi ndlela yo kombisa ku monya kereke, a vula leswaku i mhaka ya kahle, ntsena lexi xi nga sala i ku va Xisandzhaku nuna wa yena a n'wi

xavela fasikoti leyi a nga ta hamba a yi ambala loko a ya ekerekeni na yena (Xisandzhaku).

Hinkwaswo leswi a swi vula N'wa-Khazamula a nga swi vuli swi suka embilwini yena hikuva yena i u hanya vuhedeni ntsena. Khapakhapa na yena u ve a seketela mhaka ya Xikwembu a tlhela a kombisa vamuti leswaku na madzolonga lama ma nga kona laha kaya ya vangwiwa hi ku fularhela Xikwembu.

Tatanantsongo wa Khapakhapa, yena Xihlayamagoza na yena u yimile na mahungu lama ma teke na hosi ya yena Xisandzhaku, kutani ehenhla ka wona a tlhandlekela hi ku vula leswaku hakunene kumbe a hi ta cinca na mahanyelo laha mutini naswona nkarhi wun'wana kereke leyi a yi ta endla leswaku N'wa-Khazamula a rivala Ximakasiki, a hundzuka a nghena kereke. Mavonelo na mavulavulelo ya Xihlayamagoza ya ntlhotlhile miehleketo ya N'wa-Khazamula hikuva swa vun'anga a swi twisisa swinene. U hetelela hi ku sola timhaka ta vujagani hi ndlela leyi:

Ixi! Hi ta byi vona vujaganinyana bya n'wina
byo bola. Ndzi ta swi hangalasela ekule mina
Mijaji. A ndzi nga swi koti ku teka vana va
mina ndzi va nghenisa evujaganini. Mi vuya
mi hlangane tinhloko hi lomu mi humaka kona,
se mi ku ri hi ya eka Hosi Yesu. Hina a hi yi
kwalaho (p.47).

Xivulwa xa "Ixi! Hi ta byi vona vujaganinyana bya n'wina byo bola", xi kombisa ku va a sola swinene vujagani lebyi Xisandzhaku a byi nghenisaka emutini wa vona byo ka byi nga pfuni nchumu. Ku va N'wa-Khazamula a hangalasela vujagani lebyi ekule swi kombisa ku va a nga swi lavi leswaku byi nghenisiwa emutini wa yena na nuna wa yena Xisandzhaku. Marito yo hetelela ya N'wa-Khazamula ya "Hina a hi yi kwalaho," (p.48) ya kombisa leswaku yena a nge pfuki a tinyikile eka Xikwembu ni siku ni rin'we hileswi a tiyimiseleke ku hanya hi rito ra swikwembu swa vakokwana wa yena.

Endhzaku ka loko N'wa-Khazamula a hlamurile hi ku sandza kerekendlela leyi, Xisandzhaku a nga n'wi helelangi mbilu, u lo va kombisa ntsena leswaku Xikwembu

xi na matimba naswona a xi tsandziwi hi nchumu laha misaveni. U hetelela hi ku vula leswaku hikokwalaho ka matimba ya Xona, loko se moya wu ngenile hi matimba, u ta hundzuka a fana na hina van'wana. Na tinhlole na swa vun'anga bya Ximakasiki u ta hambana na swona hi ku copeta ka tihlo. Ku va va tata ku vulavula hi timhaka ta vun'anga, swi endla leswaku loko N'wa-Khazamula a twa va swi sandza hinkwavo ka vona, a tsundzuka Ximakasiki na tinhlole ta yena hi ndlela leyi:

Mina ndzi ri Ximakasiki a a ti laha mutini lowu a ta
hi hlamusela lexi xi nga mhaka. N'wana wa mina hi
luya wa vabya, ndzi ri a a hanye a nga fi. Mi ta
sungula swilo swa va Yesu-Yesu wa n'wina, loko
se swilo swi onhakile. Wena Xisandzhaku u nuna
wa mina ntsena (p.47).

Ntshaho lowu wa kombisa ku va N'wa-Khazamulaa tsakela leswaku loko ku ri leswi swi karhataka laha mutini va fanele va vitana n'anga Ximakasiki ku ta lavisisa xikarhati xa kona.

4.3.1.8.2 Ku xanisa hi tlhelo ra swa timali

Hi tlhelo ra mali leyi N'wa-Khazamula a yi lavaka, ya ku ya tshungurisa Xisandzhaku etin'aganeni Xikwembu Xi nga se n'wi teka, Xisandzhaku u vula leswi swi landzeka:

Sweswi wa swi vona leswaku ndzi le ku vabyeni
naswona a ndzi le ku tirheni, ndlala na yona hi
leyi, ya nuha etikweni, kutani mali yo tshika ku
xava swakudya yi yisiwa etinhloleweni yi ta huma
kwihi. Nswona wena N'wa-Khazamula ndza swi
tiva leswaku u lava ku famba ku hlwanyana mali
ya mina emabyalweni (p.17).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va mbilu ya Xisandzhaku yi va va swinene hikuva a swi tiva leswaku hambiloko o n'wi nyika mali leyi a yi lavaka u ta famba a yi tlangisa hi ku xava byalwa hikuva i xindzendzele. Leswi swi kombisa ku va Xisandzhaku a hlanganile nhloko a nga swi tiva leswaku a nga endla. Ku "hlwanya" swi vula ku dya mali hi vusopfa hi ku xava swilo leswi swi nga pfuniki nchumu.

Loko N'wa-Khazamula a yisa emahlweni u vulavula hi ku yena a xi xidakwa naswona wa swi tiva leswaku mali yi nga ntirho wa nkoka laha misaveni. Xisandzhaku a nga n'wi yingiselangi hikuva se a na swi tiva leswaku u fanele a hlamula yini, u lo hetelela a n'wi hlamusela hi timhaka ta vana ta xikolo a ku "u fanele ku tsundzuka leswo vana va dya, va ya exikolweni, va ambala, va fanele ku kuma dyondzo yi nga mhaka leyikulu evuton'wini bya namuntlha" (p.18). Loko Xisandzhaku na N'wa-Khazamula va ri karhi va bula hi timhaka ta mali, Xihlayamaogoza a va yingiserile. U ringetile ku nghenela a va miyeta kambe N'wa-Khazamula o vuyavuyani ehenhla ka yena hi ndlela leyi:

Dlomu! Kambe n'wina va ka Maluleke mi lava
ku ta ku loko hi vula mi hi posela le Rivubye
leswi mi nga n'wina. Ha mi tiva phela a mi
la, phela se ha mi chava, mhayi, a ndzi tiyi
loko ndzi mi vona n'wina va mahlo yo tshwuka
wonge mo ka mi nga etleli – wonge mi va
manjhenghwe (p.18-19).

Hi ku ya hi N'wa-Khazamula Xisandzhaku a fanelangi ku nghenelela timhaka ta nuna wa yena Xisandzhaku na yena. Leswi swa ha kombisa ku va N'wa-Khazamula a ova mfanelo yo ya Xisandzhaku yo vulavula hi xikongongomelo xo va miyeta hikuva se vanhu va le xibedhlele hinkwavo a va langutile vona ntsena loko N'wa-Khazamula a ri karhi a phyaphyarha swo ka swi nga yangi hi kona.

Va lo na vuya exibedhele Xihlayamagoza a rhuma n'wana ku ya vitana thicara Chauke leswaku a ta n'wi kombela leswaku a n'wi tsalela papilla ro ya ka Khapakhapa, ro n'wi tivisa hilaha va fambeke hakona exibedhlele, na ku n'wi tsundzuxa leswaku u fanele a kombela entirhweni a vuya haleni kaya hi xihatla va ta kota ku vonisa timhaka ta muti hikuva mana wa yena wa karhata swinene hileswi a tshamaka a dakwile hi

masiku. Ku dakwa loku ka yena ku endla leswaku a tsandzeka ku hlayisa Xisandzhaku na ku n'wi sindzisa ku endla leswi yena a nga swi rhandziki.

4.3.1.8.3 Ku xanisa hi ku ba

Loko va ha ku vuya hi le Xibedhlele ku ya pfluxela Xisandzhaku, N'wa-Khazamula u yile eka rikwavo, a fika a hamba a ku dlawa hi ndlala hikuva nuna a nga ha ri ntirhweni. Va tekile mali va tekile mali va n'wi nyika kutani loko a fika ekaya, a huma a kongoma eka Ximakasiki ku n'wi kombela leswaku a ta le ka Xisandzhaku ku ta n'wi hlavuva leswaku a ta kota ku va byela lexi a xi dlaya Xisandzhaku. Loko Ximakasiki a fika eka Malulele, N'wa-Khazamula u va hlengeletile va muti wa ka Maluleke a va byela leswaku u vitanile Ximakasiki ku ta hlavua laha mutini leswaku a ta kota ku va byela lexi karhata Xisandzhaku.

Mhaka ya ku Ximakasiki a hlahluva yi hlamarisini no hlundzukisa Xihlayamagoza hikuva makwavo wa yena Xisandzhaku a ha ri xibedhlele naswona u lerisile leswaku swilo hinkwaswo swi pfa swi yimile ku fikela loko a vuya a ta swi lulamisa hi yexe. Ku hlamula ka Xihlayamagoza ku endla leswaku N'wa-Khazamula a n'wi hlamuela ethelo loko a vula ku "tinhlo ta wa nauntlha laha mutini, Ximakasiki a nga tlheli a nga tirhangji leswi ndzi n'wi vitaneleke swona" (p.25) ku kambia ku va N'wa-Khazamula a sindzisa Xihlamagoza leswaku a kala a pfumela leswaku Ximakasiki a hlahluva hambiloko Xisandzhaku a nga ri kona. Ku mpfhumpfha ka N'wa-Khazamula ku endlile leswaku Xihlayamagoza a byela Ximakasiki leswaku swi nge koteki leswaku ku hlahluviwa laha mutini hikuva a ku pfukiwangi. Hi marito ya yena u ri:

Wena Ximakasiki, ndzi ku byela leswaku hi nga
ka hi nga hlahluvi tinhlolo n'wini wa muti a nga
ri kona. Na wena u nga ka u nga swi twisisi
loko mhaka yo tani yi nga endliwa emutini wa
wena hi munhu wa xisati, loyi a nga nghena hi
xuma (p.24).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Xihlayamagoza a nga pfumelelani timahaka ta Ximakasiki na N'wa-Khazamula, to endla swa vun'anga laha ka muti wa buti wa yena

Xisandzhaku a ha ri exibedhlele. Ximakasiki u ve a byela Xihlayamagoza leswaku yena terile mali ntsena. Loko ku ri ku N'wa-Khazamula a ri na yona, u ta ya emahlweni a tirha ntirho lowu a nga tela wona. Hi marito ya yena Ximakasiki u ri:

Mina ndzo tilavela mali ntsena, leswo tala a ndzi na mhaka na swona, i swa n'wina va muti wa ka Maluleke. Loko manana wa ku sweka a ku swi endleka naswona a ri na swa le mandleni, swi lulamile (p.25).

Laha mutsari u kombisa ku va Ximakasiki a tlula nawu wa ka Maluleke lowu a byeriwaka wona hi Xihlayamagoza, wa leswaku loko Xisandzhaku buti wa yena a nga ri kona ku nge pfuki ku hlahluwiwini hikuva hi leswi a nga va lerisa swona a ri exibedhlele. Ximakasiki u yima na N'wa-Khazamula hikuva u ri loko yena N'wa-Khazamula a swi twisisa leswaku ku hlahluwiwa, u ta ya emahlweni a tirha ntirho lowu a nga tela wona, ntsena yena loko a ri na xuma lexi a nga ta n'wi hakela hi xona.

Mahlamulele ya Ximakasiki, lamo sindzisa ku hlahluva, ya vile ya siringa Xihlayamagoza ku fikela loko a vula leswaku a nge swi endli leswi a lavaka ku endla swona hikuva muti wa buti wa yena i muti wa yena. U hetelela hi ku boxa leswaku xa ku antswa i ku va va rhwalana na N'wa-Khazamula va ya hlahluvela laha va nga ta va kavanyetiwi hi munhu. N'wa-Khazamula u ve a yimelela Ximakasiki hi ku vula leswaku "lowu i muti wa nuna wa mina. A ndzi na vavanuna vambirhi, ndzi ri a swi endleki" (p.25).

N'wa-Khazamula u sindzisa Xihlayamagoza leswaku a pfumeela Ximakasiki ku hlahluva timhaka ta muti laha a hetetelaka hi ku vula leswaku swa mutii wa yena naswona yena u tiva Xihlayamagoza a nga ri nuna wa yena, wo n'wi hlamarisa loko a n'wi alela ku tirha swa laha mutini hambileswi nuna wa yena a nga riki kona.

Xihlayamagoza u ringetile ku hlongola Ximakasiki kambe N'wa-Khazamula a ala a vula leswaku hambi ko ba lexi xi dumaka Ximakasiki u ta endla leswi yena a lavaka leswaku swi endleka laha mutini wa yena. Mhaka leyi yi ve yi vilerisa N'wa-Xisandzhaku ku fikela loko a boxa na marito ya leswaku N'wa-Khazamula hi yena loyi a nga dlaya manana wa yena hi xikongomelo xa leswaku a ta sala a karhata tata wa yena. Loko Ximakasiki a twa N'wa-Khazamula a n'wi yimelela u nyanya ku vula swa ku "hi sweswo we N'wa-Khazamula u ri yini wena n'wini wa muti?" (p.26) ku kombisa ku va Ximakasiki a tibyerile ku yingisela N'wa-Khazamula ntsena laha mutini hikuva u tiba na leswaku i n'wini wa muti lowu wu nga wa Xisandzhaku.

Hi nakrhi lowu N'wa-Khazamula a nyanyukile swinene hikuva leswi a lava leswaku swi endleka a swi ri kusuhi ni ku endliwa hi Ximakasiki. Endzhaku ka loko a n'wi vutisile leswaku yena u ri yini hileswi vamuti va swi vulaka, N'wa-Khazamula u hlamurile a ku "ndzi ri a ti biwe tinhlolo la! A ti chayiwe hi bvuma, mina ndzi lava noyi a tiveka – u nga ha tlheli u ndzi vutisa ku ri ndzi ri yini – tirha" (p.26) ku kombisa ku va se N'wa-Khazamula a pfumelerile Ximakasiki leswaku a hlahluva tinhlolo emutini wa yena hambileswi Xihlayamagoza a nga swi tsakeli. Ximakasiki u lo na twa leswaku u fanele a sungula ku hlahluva endzhaku ka loko N'wa-Khazamula a humesile xichuchavele, a sungula ku yimayimeka leswaku a ta sungula ku tirha ntirho wa yena lowu a nga tela wona eka emutini wa Xisandzhaku.

Xihlayamagoza u lo na vona se swi lava ku tlhekeka swa hlahluva hi nkanu, o nghena endlwini, a teka nsambhoko a sungula ku va ba ha vambirhi. Mutsariu hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Xihlayamagoza o ya ku sambhoko o yi wee!

O ta ku ndzi fikile a n'wi teka hi yona, a
n'wi engeta – wa yi twa Ximakasiki – a n'wi
engeta a n'wi engeta, a dumela theve a
rhwala a hlwanyela ekule swirhambyana. ...

Ximakasiki sambhoko yi kufumetile nhlana
wu sala wu lo cinema, a suka a tsutsuma
kun'we ni thevele yakwe; va nyamalala
hi nkarhinyana va siyile ni tifuneko ta mirhi,
tinhlolo ti lo n'walalalalala kwala ti nga
hlwanyiwa kona (p.26)

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Ximakasiki a biwa hikokwalaho ka ku yingisela N'wa-Khazamula loko a n'wi byela leswaku a nga tlheli a nga hlahluvangi hikuva muti wu ba nhloko ya yena.

Ndhuna Xikolokolo u ve a hlamarisiwiwa hileswi a swi humelela emutini wa Xisandzhaku hetelela a tshinelela ku ya vutisa lexi xi va karhataka. Loko ndhuna yi fika yi kumile leswaku Ximakasiki na N'wa-Khazamula ti va dumerile ti dumisiwa hi Xihlayamagoza. Endhaku ka loko ndhuna yi hlamuseriwile, yi vuye yi boxa leswaku emutini wansati hi yena loyi a faneleke ku yingisa hinkwaswo leswi swi vuriwaka hi wanuna tanihileswi wanuna ku nga yena nhloko ya muti.

Ximakasiki u khomisile Xihlayamagoza emaphoriseni endzhaku ko biwa hi sambhoko. U endlile xihoxo lexikulu hikuva u khomisile Xihlayamagoza a tlhela a siya swin'wana swa vun'anga endzhaku ka loko a tsutsumile endzhaku ko biwa.

Endzhaku ko khomisiwa, Ximakasiki u tekile thevele, funeko, tinhlolo na mirhi a ya na swona eChajihofisi. U fikile a va nyika a tlhela a va byela leswaku u n'wi bela ku sindzisa ku hlaluva emutini wa buti wa yena a nga si vuya hi le ku vabyeni exibedhlele. Endzhaku ka loko a va kombile a tlhela a va hlamusela hilaha timhaka ti fambeke hi kona, un'wana wa vakomindanda u vile a n'wi seketela hi ndlela leyi:

Ya twakala swinene mhaka ya wena. Kunene
u lo ta a ta ku tlhontlha emutini wa wena, kutani
a hi koti ku ku pfalela; tlhela u ya ekaya, u ta
vuya loko u tivisiwile siku leri mi nga ta tenga
nandzu. Ximakasiki hi n'wi yisile kwale Xibedhlele
xa Madonoro (p.29)

Ku va maphorisa ya chucha Xihlayamagoza hikuva va nga n'wi voni nandzu, swi kombisa ku va va nga n'wi voni nandzu endzhaku ka loko a bile Ximakasiki loko a sindzisa ku hlaluva tinhlolo emutini wa buti wa yena Xisandzhaku handle ka mpfumelelo wa yena. Ku va Ximakasiki a yisiwile exibedhlele swi kombisa leswaku Xisandzhaku a n'wi vavisile ku tlula mpimpo hikokwalaho ko ka a nga ri na tindleve to yingisela loko a ri karhi a byeriwa ndlela leyi timhaka ti faneleke ku fambisa xiswona.

Siku ro tenga ri vuye ri fika kutani kutani Xihlayamagoza, Ximakasiki na hinkwavo lava a va ri timbhoni eka nandzu lowu, va kongomile ekhoto ku ya tenga na ku basisa leswi va nga swi vona na ku swi endla. Xihlayamagoza u vile yena wo sungula ku vitaniwa ku yima ebokisini.

Muchuchisi u hlamuserile Xihlayamagoza leswaku u khomiwile hikokwalaho ko ba Ximakasiki a kala a ya pfuka exibedhlele naswona miri wa yena hinkwawo a ku ri mikhwalalati ntsena. Muchuchisi u hetelerile a n'wi vutisa loko a tivona nandzu kumbe a nga tivoni nandzu. Xihlayamagoza u vile a hlamula a ku "a ndzi tivoni ndzi ri na nandzu hosi yanga" (p.30) ku paluxa ku va Xihlayamagoza a landzula loko a ta va a bile Ximakasiki loko a sindzisa ku hlahlavua emutini wa buti wa yena.

N'wa-Khazamula u ve a khomiwa a ya pfaleriwa hikokwalaho ka ku a nga hloniphi vamajisitarata na vachuchisi. Ximakasiki u vitaniwile na yena ku ta fakazela lava vambirhi va ha ku hetaka ku vulavula kutani a boxa leswaku leswi swi vulavuriwaka hi N'wa-Khazamula swin'wana hi swona kambe swin'wana a hi swona hikuva u swi chela na swipayisisi swo hambahambana.

Endzhaku ka loko Ximakasiki a nyikiwile nkarhi wo hlamusela hi xitalo leswi swi nga endlekisa xiswona hi twa a ku "mina a ndzi vitaniwangi hi yena Xihlayamagoza, ndzi vitaniwile hi N'wa-Khazamula, a ku ndzi ta vona swa muti wa yena" (p.37) ku tshikelela leswaku Ximakasiki ku kala a ya eka Xisandzhaku, a rhambiwile hi N'wa-Khazamula ku ta n'wi hlalulvela lexi xi karhata nuna wa yena Xisandzhaku emirini. Ximakasiki u ya emahlweni a hlamusela khoto hi ndlela leyi:

Se a ndzi swi twisisangi leswaku Xihlayamagoza
a nga ndzi ttherisa hi leri nge yini kasi a ndzi
vitaniwangi hi yena. Naswona se mali a yi humile
a ku lo sala ntsena ku hetisa ntirho lowu a ndzi
vitaneriwile wona ntsena. Kutani yena a ala a
sindzisa, a sindzisa mina ndzi nga swi voni
kahle ku ri u vula yini. Se ndzo vona hi
mbhoma yi ndzi fanela emakatleni. Ndzi te hi
mina – hi mina ko fana ni kwala. O ndzi vandzeka
hi ntshilani, ndzi kala ndzi ku Xikovele i hosi. Se ndzo
teka hi patu, hikuva nhlana a a yevurile wu sala wu

lo cina, tinyama ti humelele ehandle hinkwato, ngati
yi ku po-po-po, ndzi hlamala na leswi a nga kangatelangiki
ndyelo a ta kuma vuvendze (p.37).

Mutsari u kombisa leswaku Ximakasiki a swi n'wi khomangi kahle ku va Xihlayamagoza a n'wi tlherisa a tlhela n'wi ba hikuva anga yangi ku ya tirhela yena, kambe N'wa-Khazamula. Ximakasiki u tlhele a hlamusela khoto leswaku yena a nga swi kota ku tshika ku hlhluva hikuva se na mali a yi humile, a ri karhi a yi vona hi mahlo ya yena kutani a ku "a a nga ndzi beli ku hanya muyisa loyi. A a bela ku dlaya. Ndzi lo hanyisa hi swikwembu swa ka hina, Xalati-njhe!" (p.37), hi ku ya hi Ximakasiki, Xihlayamagoza a fanele a pfalela ejele vutomi bya yena hinkwabyo u n'wi bile hi xikongomelo xo dlayela makumu.

Xihlayamagoza na Ximakasiki va hetelela va nga gweviwangi kutani va byeriwa ku ya ekaya. Ximakasiki u byeriwile leswaku u ponile ri ahlamile hikuva loko Xihlayamagoza a lo n'wi rhangela ku ya pota, a fanele a khomiwile hikuva timhaka ta vungoma a ti pfumeleriwi ehubyeni ya xilungu naswona u fanele a hambana na swona hikuva siku rin'wana swi ta n'wi nghenisa ekhombyeni leri ri nga ta n'wi pfalerisa ejele vutomi bya yena hinkwabyo.

Ku vuya ka N'wa-Khazamula hi le jele, u kumile Khapakhapa na yena a vuyile hi le xilungwini. Xihlayamagoza tanihi ntovelo u vuye a hlengeleta vamuti endhawini yin'we ku ta va byela leswaku Khapakhapa u vuyile hi le xilungwini. Xihlayamagoza u tlhele a boxa leswaku laha kaya va dya madzolonga va xeve hi hasahasa ya mana wa yena N'wa-Khazamula. Loko N'wa-Khazamula a swi twisa sweswo, u vile a nghena Xihlayamagoza enon'wini hi ku vula leswaku u fanele a nghena entiyisweni wa mhaka leyi a nga va vitanela yona ematshan'wini yo jikajika endhawini yin'we.

Mahlamuelelo ya N'wa-Khazamula ya vile hlundzukisa Khapakhapa hikuva se a swi vonile leswaku mana wa yena u ni xikulela eka tatanatsongo wa yena, u ri "mi dlaya hi sweswi n'wina ... Mi karhata hi ku ka mi nga rhandzi ku tshinyiwa" (p.41). Mavulavulelo ya N'wa-Khazamula a ya nga tshamisekangi hikuva nkarhi hinkwawo a vulavula swilo swo huma endleleni. Khapakhapa u tekile xiboho xo lava ku ba mana wa yena hikuva se a hlundzukile ku tlurisa.

Endzhaku ka loko a byerile vamuti leswaku va nga n'wi pengisi hikuva na yena a wa ha lava ku hanya. Hi marito ya yena Khapakhapa u ri "miyelani mhani ndzi nga si kwata ku tlula leswi ndzi nga kwatisa swona sweswi. Ndzi ta mi rivala" (p.42). Marito lawa ya Khapakhapa ya vavisile mbilu ya N'wa-Khazamula kutani a n'wi hlamurisa xi leswi "kasi na wena se wa dzuvula ka? Wa ndzi hlamba? U vula leswo u ta ndzi rivala, u nga ndzi rivala ndzi ri mana wa wena" (p.43) laha "ku dzuvula" ku kombisa ku va Khapakhapa a nga yimi na mana wa yena eka leswi a swi endlaka laha mutini wa tatana wa yena. Ya ku rivala wona ya vula leswaku loko N'wa-Khazamula alaa hanyisa leswi hanyisaka swona sweswi, Khapakhapa u ta kala a n'wi ba a n'wi vavisa hambileswi a nga mana wa yena.

N'wa-Khazamula u hetelela hi ku tsundzuxa Xisandzhaku leswaku a nga rivali leswaku laha mutini wa ka Maluleke u tekiwile hi nuan un'we ntsena ku nga yena. Hi marito man'wana u kombisa leswaku loko ku ri na mhaka laha mutini u fanele a kombisana na yena ntsena hikuva hi vona vari vambirhi va faneleke ku wu fambisa. Xisandzhaku u ringeile ku kombisa N'wa-Khazamula leswaku pongo leri a ri vangaka, ra ku va rhambela vahedeni laha murtini wa yena ri n'wi fomisa na miri. Loko o va un'wana a a to miyela, a yingisela leswi a n'wi byelaka swona ntsena.

N'wa-Khazamula a swi n'wi khomangi kahle loko Xisandzhaku a tsandzeka ku n'wi yingisela ku ri hi ku i nuna wa yena. U hlamala a hetelela hi ku vula ku "ndzi ri Ximakasiki u ta kumbe mina na wena hi ta ya eka yena vusiku byebyi. Loko swi nga ri tano, ndzi ta ya ku n'wela byalwa ndzi ta vuya ndzi singitana na wena mina mijaji" (p.47) ku kombisa ku sindzisa ka N'wa-Khazamula ka leswaku timhaka leti ta vun'anga, leti Xisandzhaku a nga tirhandzi leswaku ti humelela emutini wa yena, ti endleka hikuva u ri loko a nga pfumeli leswaku Ximakasiki a ta, vona va ri vambirhi va ta ya eka yena ku ya lulamisa swa muti wa vona. U tlhela a ku loko a sihalala u ta ya n'wi n'wela byalwa hi xikongomelo xa leswaku a ta kota ku n'wi kokakoka hi swirho ku kondza va ya nghena eka Ximakasiki.

Va lo na heta ku bula hi timhaka ta kereke na vun'anga, vamuti va hangalaka va ya etlela, va siya Xisandzhaku na nsati N'wa-Khazamula va ri karhi va tihungalasela hi timhaka tin'wana na tin'wana hambileswi Xisandzhaku a voyamela swinene eka timhaka ta Xikwembu. Endzhaku ka loko vamuti wa Maluleke va yile eku etleleni, N'wa-Khazamula u sukile a ya eka Ximakasiki vusiku byebyo. U lo na fika eka

Ximakasiki kutani va sungula ku n'wa byalwa hi matimba va hetelela hi ku twanana leswaku va fanele va vuya swin'we eka Maluleeke ku ta n'wi xavelela leswaku a pfumela leswaku tinhlolo ti hlahluviwa hi xikongomelo xa leswaku N'wa-Khazamula a ta kota ku kuma lexi karhata nuna ni vana va yena.

Loko va fika Xisandzhaku a lo gaa, hi xikosi a ri karhi a ehleketa hi timhaka ta ku hundzuka ka yena na hi timhaka ta muti wa yena. N'wa-Khazamula u nghanile endlwini kutani a pfuxa nuna a ku "ndzi vuyile na yena Ximakasiki. Loko u nga lavi tinhlolo wo vula a ta hi femba. Pfuka u vulavula na yena" (p.50). Xisandzhaku u arile ku pfuka a tisirhelela hi ku vula leswaku wa ha wisa hikuva u tshama a ri karhi a ehleketa hi maxangu lama a n'wi endlelaka wona.

Ximakasiki u xavelerile Xisandzhaku hi ku n'wi byela leswaku u fanele a tivonela eka Xihlayamagoza hikuva u le ku fayeleni ka muti, u fanele a tlhariha a fana na van'wana vavanuna lava va pfumelelaka vavasati ku lawula miti ya vona. Xisandzhaku u vile a hlundzuka ku tluria mpimo kutani a hlamula Ximakasiki u ri "endlani leswi mi swi lavaka a ndzi nge pfuki mina, mo tixisa. A ndzi lavi no twa thyaka leri u ndzi byelaka rona" (p.50) ku kombisa mpimo wa ku sirikenga ka Xisandzhaku endzhaku ka loko Ximakasiki a n'wi sindzisa leswaku a pfuka hi xikongomelo xa leswaku tinhlolo ti ta hlahluviwa laha mutini.

Loko N'wa-Khazamula a vona leswaku Ximakasiki u tsandzekile ku pfuxa Xisandzhaku u nghanile laha a etlelerile kona, a sungulaku n'wi khahlakhahla a ri karhi a n'wi dzudzadzudza, a vula leswaku a pfuki leswaku Ximakasiki a ta kota ku tirha ntirho wa yena ri nga se xa. Xisandzhaku a swi n'wi khomangi kahle, u hetelela hi vula leswaku "hambana ni moya wa mina Sathani – suka mukanganyisi ndziwena" (p.50) ku kombisa kahle leswaku Xisandzhaku a nga lavi ku kanganyisa ni siku ni rin'we.

Loko N'wa-Khazamula a ri karhi a n'wi sindzisa hi ndlela leyi, hi hala tlhelo a ri ku n'wi tlimbeni ka mikolo hi xikongomelo xa leswaku a ta hundza emisaveni yena a ta sala a tiphina ku hlahluva tinhlolo ta Ximakasiki a nga kanganyisiwi hi munhu. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko a ku "makhati ma nga ri mangani Xisandzhaku o wu veka mukhosi a cema hi ku twa ku vava, N'wa-Khazamula u n'wi tlimbile hi banti ra buruku ya yena" (p.50). N'wa-Khazamula u tlimbile nuna hi mikolo ku kala a hundza emisaveni a nga ri ku swi vonieni.

Loko Ximakasiki a swi vonisa sweswo, u vue a hlamala, a vula leswaku se u lava ku famba hikuva a nga swi tivi leswaku u n'wi vitanela ku dlaya nuna wa yena. Hi nkarhi wolowo, Khapaphaka u ngenile a khomile hamela leyi anga dlaya Ximakasiki na N'wa-Khazamula leswaku na vona va ta landza tatana wa yena evuyavangavuyi.

4.3.8.4 Ku tsan'wa timhaka ta vutshunguri

Xihlayamagoza u hetelerile a hambana na N'wa-Khazamula a kongoma endlwini leyi movabyi a n'wi vitana a ri eka yona. U lo na nghena Xisandzhaku a namba a n'wi byela leswaku se mavabyi ya tinyikile matimba swinene hikuva se u hela na ntamu emirini wa yena. Ku hela ka yena ntamu swi endla leswaku a khomiwa hi sululwani leyi endlaka leswaku a nga ha voni kule.

Xisandzhaku u hetelela a byela makwavo leswaku hikokwalaho ka leswi a nga n'wi hlamusela swona u kombela leswaku a n'wi heleketa exibedhlele xa ka Madonoro eGolodivhiya hi ku ehleketa leswaku nkarhi wun'wana kumbe a nga hanya. Xihlayamagoza u lo na huma laha a ku etlerile makwavo wa yena Xisandzhaku hikokwalaho ka mavabyi yo tika, a hlengeleta vamuti a va hlamusela leswaku Xisandzhaku u twa ku vava swinene naswona no pfuka esangwini a nga ha swi koti. U kombela leswaku a heleketiwa exibdhlele eGolodivhiya leswaku a ta ya kuma vutshunguri kona kumbe a nga jinga a hlula eka mavabyi lama.

Vamuti hinkwavo va vuye va swi twisisa handle ka N'wa-Khazamula loyi a tikomba timhaka ta xibedhlele a nga ti twisisa. Ku no twa marito ya Xihlayamagoza ya leswaku Xisandzhaku u fanele a n'wi heleketa exibedhlele, u karihile a tlhela a alana na timhaka leti hi ndlela leyi:

Nahambi leswi hi nga to na hlamula ho poxa,
mina a ndzi swi twisisa leswaku nuna wa mina
a yisiwa eGolodivhiya va ya vhiya kona. A swi
ngheni swinene haleno nhlokweni ya hina va
Mijaji. Nuna i wamina a ndzi na ku lwetana na
van'wana eka yena. I wa mina ndzi ri ndzexe.
I mhaka leyin'wina va ka maluleke mi faneleke

ku yi twisisa. Swa Golodivhiya swona a swi ndzi

suki (p.4-5).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va N'wa-Khazamula a alela Xihlayamagoza ku yisa kumbe ku heleketa makwavo wa yena Xisandzhaku exibedhlele ku ya kuma timhaka ta vutshunguri leswaku a ta kota ku hola eka mavabyi lama ma nga n'wi khoma hi nkarhi lowu a a ri xilungwini. Marito ya "a swi ngeni swinene haleno nhlokweni ya hina va Mijaji" ya tshikilela ku tiyisisa ka yena mhaka ya leswaku Xisandzhaku a nga yisiwi exibedhlele.

N'wa-Khazamula u hetelela hi ku vula leswaku vamuti hinkwavo va fanele ku n'wi twisisa kumbe ku endla leswi yena a lavaka swona hikuva yena hi yena loyi a nga tekiwa hi Xisandzhaku laha ka Maluleke a ri yexe naswona u tiva ku ri hava loyi a faneleke ku vangisana na yena nuna. Vamuti a va ehleketa leswaku Xisandzhaku u khomiwile hi vuvabyi bya T.B. kasi hi ku ya hi N'wa-Khazamula a khomiwile hi vuvabyi bya ndere, byi nga vuvabyi bya vavasati. N'wa-Khazamula u byerile vamuti hinkwavo leswaku swa antswa loko nuna wa yena Xisandzhaku vo rhanga hi ku n'wi yisa etin'angeni va ta kota ku ya twisisa kumbe ku kuma lexi xi n'wi karhata emirini hikuva loko o yisiwa exibedhlele u ta ya vuya hi bokisi ra vafi. Hungu leri ri hlamuseriwa hi mutsari loko N'wa-Khazamula a ku:

I ndere liya! Kutani Valungu va nge swi koti ku
yi tshungula. A va yi tivi. Na hina ha swi tiva
leswaku rikari va lavela ematini, kutani mo
titlunya mi tlhela mi tipfuhheta hi n'wexe,
hikuva u huma exibedhele xa ka Milisi, loko va
kala va n'wi vuyisa laha kaya. Mina n'wini wakwe,
ndzi ri xo sungula hi fanele ku huma mungoma,
hi famba hi vutisa na ku lavisisa eka lava va swi
tivaku, hi twa leswo u dlawa hi mani nuna
wa mina, kumbe u dlawa kwihhi, hi ta kota ku huma

hi famba hi lava tin'anga to ta ringeta. Leswi swa ku
u na thayizeze na thibila hinkwaswo ku hava. Ndzi
vulavurile, ndzi hetile mina wa ka Ntluntlama hi tambha,
ncila a va ololi khoma xipame (p.5).

Marito ya N'wa-Khazamula lama ma nga laha henhla ma paluxa ku va a tsakela
leswaku nuna wa yena a ya tshunguriwa hi xintima hikokwalaho ka leswi tin'anga ta
Valungu ti nga swi kotiki ku tshungula vuvabyi bya xintima ku sukerisa khale ka khaleni
ka lembe ra Makwangala. Hambileswi N'wa-Khazamula a gimetile mhaka leyi,
N'waYingwani u vile a ringeta ku n'wi tsundzuxa leswaku timhaka ta ku ya exhibedhele
a ti titi na vamuti ni maxaka ya yena, ti suka enon'wini wa yena muvabyi hi xiviri. N'wa-
Yingwani u n'wi tsundzuxa hi ndlela leyi:

Mina ndzi ri mhaka yikulu hileswaku rito ro
hetelela ri huma eka yena n'wini, a nga yena
muvabyi. Leswi yena a navelaka ku yisiwa
exibedhlele swi fanerile leswaku swi va tano
ehandle ka ku phikizana. A hi horiseni
mimoya ya hina hikuva leswi swa tinhlolo leswi,
ho tilavela ku tshama hi ku holovisana ku nga ri
na noyi wa cilu. Vangoma ma tiva na n'wina leswaku
va lava mali kutani va nge tsandzeka ku kuma noyi.
Hi ta sala hi banana hi rhanga ro hisa se va hi
gungundzerile na swimalana sweswi hi nga sala na
swona. Na mina ndzo tsundzuxa n'wina va ka
Maluleke (p.5).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va N'wa-Khazamula a tsakela leswaku vamuti va n'wi
pfumelela ku endla lexi a lavaka ehenhla ka nuna wa yena hikuva na yena n'wini N'wa-
Khazamula wa boxa leswaku naloko Xisandzhaku o hundza emisaveni a swi lavi vona

hikuva hi yena loyi a nga ta sala xaniseka hi ku singilela vana va yena vona va tshamisekile na vana va vona emitini ya vona.

Ku bokoloka ka N'wa-Khazamula ku kale ku karhata Xisandzhaku emoyeni hambileswi a twa ku vava swinene emirini. U ve a byela vamuti leswaku N'wa-Khazamula va nga n'wi tekeli enhlokweni hikuva hi yena Sukumbela ya ka Maluleke naswona va fanele va n'wi dyondza leswaku loko o za a sungula ku vulavula, ri ta kala ri pela a nga si miyeta hi munhu kumbe ku ringeta ku pfumela leswi a nga ku byeriweni swona hi van'wana. Mavulavulelo lawa ya N'wa-Khazamula ya kale ya tsundzuxa Xisandzhaku nsati wa yena wo sungula, loyi a nga hundza emisaveni a ha n'wi rhandza. Ku tsundzukiwa ka mahanyelo lamanene ya nsati wo sungula ya hlamuseriwa hi mutsari loko Xisandzhaku a ku:

I sukumbela leyi ndzi nga tirhwalela yona. Ku
fela hi nsati wa xitekwa swa vava. Fahlaza
N'wa-Xirhami, nsati wa mina wo lulama wa rixaladza
ni mafundza ni rirhandzu, u ndzi siyile ndzi nga
ehleketanga, kasi u lo ndzi tlhoma a rinhini, eridzin'wini,
ndzi sala ndzi vona maxangu. Sukumbela hi leyi n'wina
Van'wanati, yi tsutsuma ku fana ni tshwatshwatshwa
enhoveni leyi yi tshwuka. Loko wo yi vona la, yi hundzile
– hi liya-a-a-a, lee (p.8).

Marito lawa ya kombisa ku va mbilu ya Xisandzhaku yi vava loko a ri karhi a xanisiwa hi N'wa-Khazamula loyi a tshamelaka ro n'wi dyisa mbitsi siku na siku. U kala a ehleketa nsati wa yena loyi a nga raha bakiti khale hikokwalaho ka leswi yena a tshamela ro n'wi kombisa rirhandzu masiku hinkwawo tani hileswi a nga tshama a ri karhi a n'wi vulavulela kumbe ku n'wi alela ku endla swo karhi hikuva a swi tiva leswaku Xisandzhaku hi yena nhloko ya muti wa ka Maluleke, laha yena N'waYingwani a nga tekiwa hi yena ku va nsati wa yena wa xitekwa.

Hi siku leri landzelaka, Xihlayamagoza u vile a tinyiketa nkarho wo hlayela N'wa-Khazamula switori swa timhaka ta mhongo wa Matiko. Endzhaku ka loko a hetile ku

va hlayela tona, vamuti wa Xisandzhaku ku katsa na Xihlayamagoza, va kunguhatile leswaku Xihlayamagoza na N'wa-Khazamula va ya pfuxela muvabyi Xisandzhaku exibedhle. Xihlayamagoza na N'wa-Khazamula va fikile va tshama ehandle ku fikela loko nkarhi wo nghena ku voniwa vuvabyi wu fika. Va fikile va kuma Xisandzhaku a ri munhunene hikuva a se a ri karhi a hluka hikuva a hambanile ni pongo leyi a hamba a beriwa yona hi nsati wa yena wa vumbirhi ku nga N'wa-Khazamula. Ku sisimuka ka Xisandzhaku na ku hatima ka yena swi dyile nsati wa yena N'wa-Khazamula. U tsandzekile ku tikhoma a hetelela hi ku vutisa nuna ku u hatimisiwa yini naswona lexi xi n'wi endlaka leswaku a tshama a tsakile i yini hikuva tsakelo ra kona hi lera xiyimo xa le henhla. Xisandzhaku u ve a hlamula hi ku olova leswaku yena a nga tangi eku dyeni handle ko ta tshunguriwa. Marito ya Xisandzhaku ma endla leswaku N'wa-Khazamula a sungula ku ba pongo loko a hlamula nuna a ku:

A ho kumbe mi tsakisa hi valavo tshwuka –
vatshwukeleni, hi ku kumbe va mi ehleketisa
eJoni ka? Leswi pho, mi nga na vhelavahleka,
a swo tidlaya-dlaya swinhwanyatana
kwala” (p.16)

Mavulavulelo lawa ya nga laha henhla ya kombisa ku va N'wa-Khazamula a ovela nuna wa yena Xisandzhaku hi tlhelo ra timhaka ta vukati hikokwalaho ka leswi a nga n'wi hlonipheki ni le xikarhi ka vanhu. Leswi swi ta endla leswaku vuvabyi lebyi a byi khomile Xisandzhaku byi tlhela byi tlhekeka hi ku hatlisa hikokwalaho ka pongo leri N'wa-Khazamula a ri sungulaka kwale xibedhlele.

N'wa-Khazamula u bile pongo kwale xibedhlele ku kondza nuna wa yena Xisandzhaku a n'wi miyeta a tlhela a n'wi byela leswaku pongo ra yena ra n'wi poyila hikuva se vanhu lava va nga exibedhlele hinkwavo ka vona va hundzulukile va langutisa vona ntsena. Vanhu lava va le ku hlamaleni ka leswi N'wa-Khazamula a nga ku swi phyaphyarheni a ri karhi a marhi a nga ri ku ma miteni. Van'wana a va ri ku hlekeni ka leswi a swi vulavuriwa hi N'wa-Khazamula emahlweni ka Xisandzhaku na Xihlayamagoza.

Xihlayamagoza u vile a va ngehenelela emilon'wi hi ku byela Xisandzhaku leswaku vana ekaya va ha pfukile swinene naswona a vo ka va nga si ku twa yena Xisandzhaku ta ku pfuka ka yena exibedhlele. Se leswi hi swona swi nga endla leswaku va kala va kunguhata ku ta va ta n'wi pfluxela namuntlha.

N'wa-Khazamula u lo na vona leswaku Xihlayamagoza u va ngehenelela enon'wini, a sungula ku hlamusela nuna leswaku yena u twisisa timhaka ta vun'anga hikuva tin'anga hi tona leti ti nga ta hanyisa. U swi veka hi ndlela leyi:

Mina ndzi ta kombela na mali ya tinhlolo. Ma swi tiva leswaku Ximakasiki a nga na xikweleti, naswona tinhlolo a ti na xikweleti. Hi lava ko ku ya vutisa, sweswi hi nga vulavurisa swona loko mi nga si ta haleno. Hi nga ka hi nga koti ku tshika swilo swi ri tano hi nga endli nchumu. Loko swi ri swo ta na swona hi le Joni va ta hlamusela. Loko swi ri lavo vo haha na vusiku, naswona va ta hi kombisa tindlela ta swona (p.17).

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa ku va N'wa-Khazamula a ha tsakela leswaku nuna wa yena Xisandzhaku hambileswi a nga ku antsweni, a heleketiwa etin'angeni ku ya tshunguriwa vuvabyi lebyi a nga na byona emirini wa yena leswaku byi ta hola hi ku hatlisa. Xisandzhaku u hetelela a byela N'wa-Khazamula leswaku yena u humile eka timhaka ta xin'anga hi ndlela leyi:

U nga tshika swa tinhlolo ta wena. Mina a ndza ha lavi nchumu swo fana na leswi u swi vulaka. Haleni hina vuvabyi hi dyondzisiwa rito ra Xikwembu. Hi dyondzisiwa xikhongelo xa Hosi na ku hambana na hinkwaswo swa vuxisi bya vangona (p.17).

Hambileswi Xisandzhaku a ri ku tshikileriweni ka miehleketo hi nsati wa yena N'wa-Khazamula, u ve a kota ku n'wi byela leswaku yena swa xintima a nga lavi ku twa nchumu hi swona hikuva u hume khale eka swona. Hi tlhelo ra timhaka ta vuloyi lebyi N'wa-Khazamula a n'wi byelaka hi tona a ha ri exibedhlele u ri:

Timhaka ta valoyi ni vuloyi hi ta ti kanele
loko ndzi vuyile kwale kaya. Hi ta tshama
hi ximuti hi kombisana ku fana na leswi hi
tshameke hi hlamuselana loko ndzi ta ta
haleno xibedhlele. Hi swona swi nga
saseka loko vanhu va muti va vitanana
va kombisana hi swa muti wa vona (p.17).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Xisandzhaku a nga lavi ku vulavula hi swa muti wa yena a ri exikarhi ka vanhu hambileswi N'wa-Khazamula a ri ku n'wi sindziseni.

4.3.1.9 Jairus Jiri Siyandhani

4.3.1.9.1 Ku xanisiwa miehlekotweni

Eka ntlangu lowu timfanelo ta ximunhu ta vaxinuna ta kandziyeriwa. N'wa-Ripewu a kuma Piet n'wana wa buti wa yena Jairus Jiri Siyandhani a ri karhi a lava ku biwa hi Ben, Charles ni van'wana hikokwalaho ka ku va a arile ku ya tekela John buku leyi a nga yi rivala edekiseni ra yena. Majaha lama ma sapatela tatana wa yena hi ku vula leswaku u ni xitsari naswona a nga swi koti ku dyondzisa, wo tshamela ku gembetela vana siku na siku handle ka xidyoho.

Ku hleviwa na ku hemberiwa ka thicara Rivombo hi timhaka to ka ti nga ri ntiyiso ku hlamuseriwa hi mutsari loko N'wa-Ripewu a vulavula na Piet hi ndlela leyi:

A hi swona a ndzi n'wi byela swona tata wa
wena a nga kholwi! Xithicarana lexi xa ka
Rivombo lexi, xi hlanganisa vana va hina

tinhloko hi tigiramafomo leti ta xona ta vusiku,
no gangisa vanhwanyana va xikolo; ha rini yena
u va dyondzisa yini ke? Hla' Pambula la tswaleke
tatana, loko va nga n'wi hlongolanga la xitasini laha,
swibelekwana swi to n'walalala-a-a, laha xitasini
la. Loko xo tlatlambela Mbhapapa rikitse ra mina,
xi ta swi kuma hinkwaswo leswi xi swi lavaka, hla'
pambula! Tlakuka ndzi ku heleketa ekaya n'wana
makwerhu (p.7).

Marito ya N'wa-Ripewu ya kombisa ku va a ri muhlewi naswona a tsakela leswaku thicara Rivombo a hlongoriwa exikolweni xa Xivimbiri laha Jairus Jiri a nga nhloko ya xikolo kona hikokwalaho ka vun'wa lebyi a tshamaka a ri karhi a n'wi lukelela byona.

Timhaka ta ku hlewiwa ka thicara Rivombo ti tlhela ti yisiwa emahlweni hi Jairus Jiri Siyandhani hi ndlela yo vondzoka thicara Rivombo hikokwalaho ka leswi ku nga yena loyi a nga pasa matiriki a ri yexe exikolweni xa Xivimbiri ku katsa ni le Xitasini hinkwaxo lexi va tshamaka eka xona. Loko a ri karhi a vulavula ni Mafitiji ni vakulukumba van'wana va kereke kwala kaya ka yena, u tithemendhela a ri karhi a sola tidyondzo ta thicara Rivombo hi ndlela leyi:

Hilaha a ndzi ri karhi ndzi mi hlamusela hakona,
dyondzo leyi va nge xi pasile ya matiriki lexi xa ka
Rivombo, a hi nchumu na swintsanana. Leswi
swi tlula hi ntangha nharhu ya khale, leyi hina hi
nga pasa yona ha ha dyondzisiwa hi thicara Hohloka
Mufana na thicara Esdras Mafele wa le Emmaus.
Leyi dyondzo hi nga yi kuma le Rossbach, le
Magoba eLemana wa khale, a nga yi kuma kumbe

ku yi tlatlambela yona? I switsatsa eka mina
hinkwaswo swithicarana leswi swi nga la xikolweni
xa Xivimbiri (p.8).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Siyandhani a ri na mavondzo lama endlaka leswaku a tekela tidyondzo ta thicara Rivombo ehansi hi ku vula leswaku matiriki a hi nchumu eka yena naswona hambiswiritano yena u ni vutivi byo tlula thicara Rivombo. Mavondzo ya Siyandhani ehenhla ka thicara Rivombo ya endla leswaku a tshama a ri karhi a xiyaxiya tindlela leti Rivombo a hanyaka hi tona etindhawini hinkwato leti a kumekaka a ri eka tona hi nkarhi wa ntirho ni wa le ndzhaku ka ntirho. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Siyandhani a ku:

Hi i xikangalafula xifanyetana lexi xa ka Rivombo.
A xi tivi na ku dyondzisa. Eka vona va hanya hi Rikoko
ra xilondza onge a xi tirhi. Xi etlela hi nkumba wun'we
ntsena wa tinhwala onge a xi tirhi naswona a hi jaha.
Xi tshikeni ndzi ya hlamusela Muneri hi tlhelo
a nga mufundhisi (Superintendent) wa xikolo, yena
Jacques de Cabarat (p.9).

Ntshaho lowu wu kombisaku ku va mbilu ya Jairus yi vava hikokwalaho ka leswi thicara Rivombo a nga pasa matiriki naswona a faneleke ku va yena nhloko ya xikolo xexi xa Jairus Jiri anga yena nhloko ya xona hi ku famba ka nkarhi.

Hi siku leri mathicara, nhloko ya xikolo na vakulukumba lava va va pfunetaka va nga va ni nhlengeletano leyi eka yona a ku vulavuriwa hi timhaka ta swikambelo na swithicarana swo tikukumuxa van'wana va vona a va nga pfumeleriwa ku vutisa kumbe ku hlamula eka leswi va nga swi twisisangiki kahle. Thicara Rivombo u lavile ku tiva loko mukamberi a ta ta hi nyama ku ta hlahluva mitirho ya vana va xikolo. Ematshan'wini yo Siyandhani a hlamula, yena u lo hlundzuka, a hetelela hi ku hlamula hi ndlela yo kombisa rivengo hi ku "Yaleyo a hi mhaka ya wena, Rhukanani, sweswo i swa mina na mukamberi, na Muneri Jacques de Cabarat ntsena! Ndza kholwa ma swi twa hinkwenu" (p.17). Marito ya Siyandhani ya kombisa ku va a nga swi tsakeli

leswaku thicara Rivombo a tiva swin'wana swa mayelana na mafambiselo ya timhaka ta swikambelo hi vakamberi hikokwalaho ka leswi a nga n'wi rhandziki.

Ku aleriwa ka Rivombo ku vulavula ni ku tiva swin'wana swa mahlahluvelo ya mitirho ya swikambelo swi khunguvanyisile Mapulanga a kala a lava ku tiva eka nhloko ya xikolo loko va nga fanelanga ku vutisa loko swin'wana va nga swi twisisanga swinene. Mavulavulelo ya yena ya tlhavile Juliana Mahinga a hlamula hi ku katsakanya swithicarana leswi swa ha ku fikaka hinkwaswo hi ndlela leyi:

Tshikani nkwinwirimba n'wina vathicara! Van'wana
va n'wina ma ha ri vantshwa entirhweni lowu wa
vuthicara! Hina hi miguluguda ya khale ya Lemana
wa khale. Mi nga tshuki mi phikizana ni nhloko ya
xikolo ni siku ni rin'we hikuva a hi ntangha
ya n'wina leswi a nga tani (p.17).

Marito ya Mahinga ya kombisa ku va a yimelela Siyandhani hikokwalaho ka leswi a va alalaka ku lava ku twisisa hi ku hetiseka loko swin'wana leswi nhloko ya xikolo a nga ku swi hlamuseleni va nga swi twisisanga. Loko Makhombhoza a swi vona leswaku va le ku aleriweni ku vutisa na ku hlamula eka nhlengeletano leyi, u yimile a vulavula hi Xinghezi hi vomu hi xikongomelo xo tlhava mbilu ya Siyandhani loko a ku:

I think, Mr. Chairman, the proceedings at our Staff Meetings these days, are becoming very uninformative, monotonous and completely undemocratic! (p.17).

Marito lama ya kombisa ku va Makhombhoza a vilela swinene hi mafambiselo ya nhlengeletano hi nhloko ya xikolo yo ka ya nga ri ya ximfumo. Jairus u lo na twa xilungu lexi nga vulavuriwa laha henhla kutani a tlhaveka swinene, a hetelela hi ku hlamula a ku "Mufana ndzi wena, "thisi is rhotono bulasifemi ende nonsonso. Loko ndzi lava ku ku byela xiheri! U ri ndzi ni mona ni madimona? Mi ri Xinghezi xa thyaka lexi mi xi vulavulaka a ndzi xi twi?" (p.17) leswi swi kombisa ku va a nga ha swi twisisa leswaku u fanele a endla yini hikokwalaho ka leswi swithicarana leswi swi endlisaka xiswona hi ku vona leswaku a swi tekeriwi enhlokweni.

Timfanelo ta vaxinuna ti tlhela ti oviwa hi Siyandhani exikolweni xa Xivimbiri loko a lumbeta vadyondzisi lavatsongo hi vukhale hi ku byeke nhlengeletano ya vatirhi leswaku va delela naswona u ta endla leswaku va ya kuma miholo ya vona eka Cabarat. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Siyandhani a miyeta Makhomboza a ha lava ku vutisa Siyandhani leswaku i mani loyi a nge u na mona na madimona hi ndlela leyi:

“Keep your choir” Miyela! U tseme mhaka mistrese
Mahinga. Ndza ku khensa. Mhaka leyi ya ku delela
lavakulu a yi sunguli sweswi. Yi ta hela! Hi leswi
switiviso swin’wana: Un’wana na un’wana wa n’wina
vathicara, loyi a nga si ku tekaka nsati, u ta ya kuma
cheke ya yena hi yexe namuntlha ni madyambu eka
Muneri Jacques de Cabarat. Leswi swi huma eka
Muneri hi byakwe (18).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Siyandhani a nga tsakeli vathicara lava vo pfumala vavasati hikokwalaho ka leswi un’wana wa vona yena Rivombo a paseke matiriki naswona a fanele hi ku teka xitulu xa vunhloko ya xikolo masiku lama landzelaka. Leswi swi endla leswaku vadyondzisi lava va hetelela va nga ha swi tivi leswaku va fanele va hanyisa na ku tirhisa ku yini na nhloko ya xikolo. Vathicara lava vo pfumala vavasati a va ri ekhombyeni swinene eka Siyandhani hikuva nkarhi hinkwawo a tshama tlhomile mahlo eka leswi va swi endlaka vusiku ni na nhlikanhi. U hetelela a va lumbeta hi ku va va onhela vadyondzi vutomi bya vona loko a ku:

Ku ni mhaka kambe yo biha ngopfu swinene,
ya ku gangisa vanhwanyana va xikolo hi
vathicara van’wana kwala xikarhi ka hina. ...
Vana va hina va feyila swikambelo hi mhaka
ya n’wina! (p.18)

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa leswaku lebyi i vun'wa bya rihlaza hikuva vadyondzisi lava a va si tshama va hungukisa vanhwanyana laha xikolweni. Leyi a ko va kungu ra Siyandhani ra leswaku vadyondzisi lava va ta hlongoriwa exikolweni xa Xivimbiri va ya tirha kun'wana leswaku a ta sala a nga kavanyetiwi hi nchumu. U tlhela a vulavula hi ku gega ni ku sola tidyondzo leti vathicara vo pfumala vavasati va paseke tona hi ndlela leyi:

Swidyondzwadyondzwana swa n'wina swa
masiku lawa swi ta mi helela! Mi tinyungubyisa
hi leswi va nge ma-J.C. na va-Matiriki, leswi swi
nga vuliki nchumu eka hina va dyondzo ya khale
ya le Rossbach. Lava va tlangaka tigramafomo ta
vusiku, ni hi Masonto, mi tivonela! Ndzi ta heta kwala.
Nhlengeletano yi pfarile. Hi ta kombela mistrese
Mahinga a hi pfalela hi xikhongelo (p.18).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Siyandhani a nga tsakeli ku va vona ngopfungopfu Rivombo a a ri karhi a endla swo saseka evuton'wini bya yena hikuva na le ntirhweni a nga n'wi pfumeleli leswaku a vutisa eka yena nhloko ya xikolo leswi a nga swi twisiseki leswi swi tikomba hiloko a pfala nhlengeletano va ha lava ku twisisa kahle timhaka leti ku vulavuriwaka hi tona.

Ku kombisa leswaku wa va venga, loko se vathicara lava vo pfumala vavasati va fambile, u sala a nyika lava van'wana ticheke ta vona a ri karhi a vulavulela swithicarana leswi hi ku:

Swifanyetana leswa nkwinwirimba swi lo nkwe!
Swi lo endla kahle; n'wina van'wana ticheke ta
n'wina hi leti. (Ticheke ta phakiwa. I mabulu ni
mafenya ntsena" (p.19).

Ku va ticheke ti phakiwa ku tlhela ku tsakiwa swi kombisa leswaku ku famba ka vathicara vo pfumala vavasati swi n'wi tsakisile swinene ka Siyandhani hikuva se a ka

ha ri hava loyi a ta n'wi kanyeta loko va ri karhi va vulavula mahungu ya vona na ku phakiwa ticheke endzhaku ka loko van'wana va tsoniwile ta vona leti va nga lo ti dzukela nyuku.

Va lo na hangalaka, Siyandhani u rhangerile Rivombo ku ya fika eka Muneri Cabarat hi xikongomelo xo heleketa ticheke ta vathicara vo pfumala vavasati. Loko va ri karhi va bula na Muneri Cabarat hi ta vafana va le Xebye, yena a pfa a hambela Rivombo ni vadyondzisi lavan'wana a ku:

Tin'wana timhaka hi leti Mufundhisi: A hi ni
nhlengeletano ya hina vathicara namuntlha
exikolweni, kambe ndzi gileriwile ngopfu
mihlolo hi thicara Rivombo. Ticheke hi leti ti
nga lan'wiwa hi mhaka ya yena" (p.23).

Marito ya Siyandhani ya kombisa ku va a tsakela leswaku Muneri a teka Rivombo a ri munhu wo ka a nga lulamanga exikolweni hikokwalaho ka leswi a kota no endla leswaku vatirhi van'wana va lan'wa miholo ya vona.

Muneri u tsakerile ku tiva leswaku hikokwalaho ka yini vadyondzisi lava vo pfumala vavasati va lan'wile ticheke ta vona, leti ti nga na mali yo tala swonghasi. Siyandhani u hlamurile hi ku tibiyelela hi ndlela leyi:

A ndzi swi tivi, Mufundhisi. Kambe wonge
mukhuva wa kona a va lavi ku nyikiwa ticheke
hi mina. Va lava ku ta titekela hi voxela
hofisini ya wena, Mufundhisi namuntlha
kunene loko hi te hi pfala nhlengeletano hi
xikhongelo, vathicara volavo u nga na ticheke
ta vona, vo huma ha ha pfale mahlo hi khongela,
va kucetela hi yaloyi thicara Rivombo.
Mistrese Mahinga loyi a khongela, loko a ku

‘Amen’, ho kuma leswaku vathicara va lo nkweee,
va humile (22).

Cabarat u vile ni xiphiqo swinene hikuva xihoxo xin’wana na xin’wana xa xikolo xa Xivimbiri Siyandhani a xi kongomisa eka Rivombo. U hetelela a vutisa Siyandhani leswaku hikokwalaho ka yini ka hinkwaswo swo biha leswi swi humeletakana exikolweni a tshama a ri karhi a lumbeta mudyondzisi Rivombo. Siyandhani u byerile Muneri leswaku a ngo n’wi hambela. U tshamela ro tikukumuxa hikokwalaho ka leswi a nga pasa matiriki naswona a nga na mavito yo tala lama a nga ma longoloxiwa eka cheke ya yena.

Endzhaku ka loko va hetile ku vulavula, ku endlwile xikhongelo hi Siyandhani ivi loko xi fika emakumu a tisecha swikhwama kutani a humesa pondho ya Khisimusi a nyika Mufundhisa leswaku a ta kota ku dya Khisimusi lerinene. Thicara Rivombo a ri ku swi voneni hinkwaswo leswi a swi ri ku endlekeni. Ku va nga swi tekekeli enhlokweni, u lo endla ongeti wa ha ku fika eka hofisini ya Muneri. U gongondzile, a nghena, va xewetana va tlhela va tivana, Muneri a n’wi vutisa leswaku hikokwalaho ka yini a lan’wa cheke ya yena yo nyuhela swonghasi.

Rivombo u hlamuserile ntiyiso wa leswaku a ngo lo lan’wa, Nhloko ya xikolo hi yena a nga vula leswaku Rivombo ni lavan’wana va mune vadyondzisi vo pfumala vavasati va ta ta kuma ticheke ta vona ka Muneri. Muneri a nga yimanga na thicara Rivombo hikuva se a mitisiwile gwinya hi Siyandhani.

Mhaka leyi yi humela kahle erivaleni loko Muneri a hlamula Thicara Rivombo a ku:

U nga tikhomi xihlaya, famba! U na nkwinkwirimba!
U ni xisolo eka vakulukumba, wena! Ndzi ku byerile
leswaku timhaka ta n’wina hi ta ti vona nkarhi lowu
taka. Ri perile, famba u ya eku etleleni” (p.25).

Marito ya Muneri ya kombisa ku va a tshikilela miehleketo ya Robert Rivombo hikokwalaho ka leswi a nga laviki ku n’wi hlamusela leswaku timhaka leti va nge u karhata hi tona naswona ti tele ngopfu hi tihi.

Ku suka kwalaho, ku vile ni nhlengeletano leyi a ku fanele ku vulavuriwa eka yona timhaka ta papila ra vanhu lava va faneleke ku va tinhloko ta swikolo. Leswi Siyandhani a a ri mufambisi, u yimile a khomile phepha kutani a khensa Mistrese Mahinga ku va a va khongelerile, kutani a sungula ku va tivisa hi ta papila ro huma eka Ndzawulo ya Dyondzo leri vulavulaka hi vadyondzisi lava va nga tilumisela ku va tinhloko ta swikolo laha va tirhaka kona. U tlhele a va tivisa leswaku timhaka leti papila leri ri ti vulaka a ti tshembisi kahle, a hetelela hi ku ka a nga va hlayeli rona kunene, leswi swi nga endla leswaku timhaka ta rona ti nga twisiseki kahle.

Xigatlukwa u vuye a yimisa voko a ri karhi a ba madyota a ku “A ndzo kombela nhloko ya xikolo, leswaku mi ri hlaya kunene papila rero hi titwela hi tindleve. Kumbe mi nga nyika”(p.33) ku kombisa ku va Xigatlukwa a nga swi twisisanga kahle swin’wana swa timhaka leti ta papila leri a ri hlamuseriwa kunene hi nhloko ya xiko yena Siyandhani. Leswi swi endla leswaku Jairus a hlundzuka swinene a tlhela a ku Xigatlukwa ni vanghana va yena va ta tshika rini swa xikonyololo na ku hlekula lavakulu eka vona. U tlhele a va byela leswaku loko ku ri ku va lwela xitulu xa yena va fanele va rivala hikuva xi ta va xa yena ku ya ku yile. U n’wi lerisile ku tshama ehansi a ha lava ku tiva swo tala mayelana na papila.

Nkarhi hinkwawo Mistrese Mahinga a a yima na Siyandhani hikuva loko a heta ku vulavula u n’wi seketerile hi ku yimelela na ku sola swinene Xigatlukwa hi ndlela leyi:

Kambe hi ngo dzumbela ro onheriwa tinhlengeletano siku
rin’wana ni rin’wana hi mhaka yo ka yi nga tivikani! Hina hi
ni mintirho emakaya, ni ku swekela vakhegula ni
Vakhalabye ni vana. Nhlengeletano a yi ye emahlweni.
Nhloko ya xikolo, rivala leswa mihupani leswi. Va ha ri
vana lava. I vana va hina, lava (33).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Mistrese Mahinga na yena a alela Xigatlukwa ku yisa emahlweni ku vutisa ni ku kombela leswaku papila ri hlayiwa kunene ematshan’weni yo ri hlamuseriwa kunene hikokwalaho ka leswi swi endlaka leswaku swin’wana swi hupheka.

Timfanelo ta vaxinuna ti tlhela ti oviwa loko Siyandhani na bandla ra yena va sola swinene Xisandhani loko a yima na N'wa-Bevhula loko va ri karhi va tenga timhaka ta Rivombo. Siyandhani u byela Mufundhisi leswaku Xisandhani i xiphuva naswona u rhandzana na N'wa-Bevhula. Timhaka leti ti hlamuseriwa hi ku koxometa hi mutsari loko Siyandhani a ku:

Hilaha ndzi nga tshama ndzi ku byela hakona,
Mufundhisi, nkulukumba loyi Gideon i humucha
ra makumu. A hi munhu wo tshembeka leswi a
nga Taniya. U kote ku yimelela N'wa-Bevhula,
noni! A wu swi voni ku ri u endlela yini sweswo
Mufundhisi? Phela i xigangu xa nsati loyi yena
lowa mistrese a dyondzisaka le ka Mbhokota ku
ri a tekiwa hi loyi Robert Rivombo. Mhaka hi leyi
Muneri (p.40-41).

Marito ya Siyandhani ya kombisa ku va a hlundzukile swinene ndzhaku ka loko Xisandhani a nga yimanga na yena loko ku ri ku tengiwa timhaka ta ndyangu wa ka Rivombo masikundzhaku. Hambileswi Siyandhani a nyikile Cabaret nyiko ya pondho ya Khisimusi, Cabarat a sungula ku swi vona leswaku ongeti Robert ni va ka vona ku katsa ni mathicara lama mune va hemberiwa hikuva u kotile ku byela Huvo leyi leswaku a a ta tsaka ngopfu loko o kota ku dyondza mahanyelo ya vona hi ku hetiseka. N'wa-Ripewu u lo na twa marito ya Cabarat, a tlula a nghenelela a ku:

Twana hina Mufundhisi. Gideon u lo hi kanganyisa
le hubyeni liya, na hina hi karhi hi khoma hi vurhongo.
A wu ma twanga mavulavulelo ya yena yo
xumbadza Mistrese Mahinga?" (p.41).

N'wa-Ripewu wa ha tshikilela eka Mufundhisi leswaku hi mpela Gideon a nga kahle hikokwalaho ka leswi a yimaka na vaka Rivombo nkarhi hinkwawo loko ku vulavuriwa hi timhaka ta ka vona.

Mufundhisi u yile emahlweni no kama ntiyiso eka mhaka leyi hi ku vula leswaku va fanele va huma na ntiyiso wo tiya swinene eka mhaka leyi. U tlhele a vutisa Siyandhani loko a nyikile Rivombo papila leri a nga n'wi nyiketa rona masikundzhaku, ro vula leswaku lava va nga pasa Matiriki va fanele va nyikiwa mali hi Ndzawulo ya Dyondzo, yo yisa tidyondzo ta vona emahlweni ePitori.

Siyandhani u xisile Mufundhisi hi ku vula leswaku yena na thicara Rivombo va hetile hi rona hi ndlela leyi:

Ndzi n'wi nyikile a hlaya ndzi tlhela ndzi n'wi
hlamusela rona swinene enhlengoletanini liya
ya mathicara. Kambe lexi xi nga ta karhata
hambi leswi a swi lavaka, i mali yo hakelela
xikolo ha yona. Mhaka leyi ya ndzi karhata vusiku
ni nhlekanhi hikuva lembe leri taka wa ha ta va a
ri kwala xikolweni xexi. Ndzi chavela xitulu xa mina
Mufundhisi hikuva se Ndzawulo ya Dyondzo yi ta n'wi
nyika xona, a ndzi dya ndzhaka ndza ha hanya.
Mufundhisi, Robert hi yena a nga pasa Matiriki laha
xitasini. Se xitulu xa vuphirinsiphala xi kongoma
yena ... mufana wa mufana! Ndzi ku yini Mufundhisi?
Masiku lawa ndza ondza, no dya byi rhelela a ndza ha
swi koti. Hi teto tatana Mufundhisi, a hi pfunaneni (p.41-42).

Marito ya Siyandhani ya kombisa ku va a tsakela leswaku Muneri Cabarat a n'wi sirhelela eka xitulu xa yena xa vunhloko bya xikolo hi ku vona leswaku u susa thicara Rivombo a n'wi yisa kun'wana ku ya tirha kona.

Ku rila ka Siyandhani, a rilela xitulu xa vunhloko bya xikolo na ku hamba ka yena, Cabarat u vuye a swi vona hikuva u swi kotile ku byela Siyandhani leswaku wa swi vona leswaku papila a nga n'wi nyikanga thicara Rivombo hikuva loko a n'wi nyikile

ingi a yile ehofisini ya yena ku ya tata fomo ya basari leyi nga ta n'wi hakelela tidyondzo ta yena.

Siyandhani u lo twa sweswo, a tikhoma xihlaya a ku:

Basari! Sweswo a ndzi nga swi lemukanga na nchumu,
Mufundhisi. U ndzi lamulerile eka gome leri a ro ndzi heta
ongwe xifulana. Loko ndzi fika le xikolweni sweswi, ndzi
fanele ku n'wi byela yena Robert a hatla a ta ta fomo
yoleyo (p.42).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va Siyandhani a tsakile swinene hileswi Rivombo a nga ta famba haxawa. Ku tsaka ka yena ku endla leswaku a tsandzeka na ku kombela ku khomeriwa hi Muneri Cabarat hikokwalaho ka leswi a nga n'wi xisa hi ku vula leswaku papila leri a nyikiweke rona masikundzhaku, u n'wi nyikile thicara Rivombo leswaku a ta tihlayela hi yexe. Loko va ha ri ku vulavuleni hi timhaka ta ka Rivombo na vadyondzisi vo pfumala vavasati, N'wa-Ripewu na Hakamela va ova timfanelo ta Rivombo loko va hlohlotela Muneri Cabarat leswaku a hlongola N'wa-Bevhula na muti wa yena.

Loko Siyandhani a ha ku heta ku khensa mavulavulelo ya Muneri Cabaret, Hakamela u kuceterile Muneri hi ndlela leyi:

Se u tshungule swicele Mufundhisi, ni muti lowu wu
ta sala wu lo phyuphyeee! Ngopfungopfu loko ni muti
wa ka Rivombo a wu rhurhisiwa laha xitasini.
Mufundhisi, endla hi matimba u rhulisa moya wa Nhloko
ya xikolo, loyi a tikarhataka swonghasi entirhweni wa
yena hi masiku (p.43).

Marito ya Hakamela ya kombisa ku va a tsakile swinene hi kungu leri ri nga lukiwa ra ku fambisa kumbe ku rhurisa Rivombo ni muti wa yena laha xikolweni ni le xitasini hi xikongomelo xa leswaku Siyandhani a ta sala a beriwa hi moya. Loko hakamela a ha

ku heta ku vulavula hi ku sandza va ka Rivombo, N’wa-Ripewu u yimile a vulavula na voko a nga yimisanga a ri karhi a ba mandla hi ndlela leyi:

Endlisa sweswo Mufundhisi wa hina. U ta va u
pfunile swinene Mufundhisi hikuva sweswi na
N’wa-Bevhula a ha ha dzahisani na fole, kasi hina
a hi ku ho ringeta ku pfuna. ... Hi! A ndzi rivele
Mufundhisi, ndzi ta rhuma lowa jaha ra mina
a tisa huku liya ya xinkenkelala mi ta xeve na
Jefro la kaya. (P.42-43).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va na yena a yima na ku thicara Rivombo a susiwa exikolweni xa Xivimbiri na ku na muti wa vona wu rhurhisiwa wu ya tshamisiwa kun’wana leswaku va ta sala va endla hi ku rhandza handle ko kavanyetiwa.

Timfanelo ta vaxinuna ti tlhela ti oviwa hi Fakeni Ramudzuri loko a nyimbisa n’wana Roselina, n’wana wa Nhloko ya xikolo xa Xivimbiri, yena Siyandhani hi nkarhi lowu a ri ku hlayiseni ka swifuwo swa Muneri Cabarat, a ri karhi a tshama kwale kaya ka yena. Roselina u tshamile na nyimba leyi ku ringana tin’hweti ta nhungu ekaya va nga ri ku swi tiveni ku fikela loko mhaka leyi yi ya humela erivaleni endzhaku ka loko a vabya, a heleketiwa exibedhlele hi N’wa-Mjilela.

Exibedhlele va byerile N’wa-Mjilela leswaku Roselina u na nyimba naswona u le kusuhi ku kuma n’wana hikuva u na tin’hweti ta nhungu a nyimbile. Roselina u sarile exibedhlele kutani va byela manana wa yena leswaku u ta ta n’wi teka hi Muvhulu. Mana wa yena u vuye a hlundzuka swinene loko va xibedhele va n’wi byela leswaku u na khwiri leri a nga nyikiwa rona hi Fakeni Ramudzuri. Nsati u fikile a tivisa Siyandhani ekaya kutani a hlundzuka a tlhela a kukumuka bya xinana hikuva Fakeni a a ri xisiwana. Ku hlundzuka ka yena ku endka leswaku a vulavulela hi ndlela leyi:

“No! This Nurse I cannot forgive him! Must go see my law.”

A nga ka nga hi onhi vito hi mukhuva lowu, naswona wa
n’wi hlohlolela n’wana wa mina! Roselina a hi yena a

nga va ku a onhakile. A swi endleki! Naswona hayini
muongori wa kona a n'wi hlawulela xikangalafula xa
muri, xa tinhwala ni thyaka xo fana na Fakeni wa
Muvhenda wa ka Rambuda? A swi endleki! (p.48).

Marito ya Siyandhani ya kombisa ku va a nga swi tsakeli leswaku n'wana wa yena a tekiwa evusiwanini. N'wa-Mjilela u yile emahlweni a tiyisisa mhaka ya ku tika ka Roselina hi ku komba Siyandhani thawula leri Roselina a hamba a tiboha hi rona exisutini leswaku khwiri ra yena na Fakeni ri nga voniwi hi munhu ni un'we.

Timhaka ta ku ta ku tika ka Roselina ti vuye ti fika etindleveni ta Muneri Cabarat. Hi siku leri Muneria nga ya yimela nhlengeletano ya vakulukumba leyi a yi fanele yi nghena hi nkarhi wa 16:30, Siyandhani u vuye a vundzuka swinene, a ya fika hi 01:30. Xikongomelo xo fika ka ha ri na nkarhi a ku ri ku pfa a hamba hi va ka Rivombo. Hambileswi Siyandhani a swi twile leswaku Mafitiji u le xibedhlele, u tsandzekile ku ya n'wi pfluxela. Mhaka leyi yi hlundzukisile Muneri ku fikela loko a n'wi kombela leswaku u ta fanela ku ya n'wi pfluxela hambileswi a tisirhelelaka hi mitirho yo tala ya xikolo yi n'wi khomeletaka na ku hembela va ka Rivombo leswaku hi vona va nga n'wi endla leswaku a lahleka ku kala a ya humelela exibedhlele.

Timfanelo ta ximunhu ta Siyandhani ti tlhela ti oviwa loko Gideoni loko a byela Muneri Muneri enhlengeltan'weni ya vakulukumba leswaku Roselina n'wana wa Siyandhani wa ha ku kuma n'wana mavhikindzhaku. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Gideon Xisandhani a ku:

Se mina ndzi ri tiva leswi Mufundhisi: Roselina n'wana
wa Nhloko ya xikolo, yaloyi Jairus Siyandhani, u veleki
n'wana eka vhiki ya leyi yi nga hundza. Xana nhwanyana
wa xikolo wa pfumeleriwa ku tsala xikambelo a ri
exibedhlele xa vaveleki xana? Tiva leswi wena Mufundhisi,
leswaku mufana loyi a ng tata wa n'wana wa Roselina
Siyandhani i muri wa tihomu ta wena, Fakeni Ramudzuri.

Xana wa swi tiva hinkwaswo leswi Mufundhisi la
rhandzekaka? (p.60-61).

Marito ya Gideon Xisandhani ya kombisa ku va Siyandhani a tumbeta ta yena timhaka to biha hi xikongomelo xa leswaku a tekiwa a ri munhunene etikweni ni le mahlweni ka Muneri. Siyandhani u vile a nghena Gideon enon'wini a hlundzukile, a tlhela a kaneta hinkwaswo leswi swi nga vulavuriwa hi Xisandhani ku fikela loko Muneri a n'wi miyeta leswaku Gideon a ta kota ku hetisa timhaka leti a a ri ku ti hlamuseleni. Gideon u hetelela hi ku boxa vugangu bya N'wa-Ripewu na Siyandhani hi ndlela leyi:

Mufundhisi famba na vona leswaku vona volavo
va ya ku komba Mbhapapa kun'we na Roselina
n'wana Jairus Jiri, u va nyanga swinene, u ta kuma
ma ri mahahlwa lama nga ta ku hlamarisa ku fana ka
wona. Mbhapapa loyi u velekiwile endzhaku ka lembe
ni tin'hweti to hlaya Jan Rikhotso loyi va n'wi pemgisile ni
nhova, va vuya va ya n'wi kuma a tihingile lahayaa
rhumbini ra ka Mazwonkele (p.61).

Marito ya Gideon ya kombisa swinene ku va timhaka ta vubihi leti Siyandhani a lumbetaka van'wana hi tona ku ri yena muendli wa tona hikokwalaho a nga swi kota ku endla swa vugangu na N'wa-Ripewu ku fikela loko va tswala Mbhapapa. Hambiswiritano thicara Rivombo u hetelela a famba a ya ePitori ku ya engetela tidyondzo ta yena kutani muti wa ka vona wu rhurhisiwa hi Murimisi ku ya tshama kona hi xikongomelo xa leswaku Siyandhani a ta kota ku sala a nga phikizani na munhu hi tlhelo ra xitulu xa Vunhloko bya xikolo xa Xivimbiri.

4.4 I vamani va ovaka timfanelo ta vaxinuna eka mitlangu ya?

4.4.1 Vatukulu va ka Gaza

Eka ntlangu lowu swimunhuhatwa Lizzy na Bellina hi vona va biwaka hi tinhlolo to va va ri vona va xanisaka swimunhuhatwa swa xinuna. Swimunhuhatwa leswi swi

overiwaka timfanelo swi hlangana na swirhalanganyi leswi swi ta ki swi huma eka swimunhuhatwa leswi a ku fanele ku ri swona leswi a swi fanele swi swi sirhelela. Mhaka leyi yi tano loko hi kuma leswi swi landzelaka.

Hi kuma Lizzy a ova timfanelo ta mutirhi wa yena loko a ku “maxangu lawa! Tlhelela le khixini le, xiphukuphuku lexi! U vitane hi mani la? (p.3) Lizzy u n’wi vula xiphukuphuku ka mutirhi wa yena. Lizzy u ya emahlweni a ova timfanelo ta mutirhi wa yena Ndirayi loko a ku “u nga famba namunthla vusiku lebyi” (p.17). Laha nuna wa Xikwembu a nga swi tiviki ku u ta ya tumbeta nhloko kwini tani hileswi ku sikuleke. Ndirayi mbuya u hlongoriwile na vusiku ku ri hi ku ku hava lomu a nga ta ya tumbeta kona nhloko.

Hi tlhela hi kuma nakambe Lizzy a yisa emahlweni ku ova timfanelo ta vaxinuna. Endzhaku ka loko Francisco na vanghana va yena va hetile ku bula hi timhaka ta Huvo ya Gaza, loko Franciso a sungula ku hlamusela hi twa Lizzy hi ta makungu ya vona hi twa nsati wa yena Lizzy a ku: “mina a swi ndzi hundzi sweswo” (p.3) leswi swi kombisa ku va timhaka ta Xipilongo a nga ti twisisa nakatsongo leswi ku nga maendlelo ya ku ova timfanelo ta nuna.

Lizzy u tlhandlekela hi ku ova timfanelo ta Fransisco murhandziwa wa yena hi ku n’wi karihela loko a ku “U ri yini? Hambi a ro va vhiki kumbe siku rinene leri, a ndzi nga ta tshama, bazela hi leswaku no ya a ndzi nga yi” (p.17). Laha Lizzy u alela nuna Francisco loko a landzula ku ya eXipilongo tanihi leswi eXipilonko a fanele ku ya kuma vutshunguri hikokwalaho ka vumhika bya yena. Ku rariha ka Lizzy ku veka Francisco ehansi ka nxungeto na nchavo lowukulu.

Lizzy u ya emahlweni na ku onha timfanelo ka Francisco loko a ku “... wena Francisco, u ri yini?” (p.17) leswi swi kombisaka ku n’wi “harass” no “bulling” ka Francisco. Hi ntolovelo wansati a nga fanelanga k uvula nuna a ku wena kambe u languteriwa ku va a xixima nuna.

Hi tlhela nakambe hi twa Lizzy a ova timfanelo ta nuna loko a ku “a ndzi lavi ku ya fela Xipilonko mina” (p4). Lizzy u ala ku ya eXipilonko ku ya kuma vutshunguri tani hileswi a nga mhika. Ku ala loku ko va a ya tshunguriwa hi kona ku ovaka timfanelo ta Francisco ku va a ta kuma swihlangi. Ku al aka yena ku tshikilela hi ku yena a nga lavi ku fa leswi swi kombisaka mpimo w ova a nga lavi ku yak o kwale nuna a lavaka leswaku a ya kona ku ya kuma vutshunguri bya Xinto.

Ehandle ka Lizzy, hi tlhelo hi kuma Bellina a tshikilela mutirhi wa xinuna na yena. Bellina u ri:

U nghena wonge i yindlu ya kokwa wa wena leyi, hi!

[u n'wi hundla xihlaya hi bodlhela ra "beer" leri nga n'wi

gula meno lama a ma tshembile ku hlampfunya nyama

ha wona]. I khale ndzi ku byela leswaku u nga

ngghena-nggheni lomu hi nga kona u nga gongondzanga" (p.15).

Laha henhla Taljaart u vavisekile, u vavisiwa hi n'wini wa yena ku nga munhu loyi a fanele ku va yena loyi a vonaka leswaku Taljaart i wa hlayiseka kambe a swi va nga tano. Timfanelo ta Taljaart ti oviwile swinene. Loko Taljaart a ri karhi a huma laha a nga beriwa kona hi Bellina u gungula a ku "u ndzi kumile kahle namuntlha Sathana. Ekaya kumbe va ha ndzi hanyela maxaka" (p.15). Taljaart u le ku tweni ka ku vava ku kondza a tsundzuka na varikwavo lomu va nga kona.

4.4.2 N'wamayengani

Ntlangu lowu wu ti hlawula hikuva swimunhuhatwa swi ova timfanelo ta swimunhuhatwa swa xinuna. Eka ntlangwini lowu hi kuma ximunhuhatwa Biriviri ku ri xona xi ovaka timfanelo ta ximunhu ta Xitlakati. Biriviri u sapatela nuna hi ku "ndlala yi ta n'wi swonya mali ndzi lo bohela hi nkhamu" (p.9). Laha Biriviri u lava leswaku ndlala yi dlaya nuna kasi hi hala tlhelo yena a lo bohela mali. Biriviri u kombisa ku pfumala ntwelavusiwana eka nuna wa yena tani hiloko a lava leswaku ndlala yi n'wi swonya.

Biriviri u engetela ntshikilelo eka nuna Xitlakati loko a ku "ku suka namuntlha va ta hanya hi rikoko ra xilondza" (p.10) ku nga leswaku va ta dlayiwa hi ndlala. Ku tirhisiwa ka xivulavulela lexi xo "hanya hi rikoko ra xilondza" swi vula ku hanya u ri karhi u pfumala swakudya u tshama u dlawa hi ndlala.

Biriviri u tlhela nakambe a engeta ntshikilelo eka nuna hi ku "i mani a nga ta singilela wena u lo mba laha mutini" (p.3) ku kombisa ku hambisi leswi Xitlakati a ha yimerile mali ya yena tani hileswi swakudya swi nga hela o fanele ku ya tirha loko a lava ku kuma leswo siva nyoka. Ku singilela munhu swi vula ku n'wi tirhela yena a lo tshama. Leswi swo tirhela nuna a lo tshama hi Biriviri a swi fanele ku hundzuka norho tani hileswi

yena a hlambanyaka leswaku a nga ka a nga swi endli n aka ntsongo hambi ko ba lexi xi dumaka kumbe lexi xi nge yini.

Ntsikilelo i wu kulu wo huma eka Biriviri lowu wu kongomisiweke eka nuna wa yena tani hiloko a ku “u munhu wa ku huma phexeni leswi u nga te tani?” ku nga xivutiso xo tlhava ngopfu ngopfu loko u xi kongomise eka muringani wa wena. Xivutiso lexi Biriviri a vutisaka nuna l xo n’wi khovolela tani hileswi yena a swi tivaka leswaku hakunene nuna ntirho a wu herile naswona a lo yimela sikunene a ta ti dyela mudende wa vadyuharhi.

Ku engetela kwalaho Biriviri u haxa munyu exilondzweni hi ku vula ku “phela mina a hi mina wo chacheriwa marhonge” (p.31). Timhaka to xixima eka Biriviri ti hundzukile norho tani hileswi Biriviri a nga ha n’wi hlonipheki ka nuna Xitlakati leswi ku nga mhaka leyi yi vavisaka. Ku va Biriviri a nga chacheriwi Marhonge swi kombisa ku va eka Biriviri ku nga ri kona ko tlangeriwa kona. Hi ku ya hi yena loko a ku a nga chocheriwi marhonge u vula leswaku i wa bava lero i bava a khalakhasa ku tlula Biriviri hi roxe>

4.4.3 Mahewu N’wananga

Eka ntlangu lowu hi kuma swimunhuhatwa swi ova timfanelo ta swimunhuhatwa swa xinuna hi tindlela to hambana hambana.

Tani hilaha swi boxiweke laha hehla eka xiyenge xa tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna, Magavula u tshikeleriwa hi n’wana wa yena wa jaha Mahewu. Loko Mahewu a vulavula na tatana wa yena u ri “mina ndzi nge swi koti ku famba ndzi biwa hi wanuna loyi a nga ri ki tata wa mina” (p.10) ku delela ka Mahewu ku n’wi veka eka xiyimo xo xanisa tatana wa yena tani hileswi xivuriso xa Xitsonga xi ngo “kuwa ra le thyakeni u dyisiwa hi n’wana“ leswi swi nga tano ni laha eka ntlangu lowu. Mahewu u tshembisa tatana wa yena leswaku yena a nge pfumeri leswaku mudyondzisi a nwi ba hikuva na yena se i wanuna. Leswi swi kombisa ku va Mahewu a nga xiximi no pfumala xichavo eka lavakulu ka yena ku katsa na mudyondzisi wa yena leswi swi vavisaka tatana wa yena ku tlula mpimo.

Ehandle ka Magavula hi tlhela hi kuma Mahewu a tshikelela timfanelo mufundhisi Sithole hi ku n’wi petsula loko a vulavula na yena. Leswaku Mahewu a nga n’wi hanyisi kahle ka mufundhisi Sithole hi swi twa hiloko Mahewu a ku “Ndzo ka ndzi nga lavi “ (p.15) ku nga nhlamulo leyi chikisaka xiyimo xa Mufundhisi yi xi yisa ehansi swinene

ku kota munhu wo ka a nga nyawuli. Laha Mahewu u onha timfanelo ta Mufundhisi nandza wa Xikwembu ku nga munhu loyi a fanele ku xiximiwa swinene hi vanhu laha misaveni kasi ka Mahewu a swi tani.

Hi tlhela hi kuma Marhumbi ku nga manana wa Mahewu a tshikilela nuna Magawula loko a ku “kunene swa twala, a mi ngo to yimanyana hi vona kumbe hi ya eka Maphazimana hi ya kombela ku thya ncuva (p.2). Laha Marhumbi u alela makungu ya nuna yo yisa n’wana wa vona emaphoriseni ku ya tshinyiwa leswi swi nga ku ova timfanelo ta nuna. Ku yimelela Mahewu hi Marhumbi swi xanisa vumunhu bya nuna wa yena Magawula ku tlula mpimo leswi swi n’wi endlaka a tsandzeka ku fikelela ku hetisa ku navela ka yena.

Marhumbi u ya emahlweni a ku “kwalaho ndza kaneta tata wa Mahewu. Loko hi nga n’wi nyiki vuswa u ta yiva naswona u ta fika a hi bela huwa na vusiku” (p.2) ku nga ku yisa emahlweni ku kandziyela timfanelo ta nuna. Ku kaneta ka Marhumbi hi kona ku ovaka timfanelo ta Magawula. Tatana wa Mahewu a lava leswaku Mahewu a tsoniwa swakudya hi ku ka a nga vekerwi elawini ra yena hi xikongomelo xo a ta kota ku n’wi vona leswaku a ta kuma nkarhi na ndlela y ova burisana hi ta mahanyelo lawa yo huma endleleni ya jaha ra yena Mahewu.

4.4.4 Ri N’wi Xele Kambirhi

Ntlangu lowu wu ti hlawula hikuva ximunhuhatwa xin’we xi ri xona xi ovaka timfanelo ta ximunhuhatwankulu. Eka ntlangu lowu hi kuma Mukamberi Nyoka ku va yena Xirhalanganyi evuton’wini bya Hon’wana. Mukamberi Nyoka u ri:

Xana i mani exikarhi ka n’wina loyi a nga na degree
kumbe diploma, Ruel u na B.A. a tlhandlekela hi
H.E.D. Hambu Hon’wana loyi a nga xandla xa nhloko
ya xikolo wo va na S.E.C. leswi vuriwaka
Secondary Education Certificate loko hi swi pima
na B.A. H.E.D a hi nchumu. (p.6)

Mukamberi Nyoka laha henhla u vonela Hon’wana ebodlheleni hi ku n’wi vula ku va a nga dyondzanga ku fana na makwavo wa yena Ruel. Ku hemberiwa ka Hon’wana

mavun'wa hi Mukamberi Nyoka swi va swi ri ku xikisa xindzhuti xa yena Hon'wana hi Mukamberi Nyoka. Nyoka u vondzoka Hon'wana laha henhla leswi swi vangaka xilondza xo vava eka Hon'wana hikuva Hon'wana u na yona "degree" i wo ka a nga si n'wi yisela eka mukamberi Nyoka.

Nakambe hi tlhela hi kuma Mukamberi Nyoka a ku "mhaka ya leswaku Hon'wana hi yena a nga endlelela ni n'anga ya yena leswaku ku dlayiwa ka n'wana un'we wa xikolo yi tiviwa hi mani na mani" (p.17). Laha Mukamberi Nyoka u le ku hembeleni ka Hon'wana mavun'wa hi xikongomelo xo endla leswaku minkutlunya yi ta susiwa eka Hon'wana leswaku ku ta va makwavo Ruel loyi a va ka nhloko ya xikolo xa Maweni. Mavun'wa lawa ya rihlaza hi wona ya endlaka leswaku Mukamberi Nyoka a ova timfanelo ta Hon'wana.

4.4.5 Ndzi Dlayisile hi Mhani

Eka ntlangu lowu, timhaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna ti sungula endyangwini wa ka Rikoko, laha Khetani u vikela maxaka ya yena timhaka ta yena ta ku lava ku hlomisa ntombi ya ka Mabena.

Endzhaku ka loko Khetani a va byerile leswaku u lava ku ya teka ntombi ya ka Mabena le Solomondale, mana wa yena Vusiwana a swi n'wi khomangi kahle kutani a ku:

I Mupedi? Wa ha engeta leswi nga endla hi tata
wa wena? Phela hi vona vanhu lava nga tswonga
rifumo ni ku peta tata wa wena nhloko" (p.2)

Mana wa Khetani Vusiwana laha henhla u kanetana no va n'wana wa yena Khetani a hlomisa nsati wa Mupedi leswi swi nga ku onha timfanelo ta Khetani hi manana wa yena. Vusiwana u boxa xivangelo xa ku al aka yena ku va n'wana wa yena a teka ntombhi leyi leswi swi nga fikeki swi tshamiseka eka jaha ra yena Khetani. Ku pfumala ntshamiseko ka mhaka leyi eka Khetani ku n'wi veka eka xiyimo xo tsana lexi a vangeriwaka hi manana wa yena loyi a n'wi mamiseke.

Nakambe hi tlhela hi kuma malume wa Khetani yena Gavaza a kandziyela timfanelo ta ntukulu wa yena Khetani. Gavaza u hlamarile a tlhela a tsakisiwa hi vito ra Nkatavanharhu hikuva eku sunguleni a nga swi tivi leswaku ri yimerile yini emutini wa ka Rikoko. Endzhaku ka loko se a swi tivile kumbe a swi lemukile leswaku ri yimerile yini, hi twa a hleka a ri karhi a ku “va thya mavito, Nkatavanharhu, I ntiyiso. I nkata wena, mina na mahariva” (p.3).

Ku hlamala ka Gavaza ku vangela Khetani mabibi ya mbilu. Ku hlamala ka malume wa Khetani hi ta vito ra Nkatavanharhu leri Khetani a ti komba a nga ri tivi leswaku ri nga va ri yimele yini swi n’wi vangerile swiphiko swo hlaya no twa onge malume wa yena wa n’wi vondzoka.

Hi tlhela nakambe ni kuma timfanelo ta Khetani ti onhiwa ni nsati wa yena Nkatavanharhu hi xiviri. Ku ova loku ku ksungurisa xileswi. Khetani u kombela nsati wa yena Nkatavanharhu leswaku hi xa mundzuku u fanele a pfuka nimpundzu swinene a n’wi lulamisa swo hlamba hileswi a lavaka ku fika entirhweni ka ha ri na nkarhi.

Mhaka leyi yi khunguvanyisile Nkatavanharhu hikuva a ku ri ro sungula Khetani a n’wi lerisa ni ku n’wi kombela ku tirha swo karhi laha kaya ka vona. U hetelela a lava no tiva leswaku masiku u pfuxiwa hi mani leswaku a ta kota ku tirha hinkwaswo leswi swi nga fanela. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Nkatavanharhu a vutisa nuna a ku “hikokwalaho ka yini u ndzi kombela ku vindzuka, ku sukela rini u ndzi kombela? Masiku ndzi pfuxa hi mani?” (p.13).

Nkatavanharhu u languteka a ri munhu loyi a kariheke hi timhaka ta ku komberiwa ku ri hi ntiyiso a swi tano. Ku kariha ka yena ku pfatlanya mbilu ya Khetani swinene.

Ku kombisa leswaku Nkatavanharhu a ngo nyenya ku rhumiwa, Nkatavanharhu u byerile nuna leswaku a n’wi tholela mutirhi. Khetani u ringetile ku ya le na le kambe swi tsandza a hetelela hi ku boxa leswaku yena u vona ongeti ku nga thoriwa hahani wa vana va vona, Gavaza. Ku seketela leswi loko nsati wa yena a boxa leswaku ku fanele ku thoriwa hahani wa yena, u kombisa ku va a nga swi rhandzi hi ku “(A dzungudza nhloko) A ndzi nga rhandzi leswaku u thola xaka ra mina” (p.23) ku kombisa ku va Khetani a nga swi tsakeli leswaku emutini wa yena ku thoriwa xaka ra yena. Ku thoriwa ka Gavaza hi Nkatavanharhu ku ve i mhaka leyi Khetani a nga yimeki

na yona yi hundzuka tshumba leri tlondlonyotiweke kutani yi n'wi vavela ka Khetani swinene.

Endzhaku ko thola hahani wa Khetani (Gavaza) leswaku ku va yena loyi a nga va mutirhi emutirhi wa Khetani na Nkatavanharhu, Nkatavanharhu u sungurile ku hlomula mbilu ya Khetani hi ku endlela hahani wa Khetani swicele laha a tisirhelelaka hi ku vula leswaku u n'wi yiverile swirhangisi na ku n'wi vula leswaku wa lowa. Timhaka leti ti humeseriwa erivaleni hi Gavaza loko a ri karhi a hlamusela Khetani na Vusiwana lexi xi lavaka ku n'wi tshikisa ntirho. Gavaza u va beyala hi ndlela leyi:

Ndzi karhele muhariva, ndzi pumbiwe vuloyi
byo ka ndzi nga byi tivi, ndzi miyerile. Namuntlha
ndzi lumbetiwa ku yiva mpahla yo rhangisa. Ndzi
ta endla yini hi mpahla yoleyo? Hambileswi
vusiwana byi nga ndzi khoma swikunwana ndzi
endli sweswo (p.26-27).

Ntshaho lowu wu paluxa ku va Gavaza a karhele hi mahanyelo ya Nkatavanharhu yo biha, yo ka ya nga lavi leswaku a va tirhela laha mutini leswi swi tshikilelaka Khetani swinene. Gavaza u lumbetiwa hi mavun'wa lawa a ya rihlaza lawa a kalaka a nga endlanga na xin'we xa mhamba eka hinkwaswo leswi a lumbetiwaka swona. Ku lumbetiwa loku ka Gavaza swi twisa Khetani mbilu ku vava swinene tani hileswi ku nga yena Nkatavanharhu loyi a nga te xikolokolo nguvu ya Pitori ku thoriwa yena hambi loko Khetani a tava a kombisile ku ka a nga yimi na yona mhaka yo leyo.

Khetani ni nsati va rhurherile eWesternburg ku ya tshama kona, Vusiwana u vuye a nguhata ku va endzela hambileswi a nga ku tivi endhawini ya kona. Ku fika ka yena emutini wa Khetani, Nkatavanharhu u va tshamisiwile ehandle hambileswi a ku titimela swinene. Mhaka leyi yi vavisile Khetani kutani a hetelela a nga ha swi tivi leswaku u fanele a endla yini. Loko Khetani a heta ku kuma manana wa yena ehandle hi twa a va hlamula hi ndlela leyi:

I mhani. Swi lo yini mi ngo tshama ehandle
ku ri karhi ku titimela hi ndlela leyi? A hi

ngheneni ekamareni yo tshama eka yona hi ta
rungurisana (32).

Ntshaho lowu wu kombisa ku va mbilu ya Khetani yi vava loko a vona manana wa yena a tshamisiwile ehandle, laha ku titimelaka ku tlurisa. Leswi swi tikomba loko a va sindzisa leswaku va nghena endlwini leswaku va ta kota ku bula hi letiya na letiya. Vusiwana u ve a a la, a byela Khetani leswaku endlwini a nga pfumeleriwi ku nghena, ku lunghile kwala a nga tshama kona

Hi tlhela hi kuma ku oviwa timfanelo ta N'wathyakeni. Timfanelo ta N'wathyakeni ti oviwa hi Nkatavanharhu loko a tirhisa N'wathyakeni a tlhela a nga n'wi hakeli hi ndlela ley amukelekaka. Hi siku leri Yimeka a endzerile Nkatavanharhu ekaya ka Khetani, u ringetile ku vutisa leswaku mutirhi wa yena i mani na swona i wa ka mani. Nkatavanharhu u hlamurile hi ndlela leyi kombisaka ku va N'wathyakeni a nga n'wi tekeli enhlokweni hi ndlela leyi:

Luya u nga vileli hi yena. O va mutirhi wa laha mutini.

Wa swi vona leswaku u tihlupherile. Ku hakela yena
a swi durhi. Loko wo n'wi nyika hovhorolo, u ta va u
dlele u kokela (39).

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa ku va Nkatavanharhu a nga xiximi timfanelo ta ximunhu ta N'wathyakeni. Nkatavanharhu a nga n'wi voni a ri nchumu eka mutirhi wa yena N'wathyakeni leswi swi endlaka N'wathyakeni a ti kuma a ri eka xiyimo xo tsana.

N'wathyakeni u kombisa ku vilela hi ndlela leyi a khomiwaka hi yona emutini wa Khetani hi ku "Ag, ag man. Pfutseke. Ndzi karhele ku hlupha hi xihlangi xo ringana na wena" (p.40). Marito ya N'wathyakeni ya kombisa ku va ku ri khale a ri karhi a xanisiwa hi Nkatavanharhu emutini wa Khetani lowu a tirha eka wona.

Mhaka ya ku rhukaniwa hi N'wathyakeni yi karhatile Nkatavanharhu ku kondza na yena a sungula ku n'wi rhuketela, a n'wi vula xiphukuphuku na ku n'wi tshembisa leswaku u ta n'wi hlongola hi ku copeta ka tihlo. N'wathyakeni u byerile Nkatavanharhu leswaku u fanele a tivonela hikuva swa endleka ku hlongoriwa yena hi nuna wa yena hikokwalaho ka vudlakuta lebyi a nga na byona.

Ehandle ka Khetani na N'wathyakeni hi tlhela hi kuma Shingange a overiwile timfanelo ta yena endzhaku ka loko a tava a hlayisile muti wa Ausi Menza ni vana ivi hlongoriwa sweswi a nga heleriwa hi ntirho, a hetelela a nga ha swi tivi leswaku a nga tsutsumela eka mani ku ya pfuneka kona.

4.4.6 Vukosi i Mberha

Eka ntlangu lowu hi kuma swimunhuhatwa swo hlaya swi ovela swimunhuhatwa swa xinuna. Loko Xikweni a kombisa N'wa-Vukwele n'wana loyi va nga ta tshama na yena, N'wa-Vukwele swi n'wi hlundzukisile swinene kutani a sungula ku vulavulela nuna a ku "(A ri karhi a hangalasa na mavoko) mina a ndzi lavi ku tekeriwa nuna mina hi munhu loyi wo ka a nga nyawuli na tiphadi ta yena" (p.8) ku nga ku alana na makungu ya nuna.

N'wa-Vukwele u humesela ta vukwele bya yena ehandle hi ku kwelela n'wana wa xihlangi hi ku chava ku xi ta n'wi tekela nuna. Vukwele bya yena a nga byi amukeri nuna wa yena leswi swi n'wi vilerisaka swinene.

Timfanelo ta ximunhu ta Xikweni ti tlhela ti kombisiwa ku oviwa hiloko vavasati va yena (N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele) va sala va khombisa Boneka yena a nga swi tivi. N'wa-Vusika a boxela Boneka ta xihundla xa vona hi ndlela leyi:

Namuntlha u ya eku laheriwani etikhombeni. U nga
fambafambeli ekule hi ta hatla hi ku kuma loko hi ku
lava. Famba, a ndzi ku vitanela swewo ntsena" (13)

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tiyisisa ku va hakunene vavasati va Xikweni va ova timfanelo ta Xikweni hi sala va endla hi ku rhandza emutini wa yena (Xikweni) handle ko tivisiwa. Leswi va swi endlaka vavasati lava hi leswi hi nga swi vulaka rinyadyo eka nuna wa vona.

Timfanelo ta vaxinuna ti tlhela ti overiwa Xikweni hi n'wana wa yena Bodzani endzhaku ka loko Boneka a balekile a ya eBush ku ya kamba yindlu leyi a yi xaveke. Loko Xikweni a vutisa n'wana wa yena hi ta lomu manana wa yena a yeke kona u n'wi hlamula a ku "se a mi lava ndzi rila xana? Ku rila ka mina a hi kona ku nga ta endla leswaku mhani va vuya. Kumbe va khude hi swikhudani" (p.69) ku tshikilela miehleketo ya Xikweni. Mahlamulelo ya Bodzani eka tatana wa yena hi lawa yo

hlomula mbilu wonge a hi n'wana wa yena. Mhaka leyi yo oviwa ka timfanelo ta Xikweni hi Bodzani yi tshikileriwa hi ku tirhisiwa ka swivutiso swo pfumala tinhlamulo.

Bodzani u ya emahlweni a hlamula tatana wa yena xikonyololon a ku:

Kasi mi nga ta sengisa mina ndzo va evukatini ke?

Mi lo rivala leswaku mi teke mhani wa mina, hayi

mina. Va ka va famba va mi siya hi rero jakatsa swi

nga heli xikan'we na ririndzu onge mo va foromani (69).

Mhaka leyi nga laha henhla ya Bodzani hi ntolovelo a yi fanelanga ku n'wana a nga byela tatana wa yena yona leswi ku nga rinyadzo leerikulu ro huma eka n'wana ri ya eka tatana. Tatana wa yena a ngo n'wi sengisa kambe a lava ku tiva lomu manana wa yena a yile kona hikuva swi nga endleka leswaku siku rin'wana a swi tiva ku u yile kwini.

Bodzani u ya emahlweni na ku tshikelela tatana wa yena loko a ku "ndzo katsa no ya eku etleleni ndzi hambana na swona. Loko mi va lava mo va landza kunene" (p.69). Laha Bodzani u famba hi nkanu ya ka marahani a ku loko o nge tatana wa yena a swi tsakela o n'wi sala ndzhaku leswi swi nga erivaleni leswaku na xa ncila wa bulubulu a nga xi kuma kumbe ku xi vona.

Ehandle ka Bodzani, hi tlhela hi kuma Boneka a ova timfanelo ta Xikweni nuna wa yena. Boneka u ri:

Ndza sungula ndza sungula, sweswi swo hambu

a lava ku vulavula na vavasatikuloni hi ta mindyangu hi

ko ku rindziwa. Mina a ndzi nge swi koti. A mina ndzi

nga te yini mina (74).

Boneka u hlamula nuna laha henhla endzaku ka loko nuna a lava ku tiva lomu Boneka a humaka kona. Boneka u byela nuna leswaku yena a nga swi lavi ku rindziwa hi nuna wa yena. Ematshan'wini ya ku Boneka a hlamula nuna kahle i wo n'wi hingakanya leswi swi va ka ku overiwa timfanelo ka nuna Xikweni.

Swin'wana leswi swi endlaka leswaku Xikweni a tshama a nga ntshuxekanga hileswi Boneka a sungulaka ku n'wi jikela loko se a vona leswaku u khalabyile. Boneka u ya a tikisela nuna loko a ku:

Mina a ndzi lavi ku rhaseriwa mina. Leswi a
wu vabya a swi lo yini ku hetiseka xikan'we
ndzi ta wisa ku tunguriwa? Valoyi va kona va
na tintswalo, loko a ko loya mina a wu ta
va no bola se u borile (75).

Boneka laha henhla u ovela nuna timfanelo ta ku a hanya laha. Boneka u tsakela leswaku nuna wa yena a hundza emisaveni hikuva a vona ku nga ri na xa nkoka lexi nuna wa yena a ha hanyelaka xona.

Boneka u yisa emahlweni timhaka ta alela nuna ku hanya hi ku:

Fana xikan'we ndzi ta wisa, swona u salela yini
hikuva tintangha se ku lo sala marhambu ntsena
endzeni ka mabokisi lawa va nga lahliwa kona" (p.75)

Timhaka ta ku Xikweni a fa kunene laha henhla ti n'wi hlomula mbilu kambe a ta swi byela mani mbuya. Mhaka leyi nga laha henhla hi ntiyiso wa kona yi nga lulamelanga ku ri yi nga byeriwa nuna wa munhu. Ku tsotsosela munyu exilondzeni, Boneka u ri "kasi va lo ku loyela ka mina mukhalabye ndzi na?" (p.75) leswi a fanele ku ka a nga swi endli hikuva a hi marito ya kahle lawa a nga ma byelaka nuna murhandziwa wa wena. Boneka u vula nuna wa yena mukhalabye namuntlha leswi dyambu ri nga n'wi pelela ka Xikweni.

Boneka na Bodzani hi vona va biwaka hi tinhlolo mayelana na ku tshoviwa ka timfanelo ta Xikweni.

4.4.7 I Tatana wa Hina

Eka ntlangu lowu swimunhuhatwa swa xinuna swi kandziyeriwa timfanelo ta swona hi swimunhuhatwa kulorhi. Nsati wa Mahatlani Khensani u tshikilela nuna hi ku:

(A hleka na yena.) Kona mi nga vilela ku ri ku va

kona vamhani-ntsongo kwale xilungwini. Kasi

mi ri a hi swi tivi xana? (p.2).

Khensani u vula leswi swi hlomulaka mbilu ya nuna endzaku ka loko vafana va nga vuyanga na tihomu kutani nuna wa yena a kariha swinene. Khensani u boxa leswaku nuna wa yena u na wansati exilungwini leswi ku kalaka ku nga ri mhaka ya xihundla hikuva mhaka ya leyo hi leyi a yi tivaka kahle.

Khensani u ya emahlweni a xanisa nuna hi ku “futhi mina wo tswala hi Jojo, ndzi ta swi tiva. Kambe mi vuyele swona” (p.2) ku nga xona xivangelo xo a siveletela ku vana va yena a va onhanga loko va nga vuyanga na tihomu.

Khensani u vona nuna wa yena a tele ku karhata laha kaya leswi a nga yimeki na swona kasi ku swi humesela ka yena ehandle swi tshikilela nuna a twa onge u lo sala erivaleni a ri hava xihundla lexinene lexi.

Mahatlani u lava ku tsona vafana va yena swakudya kutani Khensani u hlamula a ku “va tshikeni va dya va xurha va ta xurha. Va ta kuma na matimba yo tlhelela enhoveni” (p.3) ku kombisa ku va Khensani a tsandzeka ku yingiselano teka swileriso eka nuna wa yena leswi swi nga swona swivangelo swo Mahatlani a voneriwa ebodlheleni.

Mahatlani u hlundzukile swinene hikokwalaho ka leswi swifuwo swa yena swi kalaka swi nga vuyanga hi nkarhi ka ha vona leswaku a ta kota na ku vona hambu yi ri homu liya ya timhamba. Loko a ehleketa hi tihomu ta yena leti a nga ti voneki u twa wonge vafana va yena va le ku n’wi dyoheleni swinene hikuva va tulle ndzilikano.

Nkhensani u engetela ku endla ku hambana na leswi nuna wa yena a lavaka swona. Hi n’wi vona hiloko a lava leswaku vana va yena va fanele ku nghena xikolo leswi tatana wa vona a nga swi laviki hi mbilu ya yena hinkwayo.

Nkhensaini u luka mano yo vana va yena va nghena xikolo ku nga mhaka leyi Mahatlani a alanaka na yona. Khensani u byela nuna a ku “va to mi hleka vanhu. Mi chava ku dyondzisa vana xikolo. Mi ri va ta dyondzisa hi mani xana?” (p.3) ku nga mhaka leyi Mahatlani a nga yimeki na yona. Nkhensani u vula mhaka leyi endzhaku ka loko a ringanyetile ku byela nuna kutani a kuma leswaku u bava a khalakhasa ku tlula xibaha kumbe nkaka.

Ku tlhandlekela ka timhaka to aleriwa vana ku dyondza, Khensani i hetelela a ri mukereki wa xiviri na muhariva wa yena Herisa leswi nkulukumba Mahatlani va nga swi laveki. Maendlelo ya vona yo nghena kereke hi nkanu ya marhahani ya kumeka ya ri yo kandziyela timfanelo ta Mahatlani. Mahatlani u ri “kereke ya wena yi ta ku dlayisa. Tatana Mashila u khalutile a nga wu tivi nyangwa wa kereke” (p.6). Mahatlani laha u hlambanya hi tatana wa yena ku kombisa leswaku hakunene timhaka ta kereke tona a nga yimi na tona kun’we no twa a nga lavi no twa nchumu hi tona.

Makwavo wa Mahatlani Herisa na yena u yima na nsati wa Mahatlani va boha xikungu va ova timfanelo ta tatana Mahatlani. Hi twa Herisa loko a hlamula makwenu wa yena Mahatlani a ku “wa hamba n’wana tatana. Munhu u ntshunxekile ku endla ku rhandza ka mbilu ya yena. Wena u tshikisa hi mani ku ya kwale ka Bertha xana?” (p.6) leswi swi nga ku tshova ku rhandza ka Mahatlani. Herisa laha u yimelela nsati wa Mahatlani leswaku u endla kahle loko a nga yingisi leswi nuna a lavaka swona a endla ku rhandza a nghena kereke tani hileswi na yena Mahatlani a ti yelaka lomu a lavaka ku ya kona a nga arisiwi hi munhu.

Ehandle ka Khensani na Herisa, hi kuma Khangela n’wana Mahatlani a ova timfanelo ta tatana wa yena hi ku sindzisa ku ya exikolweni hambu leswi tatana wa yena alaka. Khangela u ri “tatana la’ rhandzekaka. A ndzi tshembi leswaku loko a mi nga ndzi onheli a mi ta ndzi arisa ku ya exikolweni” (p.18) eku hlamuleni ka tatana wa yena. Khangela u twa mbilu ya yena yi vava loko tatana wa yena a n’wi alela ku ya exikolweni leswi tatana wa yena a swi alaka hi mbilu ya yena hinkwayo.

Hi tlhela hi kuma Eunice nkatikulobye wa Khensani ku va yena “muvangiwacona”. Eunice na yena u ova timfanelo ta nuna Mahatlani, u ri “ndzi byela kahle leswaku hikokwalaho ka yini u hetile min’waka emapurasi? A wu nga ehleketi leswaku u siyile xiphunta xa wena xana?” (p.28) leswi swi nga tshamisekeki eka nuna. Swivutiso swa Eunice swi vavisa Mahatlani swinene emoyeni tani hileswi a nga lo lahleka kambe a yile ekaya ka yena ku ya vona nsati na vana ku kota sweswei a vuyeke a nga ta tshama na yena va ri vambirhi.

Eunice u ya emahlweni a ku “he wena Mahatlani hikokwalaho ka yini u famba u nga ndzi lelanga xana? U vona mbyana leya wena!” (p.51) Eunice a nga xiximi nuna. Ku vitaniwa ka Mahatlani hi ku “he wena” swi kombisa rinyadyo lerikulu ro huma eka Eunice ri ya eka Mahatlani.

Hambi ku ri yena Mahatlani hi yexe, hi kuma a ehlisa timfanelo ta Thicara Bamuza. Ku tekeriwa ka xiyimo xa vuthicara xa Bamuza Mahatlani u ri “ntiyiso wu tiviwa hi hina mi hi endlaka manyala. Hina hi tiva Valungu lavakulu vo fana na de Klerk, Treblanche ni van’wana lavakulu” (p.12). Mahatlani u vonela thicara Bamuza ebodlheleni ngopfu ngopfu loko a n’wi fananisa na “mabunu” lawa a ma longoloxeke laha henhla.

Mahatlani a nga lavanga ku yingisela leswi Bamuza a n’wi hlamusela swona hikuva u yile emahlweni a sola xiyimo xa yena xa vuthicara hiloko a ku “ku va n’wina mi nge mi mathicara ya masiku lawa mi ni xinyanyu ngopfu. Hina hi tiva vathicara Gembani, hayi leswa sweswi ni” (p.12) ku nga ku kombisa ku va Mahatlani va a nyadza ni ku tekela Thicara Bamuza ehansi.

Mahatlani u yisa emahlweni ku ova timfanelo ta Bamuza loko a ku “u ni rihuhu nuna ndzi wena. Loko a ndzi tivile leswaku u ndzi vitanela thyaka leri i ngi ndzi nga pfukanga” (p.14). Mahatlani u ova timfanelo ta Bamuza hi ku n’wi vula hi mavito layo tala yo ka ya nga amukelekekina ka ntsanana.

4.4.8 Ndlandalalati ya Malenga

Ntlangu lowu wu ti hlawula hi ku va swimunhuhatwa swin’wana swi ovela swimunhuhatwa kulorhi timfanelo ta swona.

Eka ntlangu lowu hi kuma N’wa-Khazamula a ova timfanelo ta nuna Xisandzhaku. Xisandzhaku tani hileswi a vuyeke hi le xilungwini a ri karhi a vabya u vitanile nsati hi xikongomelo xo a ta ya vitana makwavo leswaku a ta n’wi lela loko a nga se lan’wa vudyangwani. N’wa-Khazamula u hlamula a ku:

Ixi, nkatanga, nkatanga wa swinjhini? Namuntlha
loko se u te khuvaxaxa, laha kaya hi kona u nge
nkatanga, nkatanga – ndzo va nkatanga loko se
u vuya hi le Joni u ri karhi u hlala. Ndzo byeriwa
ku hatlisa kasi hi mina ndzi nga te yini? (p.1)

Laha henhla nhlamulo ya N’wa-Khazamula eka nuna a yi tshamisekanga tani hileswi nuna a nga le ku vabyeni. Mhaka leyi i yo vava swinene tani hileswi a alelaka nuna wa yena wa xitekwa. N’wa-Khazamula u ya emahlweni na ku ova timfanelo ta nuna loko

a ku “a hi nga karhi hi nga vuli ku ri swi ta chipa swa le madorobeni. Namuntlha swi kwihhi? A hi nga mi byeli?” (p.1).

N’wa-Khazamula u hlamula n’wana wa yena a ku:

Konyolola, konyolola – u tiva yini wena mbuyangwani?

Wa ku tiva lomu hi nga rhandzana kona na tata wa

wena? Hi nga ndzi sukela mina lahawani! Hi swo swi

mi endlaka n’wina rixaka ro oma tinhloko wonge maribye;

n’wina vo ka mi nga kanetiwi – loko hi kaneta mi ri hi mi

tekela matiko ya n’wina. Wa nga ndzi sukela mina – na

lexi xa xikosi wonge i vigidyamelo bya tifenhe lahawani! (p.2).

Ntshaho lowu nga laha henhla wu nyanyisa xiyimo xa vuvabyi bya nuna wa N’wa-Khazamula leswi swi n’wi vangelaka ntshikilelo eka Xisandzhaku. N’wa-Khazamula u languteka a ri ximunhuhata lexi xi ovaka hakunene timfanelo ta nuna wa xona Xisandzhaku. Mhaka leyi yi humelela hi loko N’wa-Khazamula a ku:

Tinyakanyaka, tinyakanyaka – o va mina N’wa-

Xinyakanyaka – kasi hi mina ndzi nga te hosi

ya wena a a fambe a rhurhuvula mavabyi ya

vavasati va le Joni? Ndzi tshikeni mina – ndzi

tshikeni mina – ndzi tshikiseni sweswi mhayi –

ndzi fela yini? A ndzi ri kona tolo ka siku? Mi nga

ndzi dyi, ndzi tshikiseni sweswi. A ndzi ri loko

swa ha ri swinene a ku dyiwa Xivharivhari na

Xiyeseyese xi huma hi tinhompfu – makhekhe

ge! Rifuva ri ku vuyavuyani Mun’wanati (p.2).

Laha henhla N’wa-Khazamula u hundzuke xikhongolotana xa nsindziso leswi swi nga na switandzhaku swa ku ova timfanelo ta nuna wa yena Xisandzhaku. N’wa-

Khazamula u hlundzukile swinene hi mavabyi ya nuna tani hileswi yena a kholwaka leswaku u lo tluletiwa ku nga ti vuvabyi bya rifuva.

Ehandle ka Xisandzhaku, hi tlhela hi kuma N'wa-Khazamula a ova timfanelo ta ntsongwana ya nuna wa yena Xihlayamagoza. N'wa-Khazamula u ri:

Ku rhunga nomo, mi vula mani? A mi to miyeta nsati
wa n'wina N'wa-Yingwani. Mina mi ndzi tshikisa sweswi.
Mi nga ndzi weli ehenhla phela mina. A ndzi welaweriwi
hi nuna wa vanghana mina Mijaji. Loko mi nga ndzi tivi,
ndzi ta mi byela lexi xi nga mita hi nkolo wa huku phela.
A hi mina wo bya vila phela, na n'wina ma ndzi tiva
leswaku a ndzi byi siyi byi virile; ndzo hluta ndzi n'wa,
ndzi suka ndzi famba me Mijaji (p.2).

Laha henhla N'wa-Khazamula u arisa makwavo wa nuna ku a yisa makwavo exibedlhele ku ya kuma vutshunguri leswi swi vaka ku ovela va'wana timfanelo ta vona ta ku va ringeta ku hanyisa vamakwavo wa vona. N'wa-Khazamula u yisa emahlweni ku ova timfanelo ta Xihlayamagoza loko a ku:

N'wina lowu mombo wu ngo vangama wonge i xilotelo
xa Vahlengwe, a mi tivoni? Ku rhunga nomo, mina? Hi
ta mi nyumisa ku ri na vanhu hina va-Mijaji (p.2).

N'wa-Khazamula laha henhla u vula marito yo tika swinene lawa ya nga fanelanga ku vulavuriwa hi wansati wa muti. Marito lawa ya le ku oveni ka timfanelo ta sivara wa yena Xihlayamagoza. N'wa-Khazamula u ya emahlweni a ku:

Dlomu! Kambe n'wina v aka Mluleke mi lava ku
ta ku loko hi vula mi hi posela le Rivubye leswi
mi nga n'wina. Ha mi tiva phela a mi la, phela se
ha mi chava, mhayi, a ndzi tiyi loko ndzi mi vona

n'wina va mahlo yo tshwuka wonge mo ka mi nga
etleli – wonge mi va manjhenghwe (p.18-19).

Ndzhukano wa N'wa-Khazamula laha henhla wu ova timfanelo ta Xihlayamagoza leswi hambi ku ri yena N'wa-Khazamula a nga ta swi kondzelela no swi tiyisela. Ndzhukano lowu humesiweke hi N'wa-Khazamula laha henhla wu na rinyadzo eka vaxinuna ngopfu ngopfu sweswi mavabyi ya hlaseleke endyangwini.

Ehandle ka N'wa-Khazamula, hi tlhela hi kuma Ximakasiki a tlhandlekela a tshova timfanelo ta Xihlayamagoza. Ximakasiki u ri:

Se a ndzi swi twisisangi leswaku Xihlayamagoza a
nga ndzi tlherisa hi leri nge yini kasi a ndzi vitaniwangi
hi yena. Naswona se mali a yi humile a ku lo sala ntsena
ku hetisa ntirho lowu a ndzi vitaneriwile wona ntsena.
Kutani yena a ala a sindzisa, a sindzisa mina ndzi nga
swi voni kahle ku ri u vula yini (p.37).

Laha henhla Ximakasiki u ove timfanelo ta ndyangu wa Xisandzhaku hi ku twisa miehleketo ya Xihlayamagoza ku vava. Ehenhla ka sweo hi tlhela hi kuma Xihlayamagoza na yena a ova timfanelo ta Ximakassiki hi loko Ximakasiki a twala a ku:

Se ndzo vona hi mbhoma yi ndzi fanela emakatleni.
Ndzi te hi mina – hi mina ko fana ni kwala. O ndzi
vandzeka hi ntshilani, ndzi kala ndzi ku Xikovele i
hosi. Se ndzo teka hi patu, hikuva nhlana a a yevurile
wu sala wu lo cina, tinyama ti humelele ehandle
hinkwato, ngati yi ku po-po-po, ndzi hlamala
na leswi a nga kangatelangiki ndyelo a ta kuma
vuvendze. (p.37)

Ximakasiki laha henhla u xupuriwile hi Xihlayamagoza leswi yena Ximakasiki a swi vonaka ku ri ku n'wi tekela timfanelo ta yena ta ku kuma xuma lexi a xi yelege eka ndyangu wa Xisandzhaku.

Tani hileswi swi paluxiweke leswaku N'wa-Khazamula hi yena loyi a tshikelelaka no ova timfanelo ta Xisandzhaku hi n'wu kuma a hlanganile na Ximakasiki va kandziyela timfanelo ta Xisandzhaku hi ku "endlani leswi mi swi lavaka a ndzi nge pfuki mina, mo tixisa. A ndzi lavi no twa thyaka leri u ndzi byelaka rona" (p.50). N'wa-Khazamula na Ximakasiki va ova timfanelo ta Xisandzhaku hi ku n'wi sindzisa ku a pfumela ku hlahluviwa hambisi leswi yena Xisandzhaku a nga ha twaneki na swa vun'anga.

4.4.9 *Jairus Jiri Siyandhani*

Eka ntlangu lowu, timfanelo ta ximunhu ta vaxinuna ti kandziyeriwa hi N'wa-Ripewu. Ku hleviwa na ku hemberiwa ka thicara Rivombo hi timhaka to ka ti nga ri ntiyiso ku hlamuseriwa hi N'wa-Ripewu loko a ku:

A hi swona a ndzi n'wi byela swona tata wa
wena a nga kholwi! Xithicarana lexi xa ka
Rivombo lexi, xi hlanganisa vana va hina
tinhloko hi tigiramafomo leti ta xona ta vusiku,
no gangisa vanhwanyana va xikolo; ha rini yena
u va dyondzisa yini ke? (p.7).

Laha henhla N'wa-Ripewu u hembela Thicara Rivombo mavun'wa eka Piet laha va longolokeke va va byela tatana Jairus leswaku a ta nyanya ku venga mudyondzisi loyi.

Ehandle ka N'wa-Ripewu, hi tlhela hi kuma nkulu wa munhu Jairus Jiri hi byake a ova timfanelo ta mudyondzisi Rivombo loko a ku "hilaha a ndzi ri karhi ndzi mi hlamusela hakona, dyondzo leyi va nge xi pasile ya matiriki lexi xa ka Rivombo, a hi nchumu na swintsanana" (P.8) loko a ri karhi a vulavula ni Mafitiji ni vakulukumba van'wana va kereke. Siyandhani u ya emahlweni a ova timfanelo ta ximunhu ta Rivombo loko a ku:

Hi, i xikangalafula xifanyetana lexi xa ka Rivombo.

A xi tivi na ku dyondzisa. Eka vona va hanya hi

Rikoko ra xilondza onge a xi tirhi. Xi etlela hi nkumba
wun'we ntsena wa tinhwala onge a xi tirhi naswona a
hi jaha (p.9).

Ntshaho lowu wu kombisaku ku va mbilu ya Jairus yi vava hikokwalaho ka leswi thicara
Rivombo a nga pasa matiriki naswona a faneleke ku va yena nhloko ya xikolo xexi xa
Jairus Jiri anga yena nhloko ya xona hi ku famba ka nkarhi.

Nakambe hi tlhela hi kuma mudyondzisi Juliana Mahinge a kandziyela timfanelo ta
vadyondzisi va xinuna lava va nga si tekaka vavasati loko a ku:

Tshikani nkwinkwirimba n'wina vathicara!
Van'wana va n'wina ma ha ri vantshwa
entirhweni lowu wa vuthicara! Hina hi miguluguda
ya khale ya Lemana wa khale. Mi nga tshuki mi
phikizana ni nhloko ya xikolo ni siku ni rin'we hikuva
a hi ntangha ya n'wina leswi a nga tani (p.17).

Marito ya Mahinga laha henhla ya tikisela vadyondzisi lava va xinuana tani hileswi ya
tikaka ya nga rhwaliwanaga.

Ehandle ka Rivombo, hi tlhela hi kuma Jairus a tshikilela mudyondzisi Makhombhoza
loko a ku:

Mufana ndzi wena, "thisi is rhotono bulasifemi ende
nonsonso. Loko ndzi lava ku ku byela xiheri! U
ri ndzi ni mona ni madimona? Mi ri Xinghezi xa
thyaka lexi mi xi vulavulaka a ndzi xi twi?" (p.17)

Marito lawa yo tika ya nga laha henhla ya kandziyela timfanelo ta Makhombhoza hi
Jairus Jiri Siyandhani.

4.5 Swivangelo swo oviwa ka timfanelo eka mitlangu ya:

4.5.1 *Vatukulu va ka Gaza*

Timfanelo ta swimunhuhatwa eka ntlangu lowu ti oviwa hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Vaovi va timfanelo va na leswi swi va hlohletelaka ku endla tano.

Eka ntlangu lowu hi kuma Bellina muhlayisi wa Taljaart a ova timfanelo ta nandza wa yena. Bellina u ri “Taljaart! Taljaart! Xindzendzele lexi “(p.15) ku nga ku huwelela swinene wonge munhu loyi a vitaniwaka wo va a ri ekule na yena swinene. Belina u le ku huweleleni ka Taljaart laha a kandziyelaka hi ku n’wi vitana xindzendzele. Xindzendzele i mun’wi wa vuputsu ku tlurisa.

Hi tlhela hi kuma xin’wana xa swivangelo xo va Taljaart a kayakayisiwa hi Lizzy ku ri hi leswi a swi vulaka ku “u nghena wonge i yindlu ya kokwa wa wena leyi” (p.15). Laha Taljaart a hlwele ku hlamula loko Bellina a n’wi vita leswi swi n’wi vangela ku rhukaniwa kun’we no hlambanyiwa swinene. Taljaart u byeriwa ku nghena wonge hi le ka yindlu ya kokwana wa yena na hambani leswi a ngheneke endzhaku ka ku vitaniwa hi yena Bellina.

Hi tlhelo lerin’wana hi kuma Lizzy a ri muxanisinkulu wa Francisco. Lizzy u na swivangelo leswi swi n’wi susumetaka ku tlhavtllhava nuna Francisco hi marito, hi n’wi twa a n’wi xanisa loko a ku “I Gaza ya xilo muni yo endlela ku ri van’wana va sala xivundzeni” (p.17). Laha henhla Lizzy u karhata murhandziwa wa yena Francisco hikokwalaho ka leswi a nga twananeki na yona mhaka ya ku vuyiseriwa ka Vatukulu va ka Gaza emakaya. Mhaka leyi yo alana na makungu lawa ya endla ku va ku Francisco a ta tsandzeka ku fikelela ku rhandza na ku navela ka yena. Lizzy u alana na ku vuyiseriwa ka Vatukulu va ka Gaza emakaya.

4.5.2 *N’wamayengani*

Eka ntlangu lowu swimunhuhatwa leswi khumbekaka eka ku overiwa ka timfanelo swi va swi swivangelo swo hambana hambana.

Xitlakati u tokota ku xanisiwa hi Biriviri hikokwalaho ka leswi Biriviri a nge:

U munhu wa ku huma phexeni leswi u ng a
te tani xana? Mhaka ya wena ndza yi khohlwa

a ndzi yi khohlwi swinene. Ndzi hlamuseli

kahle (p.1).

Laha henhla hi twa xivangelo xo hlambanyiwa ka Xitlakati. Xitlakati u humesiwe phexeni ku nga leswi nsati wa yena a alanaka na mhaka leyi kutani ku sungula nkwetlembetano exikarhi ka vona. Biriviri wansati lonkulu wa Xitlakati a nga le ku swi twisiseni leswaku hakunene nuna u humesiwikle phexeni'

Ku kwetlembetana ka vona ku fikela laha Xitlakati a weriwaka hi ndlala kutani Biriviri a dya a va tsona. Biriviri u ri "tingana a ti mi khomi no mi khoma. Se mi hlanganyela yini? Kumbe mi vona xihukwana lexi" (p.11) laha Biriviri u tiyisisa hungu ro dya a tsona nuna hi ku va nuna a ri hava xa yena tanihleswi a ha yimeleke mudende wa yena. Biriviri u tsan'wa nuna a dya a n'wi tsona. Ku pfumaleka ka xa le mandleni ku endla leswaku Xitlakati a etlela na ndlala kasi hi hala tlhelo nsati wa yena Biriviri u etlela a xurhe.

Timhaka to va Xitlakati a ya tivisa nsati Biriviri hi ku hlohleteriwa hi wansati wa yena lontsongo Nkiyasi ku n'wi vuyisa na ku sapateriwa hi Biriviri loko a ku "u nga ti karhat hi ku ta ta ndzi pfluxela, loko ku ri mhaka ya xivongo yona u nga ti pandzisi nhloko hi yona, ndzi wansati ndzi tshike ndzi ta ti vonela". Laha henhla Xitlakati u dlawela ku ya pfluxela nsati hi xikongomelo xo ya n'wi tivisa hi ta leswi se a fanele ku sungula ku hola mudende.

4.5.3 Mahewu N'wananga

Ntlangu lowu wu ti hlawula hikuva Mahewu a sungula ku langutela Magawula ebodlheleni. Magawula u tikiseriwa hi n'wana hikokwalaho ka swivangelo swo hambana hambana.

Entlangwini lowu hi twa Magawula loko a ku:

Hikokwalaho ka yini masiku lawa u vuya loko tihuku

ti ringa naswona u hubuta loko vurhonga byi tsuvuka,

nhlikanhi hinkwawo u kwalomo?" (p.9)

Laha henhla Magawula u vutisa Mahewu xivutiso lexi hi ku va hanyelo ra Mahewu masiku lawa ri nga ha tsakisi no kakanisa. Mhaka leyi yi vavisa Magawula swinene

emiehleketweni no n'wi tshova moya. Leswi swi tano tani hi mfanelo ya mutswari eka n'wana.

Magawula u tlhela a kombisa ku kandziyeriwa timfanelo ta yena hi ku ka a nga hlamuriwi kahle hi n'wana wa yena laha a ya ka emahlweni a ku:

Loko u ri wanuna i nge u nga fambi u ya tlakulela
xiporo le ka Rhalaweni. Phela majaha kuloni lava
va nga chava tibuku ku fana na wena va chova
tingholovhana le Joni le (p.10)

Laha henhla Magawula u kombisa Mahewu nkoka wo nghena xikolo. Ku ringeta hi matimba ku tshinya Mahewu swi vangela Magawula ku tshikeleriwa hi tinhlamulo to huma eka Mahewu.

Mahewu u tlhela a n'wi vonela ebodlheleni ka tatana wa yena hi ku yeyisa Mufundhisi Sithole ku kota tatana wa yena. Mufundhisi Sithole u ri "jaha ra mina swo yini kuta ekerekeni masiku lawa?" (p.11). Laha mufundhisi a ku u ringeta ku tsundzuxa Mahewu hi ta rito ra Xikwembu kasi i wo onha. Ku ringeta ka mufundhisi Sithole ku vutisa Mahewu ku ri hikokwalaho ka yini a nga ha vonaki ekerekeni u ti kuma a hlundzukisiwa ni ku byeriwa xo mitiwa hi huku. Mufundhis wa Xikwembu a hlambanyisisiwa xi sweswo hi Mahewu.

Ehandle ka Mahewu, hi tlhela hi kuma Marhumbi manana wa Mahewu a ova timfanelo ta nuna loko a ku:

Kunene swa twala, a mi nga to yimanyana hi vona
kumbe hi ya le ka Maphazimanahi ya kombela ku
thya ncuva. Phela maphorisa ya la Magudu ya ba
swinene a ya na nkarhi wo huha (p.2)

Laha henhla Magawula u aleriwa ku pota Mahewu emaphoriseni hi xikongomelo xo maphorisa ya ta tshinya Mahewu tani hileswi mahanyelo ya yena a ya hundzukile mavala ya n'wi kankanisa.

4.5.4 Ri N'wi Xele Kambirhi

Ku na swivangelo na swiyimo swo tala leswi swi endlaka swimunhuhatwa swi xanisa swimunhuhatwa swin'wana eka ntlagu lowu. Ximunhuhatwa xo tani hi Mukamberi Nyoka u vula leswaku:

Ndzi nga si nyika nkarhi wo vhotu, ndzi rhandza
ku mi tsundzuxa leswaku mi swi tiva leswaku n'wina
mo va vadyondzisi, a mi na mfanelo yo thola kumbe
ku hlongola nhloko ya xikolo, wolowo i ntirho wa hina,
wa n'wina i ku dyondzisa vana vutivi. Xin'wana hi
lexi, a ndzi nga si vona valala va mina, ndzi ta va vona
namunthla loko a ku yimisiwa mavoko (p.6)

Laha Mukamberi Nyoka a vula marito lawa hi ku tiva leswaku vadyondzisi a va swi lavi kurhangela hi Ruel kambe va lava ku rhangeliswa hi Hon'wana. Ku va vadyondzisi va nga swi rhandzi ku rhangeriwa hi makwavo wa mukamberi Nyoka yena Ruel swi vanga xilondza ebilwini ya yena mukamberi Nyoka.

Mukamberi Nyoka u swi tiva kahle leswaku mavoko yo tala ya ta wela eka Hon'wana kutani u le ku ringeteni ka ku chavisela. Mukamberi Nyoka u endle xihoxo xo kombisisa a nga swi lemukanga laha a ti khovolelaka hikuva hi yena n'wini a tsandzekaka.

Mukamberi Nyoka u boxa xivangelo xa leswaku u "vula leswaku hi twelana eka mali ya tiko xana? Loko a lo dya u fanele hi ku ya endzhutini" (p.25) ku nga leswi Mukamberi Nyoka a thumba leswaku ku kayivela rhasiti ya tipholichi endzhaku ka loko a kamberile tibuku ta xikolo.

Ku kayivela ka rhasiti hikona ku endlaka Mukamberi Nyoka a tsaka hi ku tiva leswaku se u kumile ndlela yo hlongorisa Hon'wana entirhweni leswaku makwavo Ruel a ta va yena nhloko ya xikolo xa Maweni. Laha Hon'wana u dlayisiwa hi ku hi yena vadyondzisi va rhandzaka leswaku va rhangeriwa hi yena ku nga ri ku rhangeriwa hi Ruel leswi swi n'wi vangelaka ku xanisiwa.

4.5.5 Ndzi Dlayisile hi Mhani

Swivangelo swa ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna eka ntlangu lowu ku humelela hi tindlela ta ku hambana. Khetani nuna wa Nkatavanharhu u overiwa timfanelo ta yena hi swimunhuhatwa swo hlaya entlangwini.

Hi kuma manana wa Khetani a alana na makungu yo va Khetani a teka Nkatavanharhu. Vusiwana u ri ”i Mupedi? Wa ha engeta leswi nga endla hi tata wa wena? Phela hi vona vanhu lava nga tswonga rifumo ni ku peta tata wa wena nhloko” (p.2) swi va xilondza embilwini ya Khetani.

Nkatavanharhu u hlundzukela nuna a ku:

U vula leswaku a wu swi voni leswaku mintirho yi
ndzi talerile? Vanhu va ka n’wina va tshama
va ku whi, va hlalela mbhongolo ya vona. Hambi
maxaka ya wena layo tata lwandle mo ta ma lo ntshu,
ongwe va phaka mali” (p.14)

Laha henhla Nkatavanharhu u ala ku lulamisela nuna swo dya swo fihlula loko Khetani a fanele ku “thewukela” a ya entirhweni na mixo. Ku ala loku hi kona ku onhela Khetani timfanelo ta yena ta ku va nhloko ya muti leyi yi faneleke ku lulamiseriwa swakudya hi wansati wa yona.

Ku va Nkatavanharhu a vula maxaka ya Khetani ku va ya “tata lwandle “swi tshikilela ku tala ka maxaka ya Khetani na ku va Nkatavanharhu a tshamela ku va swekela swakudya vusiku ni nhlikanhi leswi swi n’wi karhalisaka ku kondza a lava ku wisa. Ku tirhisiwa ka xigego “mbhongolo” swi tshikilela ku tirha ka Nkatavanharhu tanihi hlonga a nga wisa.

Ku thandlekela kwalaho hi tlhela hi twa xivangelo xo va Nkatavanharhu a tshikilela nuna Khetani. Ku va Khetani a ala ku thola mutirhi swi vanga ntlimbo endyangwini laha Nkatavanharhu a nge “nhlamulo ya swivutiso swa wena i yin’we. U ta hakela hi wena, a tshama na hina kumbe a tshama eka vona “(p.14) laha Khetani u boheka ku thola mutirhi ehandle ko tsandzeka loyi a nga ta tlhela a n’wi hakela. Ku sihalala ka yena Khetani ku n’wi hoxa ekhombyeni eka nsati. Va pfumala ku twanana ku fikela

laha ku thoriwaka Gavaza leswi Khetani a nga yimeki na swona hi ku “(A dzungudza nhloko) A ndzi nga rhandzi leswaku u thola xaka ra mina” (p.23).

Ku hlongoriwa ka Gavaza hi ku hemberiwa vun'wa bya rihlaza ku endla Khetani a nga ti ti kahle. Leswi swi va tano endzhaku ka loko Gavaza a ku ”ndzi ta endla yini hi mpahla yoleyo?” (p.26).

Khetani u tlhela a tshikileleka swinene loko a ta va a ku “i mhani. Swi lo yini mi ngo tshama ehandle ku ri karhi ku titimela hi ndlela leyi? A hi ngheneni ekamareni yo tshama eka yona hi ta rungurisana” (p32) laha a kumeke manana wa yena a tshamile ehandle ku ri karhi ku titimela swinene.

Mhaka leyi yo tshamisiwa ka manana wa Khetani ehandle hi nsati wa yena Nkatavanharhu a yi n'wi khomanga kahle ka Khetani. Ku nyunyutela munyu exilondzeni, Nkatavanharhu u ri “he wena N'wathyakeni. Tshika ku cela misava u endlela munhu loyi tiya hi nomu lowu! U nga vi hlwela hikuva wa famba sweswi” (p33) leswi swi nga rivaleni leswaku a nga swi lavi ku tirhela mhana nuna wa yena kutani swi nga n'wi khomi kahle ka Khetani.

Khetani u overiwa timfanelo ta yena nakambe hi nsati laha a nge:

Xo sungula hileswaku wena a wu tshembekanga.

I khale ndzi lavisisa mahanyelo ya wena. Ndzi

fika laha ndzi nga swi vona leswaku a wu ndzi teki

ndzi ri nchumu laha mutini (p45).

Laha henhla Khetani u hlamarisiwile hi ku kuma N'wathyakeni na Nkatavanharhu va huma ekamareni ya yena yo etlela eka yona kutani a tlhela a hlamarisiwa na hi pfuxelelo ra nsati leri a ri nga tolovekanga. Khetani u ri:

Ka ha ri mpundzu mhanana. Ndzi ku endlile munhu.

Ndzi ku twela vusiwana hi ku lovola u nga koti no

tsala vito ra wena. Vanghana va mina va lovorile switirhi.

Mina ndzi teka xilo xo fana na wena. Se wa ndzi hlantswa.

U hlongole mhani laha kaya. U ndzi nyengisile ekaya

u ndzi siyisa vatswari va mina. A wu lavi va ka hina va hi endzela. Mana wa wena se u hundzukile N'wa-Khazamula Mbhalati. Swa ku helela. Xana movha lowu taka ndzi nga ri kona l wa mani? Hikokwalaho ka yini ongeti vunghana bya wena N'wathyakeni byi tlule ndzilekano? U nghena ni laha ndzi etlelaka kona. U lava yini? U hlongole hahani u ku wa yiva, yena wa thyaka ke? (46).

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa swivangelo swo va mbilu ya Khetani yi vava hi ku va a onheriwa timfanelo ta yena hi muringani wa yena Nkatavanharhu.

4.5.6 Vukosi i Mberha

Eka ntlangu lowu hi kuma Xikweni a tshikileriwa no overiwa timfanelo hi swimunhuhatwa kulorhi. Swimunhuhatwa leswi swi n'wi tshikilela hikokwalaho ka swivangelo swo hambana hambana.

Bodzani u hlamula Xikweni a ku "se a mi lava ndzi rila xana? Ku rila ka mina a hi kona ku nga ta endla leswaku mhani va vuya. Kumbe va khude hi swikhudana" (p.69). Laha Boneka a hubute na mixo a ya eBushbuckridge ku ya lava murhi wo rivata nuna Xikweni a nga n'wi lelanga kutani Xikweni a sala a n'wi lava. Ematshan'wini yo kuma nhlamulo ya kahle i wo hlambanyiwa hi Bodzani. Xikweni u dlawela ku lava ku tiva lomu nsati wa yena a yeke kona.

Bodzani u tshikelela ku pfatlanya Xikweni loko a ku:

Se loko va ya etihunyini va nga vuyi ndzi fanele ndzi tihinga ke? Sweswo ndzi nge endli mina, mo fa n'wina mi nga va khale mi hi nyizela hi dya-vu makhisimusi. Ndza ha ya eku etleleni" (p.69)

Laha henhla Bodzani u xisa tatana wa yena Xikweni hi ku vula leswaku Boneka u ye etihunyini kasi i mavun'wa ya rihlaza. Sweswo swi va swi nga enelanga hikuva Bodzani u tlhandlekela hi ku vula leswaku swa antswa Xikweni a lan'wa vudyangwani

a tshika ku n'wi tungula hikuva se u hanyile malembe yo hlayanyana. Ku byeriwa leswi hi n'wana wa yena, Xikweni swa n'wi vavisa swinene tani hileswi swi kandziyelaka timfanelo ta yena.

Ku thandlekela ka Bodzani ka ku kandziyela timfanelo ta Xikweni hi twa Boneka a ku:

Mina mi nga kali mi ndzi vutisa hi dlakuta ra n'wina.

A ndzi si tshama ndzi ri vona na nhlikanhi laha kaya,

ndzo ri vona hi loko ri vuyela ku ta etlela. Leswi swo

ri tshama kwihi a ndzi nga mi byeli mina n'wana wa

Sharpshoot" (p.72)

Laha Boneka a karihela nuna endzhaku ka loko Xikweni a lava ku tiva hi ku vutisa leswaku Khegu u kwihi kutani a tlula na xo mita huku.

Boneka u thandlekela a ku:

Mina a ndzi lavi ku rhaseriwa mina. Leswi a wu vabya

a swilo yini ku hetiseka xikan'we ndzi ta wisa ku tunguriwa?

Valoyi va kona va na tintswalo, loko a ko loya mina a wu

ta va no bola se u borile" (p.75)

Laha henhla Xikweni u lava ku tiva lomu Boneka a yile kona kasi ematshanweni yo kuma nhlamulo leyi a yi languterile u cheriwa hi mati yo hisa no haxiwa biriviri ematihlweni kumbe ku fafazeriwa hi munyu exilondzweni. Tinhlamulo leti to homboloka ti vavela Xikweni swinene ngopfu.

4.5.7 I Tatana wa Hina

Timfanelo ta Mahatlani entlangwini lowu ta tshikileriwa hi swivangelo swo hambanahambana. Vaovi va timfanelo va na swivangelo leswi swi va susumetaka ku endla manyala ya vona.

Entlangwini timfanelo ta Mahatlani ta oviwa hi nsati wa yena lontsongo Eunice loko a ku "wena Mahatlani, ndzi byele kahle leswaku hikokwalaho ka yini u hetile min'waka emapurasini?" (p.28) laha a vitanaka nuna hi vito hi ndlela yo n'wi yeyisa. Mahatlani a

endzerile ekaya ku ya pfluxela tani hileswi a hetaka nkarhi wo leha a nga se ya pfluxela ekaya. Ematshan'wini yo va Eunice a tsakela ku vuya ka nuna hi le kaya wa n'wi karihela.

Mahatlani a yile ekaya ku ya pfluxela nsati na vana kutani loko a vuya u byeriwa swa ku "a wu nga ehleketi leswaku u siyile xiphunta xa wena" (p.28) hi Eunice.

Ehandle ko va a yile ekaya, ku tlhela ku tlhandlekiwa xin'wana xivangelo xo va mahatlani a voneriwa ebodlheleni hi ku tlhandlekela hi ku "hatla u humesa tibuku ta wena ta le bankini ndzi hundzuka Tomasi" (p.29). Laha henhla Eunice u lerisa nuna ku humesa tibuku ta Banki ku lava ku kholwa hi ku vona leswaku hakunene Mahatlani a nga va a vulavula ntiyiso kumbe mavun'wa ke.

Hi tlhela hi pfunungula xin'wana xivangelo xo va Mahatlani a overiwa timfanelo ta yena hi Eunice. Mhaka ya ku dyuhala ka Mahatlani yi n'wi vangela ku va Eunice a ku "(a hleka) u ta tlhariha. U vula leswaku ndzi ta endla yini hi xihotha xo fana na wena?" (p.64) Munhu loko a kala a vuriwa "xihotha" hi loko a nga ha ri na mali a tlhela a va leswi Eunice a nge "mina, u nga ndzi vuli nsati wa wena hikuva u mukhalabya" (p.64). Ku dyuhala ka Mahatlani ku n'wi dlayisa na nsati Eunice.

Mahatlani u vindziwa nkolo hi Eunice loko a ku "ndzi ta ku hlolela. Ndzi ta ku omba hi tihovorholo loko u ndzi nyengela ni vanghana va wena va thyaka" (p.36) laha Mahatlani u dlawela ku vula leswaku hanyelo ra le xilungwini ro ku tshamiwa hi ku vukarhana a ri nga ha tirhi emakaya laha vavanuna va nga xuxiki na vaxisati. Leswi swi vula leswaku Eunice u ta boheka ku hambana na nuna a ya tshama exitangeni, nuna a ya tshama na vavanuna kulobye ebandla loko ku xuxiwa leswi swi endlaka a tlulana milenge na Eunice.

Swivangelo leswi na swin'wana hi swona leswi a swi endla leswaku Eunice a pfukela nuna minkarhi hinkwayo.

4.5.8 Ndlandalalati ya Malenga

Eka ntlangu lowu hi kuma vaoveriwa timfanelo vaxinuna va vangeriwa swiphiso na mintlimbo hi swimunhuhata kulorhi hi swivangelo swo hambanahambana. Swivangelo leswi swin'wana swa swona swi va swi lo tivangela kaswi swin'wana swa swona swi va swi lo vangeriwa.

Entlangwini hi kuma nuna wa N'wa-Khazamula yena nkulunkumba Xisandzhaku a kariheriwa hi nsati wa yena. N'wa-Khazamula u karihela nuna hikokwalaho ka leswi a swi ehleketaka loko a ku:

Ixi, nkatanga, nkatanga wa swinjhini? Namunthla loko se u te khuvaxaxa, laha kaya hi kona u nge nkatanga, nkatanga, ndzo va nkatanga loko se u vuya hi le Joni u ri karhi u hlala. Ndzo byeriwa ku hatlisa kasi hi mina ndzi ng a te yini? Hi mina ndzi nga ku kucetela ku ya gangisa vavasati va le Joni? A hi nga karhi hi nga vuli ku ri swi ta chipa swa le madorobeni. Namunthla swi kwihi? A hi nga mi byeli? (p.1)

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hi komba ku vabya ka Xisandzhaku ku ri xona xivangelo xo va N'wa-Khazamula a hlundzuka. Xivangelo xo va N'wa-Khazamula a hlundzuka tani hi yena i ku khohlwa ka nuna eJoni leswi n'wi karhateke emoyeni kutani sweswi u hava ntwela vusiwana eka nuna. Ku kolwa loku ku n'wi vangela ku khohlola tani hileswi a vuyeke a nga ti pfuxi emirini.

Xin'wana lexi nyanyisaka nhlundzuko wa N'wa-Khazamula ehenhla ka Xisandzhaku hileswi N'wa-Khazamula a swi vulaka:

Ndzi vula leswo kambe ma byi tiva vuvabyi lebyi lomu byi humakakona, hikuva ma siveletela loko ndzi vula leswo a hi yenhi ya vutisa. Loko Maluleke a fa u fela mina. Hi mina ndzi nga ta sala ndzi hlupheka na vana va yena n'wina van'wana mi ti tsakerile emitini ya n'wina (p.7)

Laha henhla N'wa-Khazamula u kanetana na vandyangu tani hileswi yena a nga swi kholweki kahle leswaku nuna u khomiwile hi mavabyi ya Rifuva. Eka yena N'wa-Khazamula nuna u lo tluletiwa mavabyi ya leswi swi fambelanaka na swa masangu hi vavasati va le xilungwini lomu a tirha no kholwa kona. Hikokwalaho ka sweswo, N'wa-Khazamula u karihela ku nyikiwa mali yo ya hlahluva tinhlolo hikuva yena a nga pfumeli ku nuna u na "TB" kambe u vona a lo dyisiwa hi vavasati va le Joni. U ya emahlweni a ku "mina ndzi ta kombela mali ya tinhlolo. Ma swi tiva leswaku Ximakasiti a nga na xikweleti" (p.17) laha N'wa-Khazamula u kombisa mali yi ri xivangelo xo a tshikelela nuna hi ku va u lava mali yo ya hlahluva hi yona. N'wa-Khazamula u tshikilela hi ku vula leswaku handle ka ku humesiwa mali tinhlolo a ti nga kumeki hikuva ti ri hava xikweleti.

4.5.9 *Jairus Jiri Siyandhani*

Eka ntlangu lowu hi kuma mutshikileriwa a hlangana na swirhalanganyi swo hlaya hi matlhelo lawa yo tala. Ntlangu lowu wu ti hlawula hikuva mudyondzisi Rhukanani Robert Rivombo ku va yena a paseke matiriki a ri yexe exikolweni xa Xivimbiri. Dyondzo leyi a yi paseke yi n'wi vangela ku vengiwa hi nhloko ya xikolo xa Xivimbiri ku nga yena tatana Jairus Jiri Siyandhani. Jairus Jiri Siyandhani u ri:

Mhaka leyi ya ndzi karhata vusiku ni nhlekanhi
hikuva lembe leri taka wa ha ta va a ri kwala xikolweni
xexi. Ndzi chavela xitulu xa mina Mufundhisi hikuva
se Ndzawulo ya Dyondzo yi ta n'wi nyika xona,
a ndzi dya ndzhaka ndza ha hanya. Mufundhisi, Robert
hi yena a nga pasa Matiriki laha xitasini (p.41)

Laha henhla tatana Jairus Jiri Siyandhani u boxia xivangelonkulu xo va a venga Rivombo. Mudyondzisi Rivombo a vengiwa no tshikileriwa hikokwalaho ka leswi a dyondzeke. Dyondzo ya yena hi yona yi vangelaka nhloko ya xikolo mabibi ya mbilu lawa ya n'wi vangelaka nkelunkelu laha na vurhongo a nga ha byi nuhiki hambu byi ri bya N'wantenyani. Nhloko ya xikolo va yisa emahlweni hi ta nkelunkelu wa yena loko a ku:

Se xitulu xa vuphirinsipala xi kongoma yena ...
mufana wa mufana! Ndzi ku yini Mufundhisi?
Masiku lawa ndza ondza, no dya byi rhelela a
ndza ha swi koti. Hi teto tatana Mufundhisi, a hi
pfunaneni (p.42).

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hi paluxela hakona xivangelo xo va thicara Rivombo a tshikileriwa hi Jairus Jiri. Tatana Jairus vona nhloko xikolo va le ku rileleni ka muneri De Cabarat leswaku va n'wi pfuna ku susa mutwa lowu n'wi vavisaka vusiku na nhlikanhi. Tatana Jaiurus va ti komba va heleriwile hi ntshembo wa leswaku xitulu xa vona xi ta hlayiseka handle ko va xi tekiwa hi Rivombo laha va tshembeleke eka yena Muneri.

4.6 Switandzhaku eka overiwa timfanelo eka mitlangu ya:

4.6.1 Vatukulu va ka Gaza

Va overiwa timfanelo eka ntlangu lowu i Taljaart na Ndirayi. Hi vunharhu bya vona va na matitwelo yo hambana tani hileswi va tikiseriwaka ku hambana. Switandzhaku eka ku overiwa timfanelo ta vona hileswi swi hambaneke tani hileswi mbangu na xikongomelo xa vatekaxiave ehenhla ka timfanelo ta vaxanisiwa lava yi hambanaka. Switandzhaku leswi hi swi twa no swi vona hi tindlela leti:

Lizzy u vula Ndirayi ku va a karhele ku “hi rini ndzi ri karhi ndzi ku vitana? Ni thyaka ra wena!” (p.17) vitana Ndirayi a nga ri eku n'wi tweni kasi hi tlhelo Ndirayi u pfatlanyeka emoyeni swinene hi ku vuriwa ku va ni “thyaka” kasi hi tlhelo lerin'wana ku tshembiwile yena na thyaka ra yena. Ndirayi u twerisa vusiwana endzhaku ka loko Lizzy a n'wi hlongola ni vusiku loko a ku “loko u hetile u ta longa u famba namuntlha vusiku lebyi” (p.17) famba ni vusiku hambani leswi a nga swi tivi leswaku u ya tumbeta kwihi nhloko. Ndirayi u tikuma a ri hava wo n'wi pfuna tani hileswi a nga hava xa yena.

Taljaart tanihi muxanisiwa emirini u sala na timbangi to chavisa swinene tani hileswi Bellina a nga “n'wi hundla xihlaya hi bodhlela ra “Beer” leri nga n'wi gula meno lama

a ma tshembile ku hlampfunha nyama ha wona” (p.15). Taljaart u twa ku vava swinene eka timbanga leti ti vangwiweke hi ku guleka ka meno ya yena.

4.6.2 *N’wamayengani*

Eka ntlangu lowu hi kuma Xitlakati a ri na switandzhaku hikokwalaho ka ku overiwa timfanelo hi nsati wa yena Biriviri. Xitlakati u ti kuma dlawa hi ndlala. Biriviri u vula leswaku nuna wa yena u fanele ku sala a dlawa hi “ndlala” (p.20). Ku pfumaleka swakudya endyangwini wa Xitlakati tani hileswi a ri Ndoza kumbe Mahlalela endzhaku ka loko a humile Phexeni xikan’we ka leswi xuma xa yena a xi nga si humesiwa.

4.6.3 *Mahewu N’wananga*

Swimunhuhatwa leswi nga mahlonga yo overiwa timfanelo swi langutana na mintlhontlho evuton’wini bya swona hikokwalaho ka mintshikilelo leyi swi yi tokoteke. Magawula hi ku xanisiwa hi swiendlo swa Mahewu u ti kuma a ku:

He Nandzuwe, tshika ku hi pengela wa swi twa?
Nkayivelo wa rirhandzu u vula yini ke? U suka u ya
dzumba kwalomo u ku wa hi vona hi mahlo ya
miehleketo. Loko ku ri leswaku mana wa wena wa
karhateka u ta swi vonisa ku yini? Naswona kumbe
muxavi wa swakudya wa vabya u ta swi byela hi mani?
Nkarhi un’wana a ku sweki mana wa wena u ta
swi vonisa ku yini? Ndyangu lowu a hi wa mina na wena,
kambe i wa mina na Marhumbi, mana wa wena. U ndzi twa
kahle? Mina a ndzi yena ya loye wo khandziyisa hi ricece
ro fana na wena (p.10)

Laha henhla Magawula u tikomba a vavisekile swinene hikokwalaho ka swiendlo swa n’wana yena Mahewu.

Ehandle ka Magawula, Mufundhisi Sithole na yena u ri “jaha ra mina, u ndzi dyohele ngopfu. Xikwembu Xi nga ku hlayeli ku ndyoha loku u ndzi rhuketelaka ha kona (p.15) laha mufundhisi u nyiketela Jehova ku va yena a nga ta n’wi rihisela eka Mahewu tani hileswi a nga mufundhisi nandza wa Xikwembu.

4.6.4 Ri N’wi Xele Kambirhi

Eka ntlangu lowu Hon’wana tani hi muoveriwa timfanelo ku hava switandzhaku leswi swi n’wi landzeleleke kambe hi kuma muvangwacona yena Mukamberi nyoka hi byakwe ku va yena a hetelalaka a va muhluriwa eka magoza hinkwawo lama a ringeteke ku ya teka lawa ya kombisiweke eka 4.3.1.4 laha henhla. Mukameri Nyoka u hetelala “balaseriwile” (p.34) hi Sejeni Hakamela endzhaku ka loko a kumekile ehofisini ya Hon’wana a ku:

Eka cheke yin’wana na yin’wana ndza ha tsala ku ri
cash. Loko ndzi endla tano ndza swi tiva leswaku a va
nga lavi buku ya vutitivisi ebangi. Leswi ndzi nga ni
tifomo to sayina hi Hon’wana, ndza ha yivela nsayino
wa yena (p.33)

Laha henhla Mukamberi Nyoka u kumiwile ehofisini ya Hon’wana na vusiku kutani a ringeta ku hlanula swirhendze.

4.6.5 Ndzi Dlayisile hi Mhani

Eka ntlangu lowu hi kuma switandzhaku swa ku va vukati bya Khetani na Nkatavanharhu byi hela. Xivangelo na vutihlamuleri byo hela ka vukati lebyi swi vangiwile hi swiendlo swa Nkatavanharhu na mana wa yena Ausie Menza tani hilaha swi paluxiweke hakona eka 4.3.1.5 laha henhla leswi hi hi swi tweke ku:

Eka n’wananga Nkatavanharhu. I khale ndzi nga si ku
vona n’wananga. Andza tshemba swa vukati swa ha
famba kahle. Ndza tshemba nuna se u hetile hi yena.
Tiva leswaku nuna un’we a nge ku pfuni nchumu.

Hi hanyela mali. Mukhegula luya Vusiwana
N'wakhazamula Mbhalati ndza tshemba a nga si ta
kwaleyo. Loko a tshuka a tile, hlongola xilo xexo xi
nga ta ku rindza. Bana loko xi nga twisisi... loko se u
vona leswak mali u hlengeletile, u ndzi byela hi ta xi
pulana. Ndzi hela kwala. Loko u heta ku ri hlaya, u ri
handzula hikuva hi nga wela ekhombweni na vukati
byi fa n'wananga. Pfuka ri xile. U kwihi Yimela lo wa
le Nkowankowa (p.47)

Papila leri nga laha henhla ri kumiwile hi Khetani laha ri n'wi kanakaniseke ku kondza
a ri pfula hambu leswi a ri nga ri ra yena.

4.6.6 Vukosi I Mberha

Ku dyisiwa mbitsi u xeva hi nhlomulo ka Xikweni ku vile na switandzhaku swo ka swi
nga tsakisi na ka ntsongo.

Xikweni u twisiwe ku vava swinene hi nsati wa yena Boneka na n'wana wa yena
Bodzani. Ntshikelelo lowu a wu tokoteke wu helela hi loko a ku:

(hi rito vo twalela a kule) "Ndza fa ndzi dlawa hi mbitsi
ya mama wa wena (A miyela ro hetelela). (Hi rito ri ntsonga)
Ndzi ya eka wiseni maxangu ya misava leyi. U fanele
u endla leswaku vana va mina lavan'wana va swi twa
leswaku se ndzi file (p.91).

Xikweni wa vanhu laha henhla u hetela hi ku lan'wa vudyangwani hi ku dyisiwa mbitsi
hi nsati wa yena lonsongo ku nga N'washarshoot na n'wana wa yena Bodzani .

4.6.7 I Tatana wa Hina

Eka ntlhanu lowu Mahatlani u overiwile timfanelo ta yena hi nsati wa yena lontsongo tani hilaha swi kombisiweke ha kona eka 4.3.1.7 laha henhla. Switandzhaku swa kona swi tlhela swi karhata yena n'wini Mahatlani hi ku va Eunice murhandziwa xiluva xa mbilu ya yena a suka a famba a n'wi siya a ri yexe endzhaku ka loko xuma xi ta va xi herile.

4.6.8 Ndlandalalati ya Malenga

Entlangwini lowu hi kuma Xisandzhaku a van a switandzhaku leswi swi vangyiweke hi ku overiwa timfanelo ta yena hi nsati N'wa-Khazamula. Xisandzhaku tanihi mutwisiwa ku va va u ti kuma a funungetiwile hi ku vava ko hlomula mbilu no tlula mpimo. Xisandzhaku u kombisa ku twa ku vava ka yena loko a ku:

I sukumbela leyi ndzi nga tirhwalela yona. Ku fela
hi nsati wa xitekwa swa vava .... Mina u ndzi tsandzile.
Vakhale va te "Nhlampfi I ya manghena" ndzi lo sala ni
tingana ni nhlamulo, ndza vabya emoyeni, ndzi thlela
ndzi pfatlanyeka emoyeni hi Sukumbela ya van'wanati.
Loko a ndzo fa ndzi hambana na swona a swi ta ndzi
antswela swinene (p.8)

Laha henhla ku tirhisiwile xigego xa ku N'waKhazamula i "Sukumbela" ku tshikelela ku karhata ka yena. Makarhatelo ya yena eka nuna ya vangela Xisandzhaku ku a tsundzuka nsati wa yena lowo sungula leswi pfilungisaka miehleketo ya yena. Xisandzhaku u le xikarhi ka ntlimbo wo chavisa ku kondza a ku: "Loko miri a wu foma a wu ta tlhela u delela hi ndlela leyi u hi vangelaka pongo hi yona" (p.48). Mbilu ya Xisandzhaku a yi vava swinene hi ku deleriwa hi nsati wa yena.

Xisandzhaku u tlimbiwa minkolo hi bandhi ra buruku loko a ala ku pfuka a hlahluviwa hi nsati tani hilaha swi kombisiweke eka 4.3.1.8 laha henhla.

4.6.9 Jairus Jiri Siyandhani

Eka ntlangu lowu hi kuma thicara Rivombo a rhurhisiwa na ndyangu w aka vona. Ku rhurhisiwa ka yena ehandle ka xidyoho ku paluxiwile eka 4.3.1.9 laha henhla. Hi swi vonile loko N'waripewu a vondzoka Rivombo loko a ku:

A hi swona a ndzi mi byela swona tata wa wena a nga
kholwi! Xithicarana lexi xa ka Rivombo lexi, xi hlanganisa
vana va hina tinhloko hi tigramufomo leti ta xona ta vusiku,
no gangisa vanhwanyana va xikolo, hi rini yena a va
dyondzisa yini ke? Hla' Pambula la tswalaka tatana , loko
va nga n'wi hlongolanga la xitasini laha, swibelekwana swi
to n'walala, laha xitasini la. Loko xo tlatlambela Mbhapapa
rikotse ra mina, xi ta swi kuma hinkwaswo leswi xi swi
lavaka, hla' Pambula! Tlakuka ndzi ku heleketa n'wana
makwerhu (p.7)

4.7 Magoza lawa ya tekiwaka hi vaoveriwa timfanelo eka mitlangu ya:

4.7.1 Vatukulu va ka Gaza

Va xanisiwa hi ku overiwa timfanelo ta vona va tirhisa tindlela ta ku hambana ku lwa na swiyimo leswi va ti kumaka va ri eka swona. Laha hi kuma Ndirayi a ku:

Mina se a ndza ha tivi lomu ndzi ya ka kona. Ndzi ta
ringeta ku bubela Francisco na Gudluza leswaku
va ndzi posela xipilonko, ndzi to yini" (p.18).

Laha henhla ku seketela ku va ku ri hava lomu Ndirayi a nga ta ya kona kumbe laha a nga ya tumbetaka nhloko kona ku kondza a ehleketa ku tlheriseriwa eXipilongo. Ndirayi u ya emahlweni a ku "na le ka nomboro 173, Vincent street, ku celela mina mabyalwa endzeni ka xihahlu xa tihuku" (p.19) Ndirayi u pota Lizzy eka vahlayisi va

nawu leswaku va ya n'wi khoma hi ku va nika vuxokoxoko bya lomu ku tumbetiweke byalwa lebyi byi nga ta tirhisiwa ku va vumbhoni byo khomisa Lizzy.

Hi thlelo hi kuma Taljaart a hlambanya a ku:

Na mina hla Tindhayi la ndzi tswaleke. Wa nga
yingisanyana haleno: Ndzi lava ku ta va laya
vanhu lava ndzi nga si famba, meno ya mina ya
ta kuma hakelo. U ri yini he Ndirayi? Mina ndzi
ta byela maphorisa (p.18)

Laha henhla na kona hi kuma Taljaart a pota Bellina hileswi a guriweke meno. U twa ku vava swinene ku kala u vulavula hi mbilu yo tlhaveka. Taljaart u byela maphorisa a ku:

Aha-a! yingisani haleno, kambe mi nga ti sweswi.
Hi (ku hlevetela) ma ku tiva le ka Bellina, mi nga
ti sweswi; hi le ka nomboro 123 Odendaal Street.
Laha ku nga byariwa tiboncisi, ku celeriwe
magogogo manharhu ni diromu yin'wana yikulu
swinene (p.19).

Taljaart laha henhla u byela maphorisa vuxokoxoko lebyi byi nga ta endla leswaku Bellina a khomiwa ku tshikilela ku kombisa ku twa ku vava loku a ku twa.

4.7.2 N'wamayengani

Xitlakati tani hi muoveriwa timfanelo u ringeta hi matimba ya yena hinkwawo ku xavelela leswaku nsati wa yena Biriviri a nga n'wi sukeli kambe Biriviri u bava a khalakhasa. Loko Xitlakati a endzerile nsati ku ya n'wi tivisa hi timhaka ta mali ya yena leyi yi nga humesiwa, Biriviri u bava a khalakhasa a ku:

Swi lulamile. Wena u lumiwa hi yini hikuva ri ta tlunya
mina ku nga ri wena? Naswona loko ri ndzi tlunyile u

twana mani leswaku ndzi ta kombela ku pfinyingiwa hi
wena? (p.12)

Laha henhla hi kuma Xitlakati a ri hava xo xi endla handle ko tthelela endzhaku a ya ti tshamela ekaya ka yena a languta ntsena hi mahlo.

4.7.3 Mahewu N'wananga

Tani hilaha swi boxiweke eka 4.5.3 laha henhla leswaku Magawula na mufundhisi Sithole hi vona va overiwaka timfanelo, eka nkwetlembetano na nkelunkelu lowu va nga eka wona va nonoheriwa swinene ku hlula, huma va phyuphya no bela hi moya. Magawula u kala a ku "Loko u ri wanuna i ngi u nga fambi u ya tlakulela xiporo le ka Rhalaweni" (p.10) ku kombisa ku tsandzeka ka yena hi vutomi lebyo biha lebyi a byi hanyiwa hi jaha ra yena Mahewu.

Hi hala tlhelo na yena Mufundhisi Sithole u hela matimba a kala a ku "..... Xikwembu Xi nga ku hlayeli ku dyoha loku u ndzi rhuketelaka ha kona" (p.15) ku tshikilela ku pfumala xo n'wi endla xona.

4.7.4 Ri N'wi Xele Kambirhi

Eka ntlangu lowu Hon'wana tani hi muoveriwa timfanelo ku hava magoza lawa a ya tekeke ku lwa na swiyimo hinkwaswo leswi a nghenisiwa eka swona swo tika hi Mukamberi Nyoka. Emakumu Hon'wana u ve muhluri laha Mukamberi Nyoka a nga va mutsandzeki.

4.7.5 Ndzi Dlayisile hi Mhani

Endzhaku ka loko Khetani a tava a hlayile papila leri ri nga eka 4.5.5 laha henhla, mahungu ya papila leri ya endle leswaku Khetani a teka magoza ya ku:

Nkarhi wo yingisela wena wu herile. Ndzi hundzukile

xihlekiso laha tikweni. Famba ni mana wa wena.

Xuma a ndzi xi lavi. Yindlu ndzi xavisile, hi nkarhi wa

Mbiri ku ta nghena van'wana. Futhi hi lava (p.49)

Ntshawo lowu nga laha henhla wu seketela ta ku hela ka vukati bya Khetani na Nkatavanharhu.

4.7.6 Vukosi I Mberha

Xikweni tanihi muoveriwa timfanelo u teka goza ro vutisa n'wana wa yena Bondzani ku lava ku tiva lomu nsati a yeke kona. Nhlamulo leyi a yi kumeke eka n'wana wa yena yi le ku n'wi kanakaniseni ka leswaku nsati wa yena Boneka u yile kona etihunyini hakunene; u ri "loko ku ri hi ku i ntiyiso leswaku u yile etihunyini u nga ndzi nyangatsi" (p.68) laha a nga na ku kanakana ka leswaku Bondzani a nga va a vulavula ntiyiso. Mhaka yo ya etihunyini ya n'wi kanakanisa ka Xikweni ku kondza a ku "ndzi jikeriwa na hi wena u nga n'wana wa mina xana? U tiyisile n'wananga ku fa ndzi tata kambe ..." (p.69) Laha Xikweni u koriwile hi yo oxa ku kondza a ti lan'wa. Hi twa Xikweni a ku:

Mina ndza ku byela loko wo sala u tekiwa ndzi ta ka
swa ka hina a swi tirhi. Wena u nge te tekiwi ndza ku
byela mina Xikweni wa Mdaka. Loko ndzo dzi ta va
ndzi dlaye hi wena hikuva wa ndzi venga" (p.90).

Laha Xikweni u ringeta ku lamukisa Boneka a nga le u twiweni. Xivilelo xa Xikweni xi wela ehenhla ka tamba.

4.7.7 I Tatana wa Hina

Entlangwini lowu, endzhaku ka loko Mahatlani a ta va a tokota ku overiwa timfanelo, mahanyelo ya Eunice yo lava ngopfu mali, ya endla leswaku a kala a susumetela Mahatlani ku ya lomba mali eka vamachonisi. Mahatlani u vula leswi hi yexe hi ndlela leyi: "u nga vileli murhandziwa. Ndzi ta ya vulavula na vamachonisi va ta ndzi pfuna" (p.31). Mahatlani u hetelela a twisisa leswi nsati wa yena Eunice a lavaka swona hi nkarhi wolowo.

Mahatlani u ti kuma sa le a ri yexe, a Hlupheka ku kondza a cinca na muhlovo, na vanhu va nga ha n'wi tivi. U xanisekile nkarhi wo leha ku kondza a ya hlangana na

vana va yena Khangela na Dlayani, sesi wa yena Herisa na nsati wa yena Khensani enkosini wo heleketa Honyololo. Hi siku ra kona a ku tele ku tlurisa. Herisa u lo na hlangana na Mahatlani ivi a n'wi khoma hi voko a ya na yena laha a ku ri ni ndyangu wa yena wu helerile. Mahatlani a nga ha tivi munhu. Loko Herisa a n'wi vutisa leswaku i vamani lava u hlamula hi ku olova hi ndlela leyi: "A ndzi va tivi, phela na n'wina a ndzi mi tivi" (p.68). Leswi swi kombisa ku va khale va hambanile leswi swi tlhelaka swi kandzeriwa hi vudyuhari bya yena. Vana va yena va n'wi teka va ya tshama na yena ekaya ka vona vutomi bya yena hinkwabyo hi ku vona ku xaniseka loku a langutane na kona ku katsa ni ku va a ri tata wa vona wa ngati.

4.7.8 Ndlandalalati ya Malenga

N'waKhazamula u sindzisa Xisandzhaku tanihi "xikhongolotana xa nsindziso" ku kala Xisandzhaku hi ku nyangatseka a ku "hi swona, fambani hikuva hambu ndzo mi nga fambi mi ta endla yini? Na mina ndzi to ya tietlelela ndzi hambana na ndzingo lowu (p.49) ku kombisa ku pfumela hi nkanu wa marhahana hambu leswi a nga swi lavi. Ku komba ku ka a nga pfumeli hi mbilu na moya kambe hi ku boheleriwa yena u ri u to sala a "tietlelele".

4.7.9 Jairus Jiri Siyandhani

Swimunhuhata leswi swi overiwaka timfanelo eka ntlangu lowu swi endla matshalatshala ku papalata ku overiwa timfanelo ta swona. Mudyondzis Rivombo u karhatiwa swinene hi nhloko ya xikolo xa Xivimbiri yena Nkulunkumba Jairus Jiri Siyandhani tani hilaha swi kombisiweke hankona eka 4.3.1.9 laha henhla.

Mudyondzisi Rivombo u tsoniwile cheke ya muholo wa yena. Nhloko ya xikolo u ri:

A hi ri nhlengeletanini ya hina vathicara namuntlha
exikolweni, kambe ndzi gileriwile ngopfu mihlolo
hi thicara Rivombo. Ticheke hi leti ti nga lan'wiwa
hi mhaka ya yena" (p.23).

Rivombo u bohekile ku landza muholo wa yena eka Muneri ku hlula eka ndzingo lowu wu n'wi kongomeke. Rivombo u nyikiwile mali ya mpfuno ku yisa tidyondzo ta yena emahlweni hi xikongomelo xo loko a heta a ta nammba a ya tshama no dyondzisa kun'wana hi xikongomelo xo Nkulunkumba Jairus a ta ti salela hi ku rhula exikolweni xa Xivimbiri.

4.8 Ku katsakanya

Ndzima leyi yi tihlawula hikuva ku humeseriwile erivaleni hi ku koxometa tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo, swimunhuhatwa leswi swi kandziyelaka timfanelo hi ku onha malunghelo ya swimunhuhatwa swa xinuna eka mitlangu leyi swi kaneriweke.

Ku tlhandlekela kwalaho, hi boxile swivangelo leswi vangaka ku onhiwa ka wona malunghelo lawa ya vona va xinuna eka mitlangu leyi yi longoloxiweke laha henhla. Hi tlhele hi longoloxa matitwelo ya vaoveriwa timfanelo hi tindlela leti va ti kumeke va khida hakona eswidziveni swa mahlomulambilu hi ku kayakayekisiwa hi swimunhuhatwa kuloby.

Ndzima leyi yi gimetiwile hi ku xopaxopiwa ka switandzhaku eka overiwa timfanelo eka mitlangu ya na magoza lawa ya tekiwaka hi vaoveriwa timfanelo eka mitlangu leyi yi hlawuriweke. Ku ya hi mitlangu leyi xopaxopiweke laha henhla, hi kumile leswaku mitlangu leyi yin a swikongomelo swa ku hambana. Ku hambana ka minkongomelo na mbangu lowu mitlangu leyi yi humelalaka eka yona swi van a xiave loko swi ta eka swivangelo swa ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna tani hileswi swi paluxiweke ku hambana ku ya hi ku hambana hambana ka mitlangu leyi xopaxopiweke.

NDZIMA YA 5

5.1 MANGHENELO

Hilaha swi nga kombisiwa hakona eku sunguleni, xikongomelo xa ndzavisiso lowu a ku ri ku xopaxopiwa ka ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna eka matsalwa ya mitlangu ya Xitsonga lama hlawuriweke. Hi kombisile tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna, vatekaxiave eka ku ova timfanelo leti na swivangelo leswi swi byarhaka vutihlamuleri byo vaxinuna va overiwa timfanelo ta vona swi paluxiwile.

5.2 LESWI SWI KUMEKEKE EKA NDZAVISISO LOWU

Eka ndzavisiso lowu hi paluxile no xopaxopa swiphigo leswi swimunhuhatwa swa xinuna swi hlanganaka no vangeriwa swona hi swimunhuhatwa kulorhi eka mitlangu leyi xopaxopiweke.

Swimunhuhatwa leswi swi khumbekeke eka ku tshikilela swimunhuhatwa swa xinuna ku katsa na tindlela leti swi tshikilelaka ha kona swi boxiwile.

Swimunhuhatwa leswi swi twisiweke ku vava swi paluxiwile swi ri na matitwelo yo hambanahambana tani hileswi swi hlanganaka na mintlhontlho leyi ti ta ka hi swiyimo swa ku hambanahambana.

Tani hileswi matsalwa ma nga faneki, tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta hambana ku ya hi tsalwa hi tsalwa. Swa nonoha ku huma na tinxaka hinkwato ta ku oviwa ka timfanelo eka mitlangu leyi yi xopaxopiweke.

5.3 SWIBUMABUMELO

Hi vurile eku sunguleni leswaku ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna i xiphiqo lexikulu lexi xi hangalakeke na misava xi ri na ntlhontlho lowukulu wo pfumaleka ka xintshuxo xo wu herisa. Hikokwalaho ka leswi, ndzavisiso lowu wu ntlhontla vadyondzi va matsalwa ku endla no yisa milavisiso emahlweni.

Mulavisisi u bumabumela ku endliwa ka milavisiso leyi landzelaka:

- Tindhlayo ta ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna eka mitlangu eka xifundzhankulu xa Limpopo.
- Nhlokahllokisano na vatsari va mitlangu ya Xitsonga hambi ku ri ku wa eka mitlangu.
- Ku oviwa ka timfanelo ta machudeni ya xinuna eYunivhesiti ya Limpopo eka khume ra malembe (2010-2020)
- Matimu ya ku oviwa ka timfanelo ta vadyondzisi va xinuna eswikolweni.

Mulavisisi u hetelela hi ku bumabumela ku yisiwa emahlweni ka milavisiso ya ku oviwa ka timfanelo ta vaxinuna.

TIBUKU LETI TI TIRHISIWEKE

Abrams, M.H. 1981. *Glossary of Literary Terms*. New York. Holt, Rinehart and Winston.

Allsopp, M.H. 1971. *You and the Constitution*. Pietersburg: Black Sash.

Alvi, M.H. 2016. *A Manual for Selecting Sampling Techniques in Research*.
Mohsinhassanalvi@Hotmail.com

Barker, R.L.1991. *Social Work Dictionary* (2nd edition). Washington DC: National Association of Social Workers.

Bettis, B. 2008. *Adult Child Sexual Abuse Victims*. An Unpublished PhD Thesis

Submitted to the RAU. South Africa.

Black, K. 2010. *Business Static: Contemporary Decision Making* (6th edition). John Wittey and Sons.

- Braun, V., Clark, V. 2006. *Using Thematic Analysis in Psychology: Qualitative Research in Psychology*. 3:77-101
- Childs, G.T. 2003. *An Introduction to African Languages*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Clapham, M., Nevin, O.T., Ramsey, A.D. & Rosell, F. 2012. *A Hypothetico-Deductive Approach to Assessing the Social Function of Chemical Signalling in a Non-Territorial Solitary Carnivore*. Plos one, 7(4), e35404.
- Cohen, L. Marion, L. and Marrison, K. 2007. *Research Methods in Education*. London: Routledge, Taylor and Francis group.
- Connell, R.W. and Messerschmidt, J.W. 2005. *Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept*. *Gender and Society* 19 (6) 829-859.
- Constitution of Republic of South Africa.1996. Pretoria: Government Printers.
- Crewell, J.W. 2002. *Research Design: A Qualitative, Quantitative, and Mixed Method Approaches* (2nd edition). London: Sage.
- Davel, C.J. 2000. *Introduction to Child Law in South Africa*. Juta and CO.LTD. University of Pretoria. Pretoria.
- Dekadl, E.1988. *The Concept of Face and its Applicability to the Zulu Language*. *Journal of Pragmatics*, 129 (1998), 173-191
- Denzin, N.K. 1994. *The Art and Politics of Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Ellsberg, M.C. and Heise, L. 2005. *Researching Violence against Women: A Practical Guidelines for Researchers and Activists*. Washington DC: World Health Organisation, PATH.
- Gamlim, P.J. 1984. *Thinking is Harness Edition to Speaking. Reading and Writing*. Monograph: Olse.
- Harris,T.L and Hodges ,R.E. 1989. *The Secrets of Studing English Literature Dictionary: The Vocabulary of Reading and Writing*. Internation Reading Association.USA.
- Harris, T. and Hodges, L. 1995. *The dictionary of literacy: The Vocabulary of Reading and*

Writing. International Reading Association. Newark, Delaware. The USA. Blackwell Limited.

Hobyane, T.S. 2012. *Timfanelo ta Vamanana eka Tsalwa ra Nlandlalati ya Malenga hi A.D. Mahatlane na Nkhavi wa le Ndzhaku hi N.B. Mkhari*. An Unpublished MA Dissertation Submitted at the University of Limpopo. Sovenga. South Africa.

Hornby, A.S. 1987. *Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English*. Oxford University Press.

Jalt, S. 2005. *Testing and Evaluation*. SIG Newsletter. Vol.9 No.2. Oct 2005.

Josolyne, E.S. 2011. *Men's Experience of Violence and Abuse from a Woman Intimate Partner: Power, Masculinity and Institutional Systems: An Unpublished PhD Thesis Submitted to the University of East London. Stratford London*.

Joubert, R. and Prinsloo, S. 2001. *Educational Law Practical Guide for Educators*. Hartfield, Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.

Khumalo, A.B. 2012. *Nkanelo wa ku Oviwa ka Timfanelo ta Vana eka Tsalwa ra Madumelani hi E.W.G. Mbhombi na Hi ya Kwihi? Hi M.J. Maluleke*. An Unpublished MA Dissertation Submitted to the University of Limpopo. Sovenga. South Africa.

Kubayi, S.J. 2013. *Address Forms in Xitsonga: A Sociopragmatic Perspective: An Unpublished PhD Thesis Submitted to the University of South Africa: Pretoria. South Africa*.

Kubayi, S.J. and Maluleke, R. 2017. *The Use of the Second Person Pronoun by Xitsonga-Speaking Women within the Marital Institution*. Life Centre for Psychological Studies/Service. Sovenga. South Africa.

Kumar, R. 1999. *Research Methodology: A Step-by-step Guide for Beginners*. London: Sage Publishers.

Lamula, A.T. 2012. *Ku Oviwa ka Timfanelo ta Vana eka Tsalwa ra Khale ka Makwangala hi F. Rikhotso*. An Unpublished MA Dissertation Submitted to the University of Limpopo. Sovenga. South Africa.

- Lawson, A.E. 2014. *Hypothetico-Deductive Method: In Encycloppedia of Science Education*. Pp1-2. Springer Netherlands.
- Liamputtong, P. 2009. *Qualitative Data Analysis: Conceptual and Practical Consideration*. Health Promotion Journal of Australia, 20(2): 133-139.
- Lancaster, B. 2011. *Epitome Website: Lancaster Lawoffice.Com*. pp2 of 2
- Lincoln, Y.S. and Guba E.G. 1985. *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills: Sage.
- Lundberg, K.S. 2000. *A Comparison of Depressed and Non Depressed Male Perpetrators of Partner Violence*. An Unpublished Master's Thesis Submitted to the Faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University. Blacksburg, Virginia.
- Luthuli, T.P. 2007. *Assessing Politeness, Language and Gender in Hlonipha*. An Unpublished M.A Dissertation Submitted to the University Of KwaZulu-Natal. Durban. South Africa.
- Mafenya, L.L. 2002. *Gender Perspective in Tshivenda Folklore: A Feminist Approach*. Unpublished Doctoral Thesis: University of Limpopo.
- Mahatlana, A.D.1993. *Ndlandlalati ya Malenga*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Malungana, M. 1997. *Ri N'wi Xele Kambirhi*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Marhanele, M.M. 2016. *Tihlungu ta Rixaka: Dikixinari ya Ririrmi ra Xitsonga*. Timbila Poetry Project. Polokwane.
- Heese, M. and Lawton, R. 1988. *The New Owl Critic: An Introduction to Literary Criticism*. Nasou Limited, Goodwood.
- Marshall, C. and Rossman, G.B. 1989. *Designing Qualitative Research*. Newbury SS Park, CA: Sage.
- Mashao, S.R. 2004. *Portrayal of Child and Woman Abuse With Specific Reference to Selected Northern Sotho Novels*. Unpublished M.A Dissertation Submitted to the University of Limpopo. Polokwane. South Africa.
- Mayimele, V.K. 2013. *Nkanelo wa ku Oviwa ka Timfanelo ta Vana hi Vavanuna eka Tsalwa ra Rhukubya ro Swoswela Embilwini hi M.G Magagane na N'wana wa Tinhlalu hi M.J*

Maluleke. An Unpublished MA Dissertation Submitted to the University of Limpopo: Sovenga. South Africa.

Mayring, P. 2004. *Qualitative Content Analysis: Theoretical Foundation, Basic Procedures*. London: University Press.

McMillan, J.H. and Schumacher, S. 2001. *Research in Education: A Conceptual Introduction*. Boston: Little, Brown.

McMillan, J.H. and Schumacher, S. 2001. *Study in Education*. New York: Harper Collins.

Meye, N.A. and Bengent, H. 1989. *The Secrets of Studying English Literature*. College Tutorial Press. South Africa.

Morse, J.M. 1997. *Strategies for Sampling in Qualitative Nursing Research. A Contemporary Dialogue*. California: Sage Publishers.

Mouton, J. 2002. *Understanding Social Research*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.

Morrison, S.E. 2016. *Legal Disclosure of Childhood Sexual Abuse: What Can Professionals Tell Us? And Clinical Research Portfolio*. Thesis Submitted In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctrate in Clinical Psychology. University of Glasgow. <http://theses.gla.ac.uk/7582/>

Muzwayine, H.S.V. 1972. *Vatukulu va ka Gaza*. Pretoria: J.L.van Schaik.

Muzwayine, H.S.V. 1982. *Jairus Jiri Siyandhani*. Pretoria: J.L.van Schaik.

Ndlovu, P. 2008. *Vukosi i Mberha*. Cape Town: Kagiso Publishers (Pty) Ltd.

Neuman, W.L. 1987. *Social Research Method: Qualitative and Quantitative Approach*. University of Winconsin. Whitewater.

Ngobeni, K.J.1996. *Ndzi Dlayisile hi Mhani*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Ngobeni, K.T.1997. *I Tatana wa Hina*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Nkhwashu, M.T.1992. *N'wamayengani*. Giyani: Readwell Publishers.

Nkondo, C.P.N. 1986. *A hi Twisiseni Matsalwa*. Sovenga. Moria Printers.

Nkuna, T.M. 2015. *Ku Paluxiwa ka ku Oviwa ka Timfanelo ta Vatirhi va la Makaya eka Gija Wanuna wa Matimba hi H.S.V Muzwayine na B.T Mageza na Vatukulu va ka Gaza hi H.S.V*

- Nouria, B. na Green, J. 2007. *A Guide to Using Qualitative Research Methodology*. New York: MSF-Medicins Sans Frontieres.
- Palmquist, M. 2005. *Designing Writing: A Practical Guide*. Bedford/st. Martin. Boston: Michigan State University.
- Parahoo, P. 1997. *Nursing Research: Principles, Process and Issue Space Back*. London: Sage.
- Patton, M.Q. 1990. *Qualitative Evaluation and Research Methods*. London: Sage.
- Pickard, A.J. 2013. *Research Methods in Information* (2nd edition), Great Britain: FSC Mix Edition Sources.
- Pizzey, E., 1974. *Scream Quietly or the Neighbours will Hear*. Baltimore: Penguin Books.
- Pizzey, E. 2007. *Talking to Men about Violent Women*. [Online article]. Retrieved from <http://www.femininezone.com/articles.php?a=readandaid=293>
- Polit, D., Hungler, B. & Beck, C. 2001. *Essentials of Nursing Research* (5th edition). Philadelphia; Lippincott Williams and Wilkins.
- Rachel, J., Levin, J. and Penn-Kekana, L. 2002. *Risk Factors for Domestic Violence: Findings from a South African Cross-Sectional Study, Social Science and Medicine*. New York: Sage.
- Rautenbach, I.M. and Malherbe, E.F.J. *What Does the Constitution Say?* Rand Afrikaans University. Potchefstroom. South Africa.
- Reavey, P. 1998. *Child Sexual Abuse: Professional and Everyday Constructions of Women and Sexuality*. A Thesis Submitted in Partially Fulfilment of the Requirements of Sheffield Hallam University for the Degree of Doctor of Philosophy. Proquest LLC 789. East Eisenhower, Parkway.
- Rudwick, S. and Msibi, T. 2016. *Social and Linguistic Representation of South African Same-Sex Relations. The Case of Skosane, In Z.E. Lason, and R.B. Mendes(Ed) Language Sexuality, and Power: Studies in Intersectional Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press. P38-59.

Saunders, M., Lewis, P. and Thornhill, A. 2000. *Research Methods for Business Students* (2nd Edition). London: Financial Times, Prentice Hall.

Scholtz, J. and Litt, K. 1988. *Diagnosing Emotional Abuse and Neglect of Children*. Pretoria: Weskkoppies Hospital.

Schunk, D.H. 2000. *Learning Theories: An Educational Perspective* (3rd edition). New Jersey: Upper Saddle River

Seelau, S.M. and Seelau, E.P. 2005. *Gender-Role Stereotypes and Perceptions of Heterosexual, Gay and Lesbian Domestic Violence*. *Journal of Family Violence*, 20, 363-370.

Tjaden, P. and Theoness, N. 1999. *Prevalence, Incidence, and Consequence of Violence Against Women Survey*. National Institute of Justice and Centre's for Disease Control, Washington DC: Sage Publishers.

Webster, M. 1995. *A New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language*. London. The United States of America.

Webster, M. 2004 *Merriam- Webster's College Dictionary* (11th edition). Merriam – Webster, Massachusetts: The United States of America.

Zhenzhao, N. 2015. *Towards an Ethical Literary Criticism*, Published Online: 2015-05-22/DOI: <https://doi.org/10.1515/arcadia-2015-0006>, accessed 17/08/2019.

Zwane, B.G. 1996. *Mahewu N'wananga*. Manzini Swaziland: Macmillan Boleswa Publishers (Pty) Ltd.